षट्सन्दर्भात्मक-

श्रीभागवतसन्दर्भे-

प्रथमः

तत्त्व-सन्दर्भः

श्रीमत्श्रीकृष्णचैतन्यसम्प्रदायाचार्य्यवर-

श्रीमज्जीव-गोस्वामिचरणैः

प्रणीतः।

श्रीमद्बलदेवविद्याभूषण-कृत टीकया, पतितपावनावतार श्रीमदद्वैत-
कुलावतंस प्रभुपाद-श्रीमद्राधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्य-
कृतटीकया च समेतः।

अष्टटीकोपेत श्रीमद्भागवत-सम्पादकेन परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य-
श्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वती-पूज्यपाद शिष्यप्रवरेण

श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारिणा

सम्पादितम्।

काशीमबाजाराधिपति माननीय महाराज सर मणीन्द्रचन्द्र नन्दी
विद्यारञ्जन K.C.I.E. वाहादुरस्य सम्पूर्ण अर्थसाहाय्येन
श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारिणा प्रकाशितम्।

कलिकातानगर्य्यां
"श्रीदेवकीनन्दनाख्य-वैद्युतिकयन्त्रतः"
श्रीपुलिनविहारिदासभक्तिरञ्जनद्वारा मुद्रापितः।

श्रीचैतन्याब्दाः—४३३।

[मूल्यं रौप्यकद्वयम् २,]

षट्सन्दर्भनामक-

श्रीभागवतसन्दर्भे

प्रथमः

तत्त्वसन्दर्भः।

श्रीकृष्णो जयति।

कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्।
यज्ञैः सङ्कीर्त्तनप्रायै र्यजन्ति हि सुमेधसः॥ १॥
(भा० ११.५.३२)।

तत्त्वसन्दर्भटीका।

श्रीमद्बलदेवविद्याभूषणविरचिता।

श्रीकृष्णो जयति।

भक्त्याभासेनापि तोषं दधाने धर्म्माध्यक्षे विश्वनिस्तारिनाम्नि।
नित्यानन्दाद्वैतचैतन्यरूपे तत्त्वे तस्मिन्नित्यमास्तां रतिर्नः॥
मायावादं यस्तमःस्तोममुच्चैर्नाशं निन्ये वेदवागंशुजालैः।
भक्तिर्विष्णोर्दर्शिता येन लोके जीयात् सोऽयं भानुरानन्दतीर्थः॥

गोविन्दाभिधमिन्दिराश्रितपदं हस्तस्थरत्नादिवत्
तत्त्वं तत्त्वविदुत्तमौ क्षितितले यौ दर्शयाञ्चक्रतुः।
मायावादमहान्धकारपटलीसत्पुष्पवन्तौ सदा
तौ श्रीरूपसनातनौ विरचिताश्चर्य्यौ सुवर्य्यौ स्तुमः॥

श्रीबलदेवविद्याभूषणकृतटीका ।

यः सांख्यपङ्केन कुतर्कपांशुना विवर्त्तगर्त्तेन च लुप्तदीधितिम् ।
शुद्धं व्यधाद् वाक्सुधया महेश्वरं कृष्णं स जीवः प्रभुरस्तु नो गतिः ।

आलस्यादप्रवृत्तिः स्यात् पुंसां यद्ग्रन्थविस्तरे ।
अतोऽत्र गूढे सन्दर्भे टिप्पन्यल्पा प्रकाश्यते ॥

श्रीमज्जीवेन ये पाठाः सन्दर्भेऽस्मिन् परिष्कृताः ।
व्याख्यायन्ते त एवामी नान्ये ये तेन हेलिताः ॥

श्रीबादरायणो भगवान् व्यासो ब्रह्मसूत्राणि प्रकाश्य तद्भाष्यभूतं श्रीभागवतमाविर्भाव्य शुकं तदध्यापितवान् । तदर्थं निर्णेतुकामः श्रीजीवः प्रत्यूहकुलाचलकुलिशं वाञ्छितपीयूषबलाहकं स्वेष्टवस्तु-निर्देशं मङ्गलमाचरति ।

कृष्णेति । निमिनृपतिना पृष्टः करभाजनो योगी सत्यादियुगा-वतारानुक्त्वाथ "कलावपि तथा शृणु" इति तमवधाप्याह—कृष्ण-वर्णमिति । सुमेधसो जनाः कलावपि हरिं भजन्ति । कैरित्याह—सङ्कीर्त्तनप्रायैर्यज्ञैरर्च्चनैरिति । कीदृशं तमित्याह—कृष्णो वर्णो रूपं यस्यान्तरिति शेषः । त्विषा—कान्त्या त्वकृष्णं—

शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥

इति गर्गोक्तिपारिशेष्याद्विशुद्धगौरमित्यर्थः । अङ्गे—नित्यानन्दाद्वैतौ, उपाङ्गानि—श्रीवासादयः, अस्त्राणि—अविद्याच्छेत्तृत्वाद्भगवन्नामानि, पार्षदा—गदाधरगोविन्दादयस्तैः सहितमिति महाबलित्वं व्यज्यते । गर्गवाक्ये "पीत" इति प्राचीनतदपेक्षया । अयमवतारः श्वेतवराह-कल्पगताष्टाविंशवैवस्वतमन्वन्तरीयकलौ बोध्यः । तत्रत्ये श्रीचैतन्य एवोक्तधर्म्मदर्शनात् । अन्येषु कलिषु क्वचित् श्यामत्वेन, क्वचित् शुकपत्राभत्वेन व्यक्तेरुक्तेः । "छन्नः कलौ यदभव" इति, "शुक्लो रक्तस्तथा पीत" इति, "कलावपि तथा शृणु" इति च । ये विमृशन्ति ते सुमेधसः । छन्नत्वञ्च—प्रेयसीत्विषावृतत्वं बोध्यम् । (अङ्गाः पूर्वा-

अन्तः कृष्णं बहिर्गौरं दर्शिताङ्गादिवैभवम्।
कलौ सङ्कीर्त्तनाद्यैः स्मः कृष्णचैतन्यमाश्रिताः॥ २॥
जयतां मथुराभूमौ श्रीलरूपसनातनौ।
यौ विलेखयतस्तत्त्वं ज्ञापकौ पुस्तिकामिमाम्॥ ३॥

श्रीबलदेवविद्याभूषणकृतटीका।

कृतोऽङ्कान्ये टिप्पनीक्रमबोधकाः। द्विविन्दवस्ते विज्ञेया विषयांकास्त्वविन्दवः॥ अत्र ग्रन्थे स्कन्धाध्यायसूचका युग्माङ्का ग्रन्थकृतां सन्ति। तेभ्योऽन्ये ये टिप्पनीक्रमबोधायास्माभिः कल्पितास्ते द्विविन्दु मस्तकाः। विषयवाक्येभ्यः परे येऽङ्कास्ते त्वविन्दुमस्तका बोध्याः)॥१॥

कृष्णवर्णपद्यव्याख्याव्याजेन तदर्थमाश्रयति—अन्तरिति स्फुटार्थः॥२

अथाशीर्नमस्काररूपं मङ्गलमाचरति—जयतामिति। श्रीलौ—ज्ञानवैराग्यतपःसम्पत्तिमन्तौ रूपसनातनौ—मे गुरुपरमगुरू जयतां—निजोत्कर्षं प्रकटयताम्। मथुराभूमाविति—तत्र तयोरध्यक्षता व्यज्यते। तयोर्जयोऽस्त्वित्याशास्यते। जयतिरत्र—तदितरसर्व्वसद्वृन्दोत्कर्षवचनः। तदुत्कर्षाश्रयत्वात्तयोस्तत्सर्व्वनमस्यत्वमाक्षिप्यते। तत्सर्व्वान्तःपातित्वात् स्वस्य तौ नमस्याविति च व्यज्यते। तौ कीदृशावित्याह—याविमां सन्दर्भाख्यां पुस्तिकां विलेखयतः, तस्या लिखने मां प्रवर्त्तयतः। बुद्धौ सिद्धत्वात् इमाम् इत्युक्तिः। तत्त्वं ज्ञापकौ—

श्रीराधामोहन-गोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृतटीका।

चैतन्यं परमानन्दमद्वैतं द्वैतकारणम्।
श्रीकृष्णं राधया सार्द्धं प्रणमामि जगद्गतिम्॥

अस्य ग्रन्थस्य मुख्याभिधेयश्रीकृष्णसङ्कीर्त्तनरूपमङ्गलं कुर्वन् तस्य मुख्योपास्यतां प्रमाणयन्नेकादशस्थपद्यं दर्शयति त्विषाऽकृष्णमिति

कोऽपि तद्बान्धवो भट्टो दक्षिणद्विजवंशजः ।
विविच्य व्यलिखद्ग्रंथं लिखिताद् वृद्धवैष्णवैः ॥ ४ ॥
तस्याद्यं ग्रंथनालेखं क्रान्तव्युत्क्रान्तखण्डितम् ।
पर्य्यालोच्याथ पर्य्यायं कृत्वा लिखति जीवकः ॥ ५ ॥

श्रीबलदेवविद्याभूषणकृतटीका ।

तत्त्वं वाद्यप्रभेदे स्यात् स्वरूपे परमात्मनि ।

इति विश्वकोषात् परेशं सपरिकरं ज्ञापयिष्यन्तावित्यर्थः । कर्त्तरि भविष्यति णयुल् षष्ठीनिषेधस्तु "णकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः इति सूत्रात् ॥ ३ ॥

ग्रन्थस्य पुरातनत्वं स्वपरिष्कृतत्वञ्चाह—कोऽपीति । तद्बान्धवः—तयो रूपसनातनयोर्बन्धुः—गोपालभट्ट इत्यर्थः । वृद्धवैष्णवैः—श्रीमध्वादिभिर्लिखिताद् ग्रन्थात् तं विविच्य—विचार्य्य सारं गृहीत्वा ग्रन्थमिमं व्यलिखत् ॥ ४ ॥

तस्य भट्टस्य आद्यं—पुरातनं ग्रन्थनालेखं पर्य्यालोच्य, जीवको—मल्लक्षणः पर्य्यायं कृत्वा—क्रमं निबध्य लिखति । "ग्रन्थ सन्दर्भे", चौरादिकः, ततो "णयासश्रन्थे"ति कर्म्मणि युच्, ग्रन्थना—ग्रन्थस्तस्य लेखं—लिखनं, भावे घञ् । तं लेखं कीदृशमित्याह—क्रान्तं—क्रमेण स्थितं, व्युत्क्रान्तं—व्युत्क्रमेण स्थितं, खण्डितं—छिन्नमिति स्वश्रमस्य सार्थक्यम् ॥ ५ ॥

श्रीराधामोहनगोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृतटीका ।

कनकमिवोज्ज्वलम् । सुमेधस इति श्रीकृष्णकीर्त्तनं कलौ परमश्रेयस्त्वेन शास्त्राचार्य्यविवेचितमिति सूचयति । स्वभजनस्य सम्प्रदाय-

यः श्रीकृष्णपदाम्भोजभजनैकाभिलाषवान् ।
तेनैव दृश्यतामेतदन्यस्मै शपथोऽर्पितः ॥ ६ ॥

अथ नत्वा मन्त्रगुरून् गुरून् भागवतार्थदान् ।
श्रीभागवतसंदर्भं संदर्भं वश्मि लेखितुम् ॥ ७ ॥

यस्य ब्रह्मेति संज्ञां क्वचिदपि निगमे याति चिन्मात्रसत्ता-
प्यंशो यस्यांशकैः स्वैर्विभवति वशयन्नेव मायां पुमांश्च ।

श्रीबलदेवविद्याभूषणकृतटीका ।

ग्रन्थस्य रहस्यत्वमाह—यः श्रीति । कृष्णपारतम्येऽन्येनानादृते तस्यामङ्गलं स्यादिति तन्मङ्गलायैतत्, न तु ग्रन्थावद्यभयात् । तस्य सुव्युत्पन्नैर्निरवद्यत्वेन परीक्षितत्वात् ॥ ६ ॥

अथेति ।--गूढ़ार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा ।
नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः ॥

इत्यभियुक्तोक्तलक्षणं सन्दर्भं लेखितुं वश्मि—वाञ्छामि । श्रीभागवतं संदृभ्यते ग्रथ्यतेऽत्रेति "हलश्च" इत्यधिकरणे घञ् ॥ ७ ॥

अथ श्रोतृरुच्युत्पत्तये ग्रन्थस्य विषयादीननुबन्धान् संक्षेपेण तावदाह—यस्येति । स स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण इह जगति तत्पाद-

---

श्रीराधामोहनगोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृतटीका ।

प्रवर्त्तनायावतीर्णं गौररूपेण श्रीकृणं तदनुमतव्याख्यासम्पत्तये पुनः प्रणमति अन्तकृष्णमिति । आश्रिता इति वयमिति शेषः ॥ १—७ ॥

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥

इति श्रीभागवतीयश्लोकः (१. २. ११) तात्पर्य्यं पद्येन दर्शयति यस्येति । क्वचिदपि निगमे ब्रह्मसंहितादौ यस्य चिन्मात्रसत्ता

एकं यस्यैव रूपं विलसति परमव्योम्नि नारायणाख्यं
स श्रीकृष्णो विधत्तां स्वयमिह भगवान् प्रेम तत्पादभाजां
॥ ८ ॥

श्रीबलदेवविद्याभूषणकृतटीका ।

भाजां—तच्चरणपङ्कजैकनिष्ठानां स्वविषयकं प्रेम विधत्तां—अर्पयतु। स कः? इत्याह,—यस्य—अनन्तानुपमस्वाभाविकगुणविभूतिविशिष्टस्यैव श्रीकृष्णस्य चिन्मात्रसत्ता—अनभिव्यक्ततद्विशेषा ज्ञानरूपा विद्यमानता क्वचिदपि निगमे—कस्मिंश्चित् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मास्तीत्येवोपलब्धः" इत्यादिरूपे श्रुतिखण्डे ब्रह्मेति संज्ञां याति, तादृशतया चिन्तयतां तथा प्रतीतिमासीदित्यर्थः। भक्तिभावितमनसां तु व्यञ्जिततत्तद्विशेषा सैव पुरुषत्वेन प्रतीता भवतीति बोध्यं, सत्यं ज्ञानमित्युपक्रान्तस्यैवानन्दमयपुरुषत्वेन निरूपणात्। अत एवमुक्तं जितन्ते स्तोत्रे;—

न ते रूपं न चाकारो नायुधानि न चास्पदम्।
तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे। इति। *

न चैवं प्राचीनाङ्गीकृतमिति वाच्यम्, उक्तरीत्यां तस्याप्यनभीष्टत्वाभावात्। यस्य कृष्णस्यांशः पुमान् मायां वशयन्नेव स्वैरंशकैर्विभवति।

श्रीराधामोहनगोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृतटीका ।

ब्रह्मेति संज्ञां याति नियतमाश्रयतीत्यन्वयः। चिज्ज्ञानं तन्मात्रं तन्मयं स्वस्वरूपभूतज्ञानवद्वस्तुसत्ता स्वस्वरूपभूतसत्पदप्रवृत्तिनिमित्तवदित्यर्थः। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः। तथाच श्रीकृष्णः स्वस्वरूपभूतश्रीविग्रहधारिब्रह्मेति भावः। एवञ्च ब्रह्मपदं ज्ञानपरं ज्ञानिपरञ्च धर्मधर्मिणोरभेदात् प्रत्येकं तयोर्भेदाच्च। एवं शरीरशरीरिणोरपि भेदाभेदौ। एव तच्छरीरावशिष्टस्यापि ब्रह्मत्वं विशिष्टस्य विशेष्यानति-

* पंक्त्यावल्यां संशयोऽस्ति ।

अथैवं सूचितानां श्रीकृष्णतद्वाच्यवाचकता-लक्षणसम्बन्ध-तद्भजनलक्षणाभिधेय-सपर्य्यायाभिधेय-

श्रीबलदेवविद्याभूषणकृतटीका ।

कारणार्णवशायी सहस्रशीर्षा पुरुषः संकर्षणः कृष्णांशः प्रकृतेर्भर्त्ता, तां वशे स्थापयन्नेव स्ववीक्षणक्षुब्धया तयाण्डानि सृष्ट्वा, तेषांगर्भेष्वम्बुभिरर्द्धपूर्णेषु सहस्रशीर्षा प्रद्युम्नः सन्, स्वैरंशकैर्मत्स्यादिभिर्विभवति, विभवसंज्ञकान् लीलावतारान् प्रकटयतीत्यर्थः । यस्यैव कृष्णस्य नारायणाख्यमेकं मुख्यं रूपम् आवरणाष्टकाद्बहिःष्ठे परमव्योम्नि विलसति, स नारायणो यस्य विलास इत्यर्थः । अनन्यापेक्षिरूपः स्वयं भगवान्, प्रायस्तत्समगुणविभूतिराकृत्यादिभिरन्यादृक् तु विलास इति सर्वमेतच्चतुर्थसन्दर्भे विस्फुटीभविष्यद्वीक्षणीयम् ॥ ६ ॥

अथैवमिति । सूचितानां व्यञ्जितानां चतुर्णामित्यर्थः । श्रीकृष्णश्च

श्रीराधामोहनगोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृतटीका ।

रेकात् । यस्यांशः पुमांश्च परमात्मा प्रथमपुरुषः मायां प्रकृतिं वशयन् तद्गुणयोगेण स्वैरंशकैः स्वस्वरूपभूतजीवात्मरूपधर्म्मैर्विभवति विविधो भवति । श्रीवैकुण्ठनाथस्य विलासरूपत्वं दर्शयति एकमिति । रसामृतसिन्धावप्युक्तं सिद्धान्तस्त्वभेदेऽपि श्रीशकृष्णस्वरूपयोरिति । श्रीशेति श्रीराधयोरप्यैक्यं सूचयति । स्फुरद्धविति भगवद्विशेषणं प्रेमविशेषणं वेति । अत्रायं विवेकः—यदा ज्ञानानन्दतात्पर्य्येण ब्रह्मशब्दप्रयोगस्तदा धर्मत्वं, यदा ज्ञानादिमत्तात्पर्य्येण ब्रह्मशब्दप्रयोगस्तदा अंशत्वम् । यदा शरीरित्वेन ज्ञानादिमत्त्वेन च प्रबोधयितुं प्रयुक्तो ब्रह्मशब्दस्तदासम्पूर्णभगवत्परः कृष्णशरीरादेरपि ज्ञानानन्दस्वरूपकृष्णस्वरूपतया सच्चिदानन्द इत्यादिप्रयोग इति ॥ ८ ॥

अथेति प्रमाणं विनिर्णीयत इत्यनेनास्यान्वयः । किमर्थं प्रमाण-

तत्प्रेमलक्षणप्रयोजनाख्यानामर्थानां निर्णयाय तावत् प्रमाणं निर्णीयते। तत्र पुरुषस्य भ्रमादिदोषचतुष्टय-

श्रीबलदेवविद्याभूषणकृतटीका।

अस्य ग्रन्थस्य विषयः। तद्वाच्यवाचकलक्षणश्च सम्बन्धः। तद्भजनं तच्छ्रवणकीर्त्तनादि, तल्लक्षणं यद्विधेयं, तत्सपर्य्यायं यदभिधेयं, तच्च।* तत्प्रेमलक्षणं प्रयोजनञ्च पुरुषार्थस्तदाख्यानाम्। एकवाच्यवाचकत्वं पर्य्यायत्वम्। समानः पर्य्यायोऽस्येति सपर्य्यायः। समानार्थकसह-शब्देन समासादस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। "वोपसर्जनस्येति सूत्रात् सहस्य सादेशः।

सहशब्दस्तु साकल्ययौगपद्यसमृद्धिषु।

सादृश्ये विद्यमाने च सम्बन्धे च सह स्मृतम्॥ इति श्रीधरः।

तत्रेति। पुरुषस्य व्यवहारिकस्य व्युत्पन्नस्यापि भ्रमादिदोषग्रस्तत्वा-त्तादृक्पारमार्थिकवस्तुस्पर्शानर्हत्वाच्च तत्प्रत्यक्षादीनि च सदोषाणीति योज्यम्। भ्रमः प्रमादो विप्रलिप्सा करणापाटवञ्चेति जीवे चत्वारो दोषाः। तेष्वतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रमः, येन स्थाणौ पुरुषबुद्धिः। अनवधान-तान्यचित्ततालक्षणः प्रमादः, येनान्तिके गीयमानं † गानं न गृह्यते।

श्रीराधामोहनगोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृतटीका।

विनिर्णय इत्यत आह, एवं सूचितानामिति। तत्र श्रीभागवतसन्दर्भं वच्मीत्यनेन श्रीकृष्णस्वरूपतद्भजनयोरभिधेयत्वं तयोर्वाच्यवाचकता-लक्षणसम्बन्धश्च सूचितः। प्रेमदद्याद्भजद्भ्य इत्यनेन भजनस्य विधेयत्वं प्रेम्णः फलत्वम् सूचितत्। श्रीकृष्णेति तद्भजनोपलक्षणं तेन कृष्णतद्भजनयोर्वाच्यताग्रन्थस्य वाचकतेति परस्परसम्बन्धो दर्शितः।

* तल्लक्षणञ्चाभिधेयम्। तच्च विधेयसपर्य्यायम्।—इति पाठान्तरम्।

† जायमानमिति पाठान्तरम्।

दुष्टत्वात् सुतरामलौकिकाचिन्त्यस्वभाव-वस्तुस्पर्शा-योग्यत्वाच्च तत्प्रत्यक्षादीन्यपि सदोषाणि ॥ ६ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

वञ्चनेच्छा—विप्रलिप्सा, यथा शिष्ये स्वज्ञातोऽप्यर्थो न प्रकाश्यते । इन्द्रिय-मान्द्यं—करणापाटवं, येन दत्तमनसापि यथावत् वस्तु न परिचीयते । एते प्रमातृजीव-दोषाः प्रमाणेषु सञ्चरन्ति । तेषु भ्रमादि-त्रयं प्रत्यक्षे, तन्मूलकेऽनुमाने च ; विप्रलिप्सा तु शब्दे इति बोध्यम् । प्रत्यक्षादीन्यष्टौ भवन्ति प्रमाणानि । तत्रार्थ-सन्निकृष्टं चक्षुरादीन्द्रियं—प्रत्यक्षम् । अनुमितिकरणं—अनुमानम्, अग्न्यादिज्ञानं—अनुमितिः, तत्करणं—धूमादिज्ञानम् । आप्त-वाक्यं—शब्दः (तर्कसंग्रह-शब्द-प०पृ० ३६) । उपमितिकरणं—उपमानं, गो-सदृशो गवय—इत्यादौ संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-ज्ञानं—उपमितिः (तर्कसंग्रह उपमान-प० पृ० ३८), तत्करणं—सादृश्यज्ञानम् । असिद्ध्यदर्थ-दृष्ट्यासाधकान्यार्थ-कल्पनं—अर्थापत्तिः,

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

श्रीकृष्ण-सम्बन्धकथनात् तस्याभिधेयता-लाभः । भजनस्य विधेयतयाऽभिधेयत्वमिति विशेषाय स्वातन्त्र्येण तत्कीर्त्तनम् । विधेय-पर्य्यायाभिधेयेत्यस्य—विधेय-लक्षणाभिधेयेत्यर्थः । एवञ्च ; भागवतसन्दर्भमित्यस्य, भगवत इदं—श्रीकृष्ण-स्वरूप-तद्भजनं,—तस्य सन्दर्भ,—काण्डं ; तत्त्वतो निर्णायकवाक्य-जातमिति पर्य्यवसितोऽर्थः । वच्मीत्यस्य—कथयामीत्यर्थः । वस्तुतस्तु भागवत-सन्दर्भ—भगवद्भजनप्रतिपादक-श्रीभागवताख्यग्रन्थस्य सन्दर्भम्,—अर्थनिर्णायकवाक्य-जातं वच्मीत्यर्थः । एवञ्च श्रीभागवतस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा एवास्य ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा इति ज्ञेयम् । तत्रेति—प्रमाणेष्वित्यर्थः । तत्-प्रत्यक्षादीन्यत्रास्यान्वयः । तत्प्रत्यक्षादीनि—लौकिकपुरुष-प्रत्यक्षादीनि ।

ततस्तानि न प्रमाणानीत्यनादिसिद्ध-सर्वपुरुषपर-म्परासु सर्वलौकिकालौकिकज्ञान-निदानत्वादप्राकृत-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

यथा—दिवाऽभुञ्जाने पीनत्वं—रात्रि-भोजनं कल्पयित्वा साध्यते। अभावग्राहिका—अनुपलब्धिः, भूतले घटानुपलब्ध्या यथा घटाभावो गृह्यते। सहस्रे शतं सम्भवेदिति बुद्धौ सम्भावना—सम्भवः। अज्ञातवक्तृकं परम्परा-प्रसिद्धं—ऐतिह्यं, यथेह तरौ यक्षोऽस्ति ;— इत्येवमष्टौ ॥ ६ ॥

ततस्तानि न प्रमाणानीति। ततः—भ्रमादिदोषयोगात्, तानि— प्रत्यक्षादीनि परमार्थप्रमा-करणानि न भवन्ति। माया-मुण्डावलोके 'तस्यैवेदं मुण्डम्' इत्यत्र प्रत्यक्षं व्यभिचारि। वृष्ट्या तत्काल-निर्वापित-वह्नौ चिरं धूम-प्रोद्गारिणि गिरौ 'वह्निमान् धूमात्' इत्यनुमानञ्च व्यभि-चारि दृष्टम्। आप्तवाक्यञ्च तथा, एकेनाप्तेन मुनिना समर्थितस्या-र्थस्यापरेण तादृशेन दूषितत्वात्। अत उक्तम् ;—"नासावृषिर्यस्य

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तेनेश्वर-प्रत्यक्षस्य सदोषत्व-व्यावृत्तिः। आदिना—अनुमानोपमानानु-पलब्धि-परिग्रहः। सदोषाणि—भ्रम-जनकतया सम्भावितानि। तेना-पुरुष-प्रत्यक्षादेः क्वचिद्वस्तु-साधकत्वे, अनुमानस्येश्वर-साधकत्वेऽपि च न क्षतिः। प्रत्यक्षादेः सदोषत्वे हेतुः—दुष्टत्वादित्यन्तम्। भ्रमादी-त्यादिना—प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणापाटव-परिग्रहः॥ ६ ॥

ततः—पुरुष-प्रत्यक्षादेः सदोषत्वात्। तानि—पुरुष-प्रत्यक्षादीनि, न प्रमाणानि—नेश्वर-तद्भजनयोर्याथार्थ्येन साधन-समर्थानि। अत्रैव हेत्व-न्तरं—सुतरामचिन्त्यालौकिकवस्तु-स्पर्शायोग्यत्वाच्चेति। अनुमानस्ये-श्वर-साधनत्वसम्भवेऽपि श्रीकृष्णरूप-तद्भजन-साधनायोग्यत्वम्। ननु

वचनलक्षणो वेद एवास्माकं सर्वातीत-सर्वाश्रय-सर्वाचिन्त्याश्चर्य्यस्वभावं वस्तु विविदिषतां प्रमाणम् ॥१०॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

मतं न भिन्नम्" इति । एवं मुख्यानामेषां सदोषत्वात् तदुपजीविनामुपमानादीनां तथात्वं सुसिद्धमेव । किञ्चाप्त-वाक्यं लौकिकार्थ-ग्रहे प्रमाणमेव, यथा—'हिमाद्रौ हिमम्' इत्यादौ । तदुभयनिरपेक्षश्च तत्,—'दशमस्त्वमसि' इत्यादौ । तदुभयागम्ये साधकतमश्च तत्,—ग्रहाणां राशिषु सञ्चारे यथा । किञ्चाप्त-वाक्येनानुगृहीतं तदुभयं प्रमापकम् । दृष्टचरमायामुण्डकेन पुंसा सत्येऽप्यविश्वस्ते तस्यैवेदं मुण्डमिति नभो वाण्यानुगृहीतं प्रत्यक्षं यथा । 'अरे शीतार्त्ताः पान्थाः ! मास्मिन्नग्निं सम्भावयत, वृष्ट्या निर्वाणोऽत्र स दृष्टः * किन्त्वमुष्मिन् धूमोद्गारिणि गिरौ सोऽस्ति' इत्याप्तवाक्येनानुगृहीतमनुमानं च यथेति । तदेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानीत्याह मनुः ;—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

वेद एवेत्येव-कारासङ्गतिः ? वेदार्थ-विवेकेऽनुमानापेक्षणात्, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादि श्रुतेः । अस्यार्थः ;—आत्मा वै—आत्मैव, द्रष्टव्यः—साक्षात् कर्त्तव्यः, कथमित्यपेक्षायामाह—श्रोतव्य इत्यादि त्रयम् । तत्र श्रवणं—वेदेतिहास-पुराणादिभ्यः कार्य्यं ; "श्रोतव्यः श्रुति-वाक्येभ्यः" इति श्रवणात् । बहुवचनं—गणार्थं, तेन पुराणादि-परिग्रहः । वेदार्थ-प्रतीतावपि तत्रार्थान्तरपरत्व-सम्भावनयाऽप्रामाण्यशङ्का ; तस्याः सम्भवेनाह—मन्तव्य इति । मननं—बहुभिर्हेतुभिरनुमानं, "मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः" इति श्रवणात् । तथा च तर्कानुगृहीतेन मननेन वेदादवगतमर्थं

* "दृष्ट" इति पाठान्तरम् ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

"प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम्।
त्रयं सुविदितं कार्य्यं धर्म्मशुद्धिमभीप्सता॥" इति।
[मनु० १२. १०५]।

एवमस्मद्वृद्धाश्च। सर्वपरम्परासु—ब्रह्मोत्पन्नेषु देव-मानवादिषु सर्वेषु वंशेषु।

"परम्परा परीपाट्यां सन्तानेऽपि वधे क्वचित्।" इति विश्वः। लौकिकज्ञानं—कर्म्मविद्या, अलौकिकज्ञानं—ब्रह्मविद्या। अप्राकृतेति—"वाचा विरूपनित्यया" इति मन्त्रवर्णात्,

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥"

इति स्मरणाच्च। स्फुटमन्यत्॥ १०॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

सम्यकृतयाऽवधार्य्य पुनः पुनर्ध्यानरूपनिदिध्यासनं कार्य्यं, तत आत्म-साक्षात्कार इति पर्य्यवसितार्थः। आत्मपदञ्चात्र परमेश्वरपरं—"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादि-श्रुत्येकवाक्यत्वात्। न च—"न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति" [बृ०, आ०, २. ४. ५.] इत्यादि जीवात्मानमुपक्रम्य "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्युक्तत्वादात्मपदं जीवात्म-परमिति वाच्यं; "न वा अरे पत्युः कामाय" इत्यादिना स्वात्मोपाधिक-पत्यादिनिष्ठ-प्रियत्वाख्यानेन स्वात्म-सुखस्यैव परमप्रयोजनत्वमुक्त्वा, परमात्म-सुखस्य सर्वतोऽतिशयस्य प्राप्तये सर्वथा यतितव्यमित्याशयेन आत्मा द्रष्टव्य इत्युपसंहारात्॥ १०॥

तच्चानुमतं, "तर्काप्रतिष्ठानात्" [ब्र०, सू०, २. ११.] इत्यादौ, "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्" [म०, भा०, भी०,प०, ५. २२.] इत्यादौ, "शास्त्र-योनित्वात्" [ब्र०, सू०, १. १. ३.] इत्यादौ, "श्रुतेस्तु शब्द-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

ननु कोऽयमाग्रहो वेद एवास्माकं प्रमाणं ? इति चेत्तत्राह,—तच्चानु-मतमिति, श्रीव्यासाद्यैरिति शेषः । तद्वाक्यान्याह,—तर्केत्यादीनि साध्यसाधनयोरपीत्यन्तानि । तर्केति—ब्रह्मसूत्र-खण्डः । तस्यार्थः ;—परमार्थ-निर्णयस्तर्केण न भवति, पुरुषबुद्धि-वैविध्येन तस्य नष्ट-प्रतिष्ठत्वात् । एवमाह श्रुतिः—

"नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ !।"

[कठ० १. २. ६.] इति ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादि श्रुतेश्चेति चेन्न, वेदनिरपेक्षस्या-नुमानस्य लोकातीतश्रीकृष्ण-तल्लीला-श्रवणादि-भजनासाधनत्वात् । तर्काप्रतिष्ठानादिति वेदान्तसूत्रस्य—शास्त्रविनाकृतानुमानस्य वस्त्व-साधकत्वादित्यर्थः । अचिन्त्याः—लोकातीततया दुर्घटत्वेन प्रतीयमानाः, भावाः—ईश्वर-गुणलीलादिरूपाः शास्त्र-प्रसिद्धाः । तर्केण—स्वमति-कल्पितानुमानेन । योजयेत्—मायिकत्वादिरूपेण कल्पयेदिति वच-नार्थः । शास्त्रं योनिः—प्रमाणमस्येति सूत्रार्थः, यद्वा शास्त्रस्य योनिः—कारणं तत्त्वात् । तथा च शास्त्रस्य परमकारुणिक-यथार्थसर्वार्थदर्शि-प्रतारणादिदोषरहित-परमेश्वर-प्रणीतत्वेन शास्त्रमेव गरीयः प्रमाण-मिति । ननु शास्त्रस्य परमेश्वर-प्रणीतत्वे किं मानं ?इत्यतो वेदान्त-सूत्रं

मूलत्वात्" [ब्र, सू०, २. १. २७] इत्यादौ, "पितृ-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर ! श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्य-साधनयोरपि" [भा०, ११. २०. ४.] इत्यादौ ॥११॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः ;—'यद्ययं निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यात्' इत्येवंरूपः, स च व्याप्ति-शङ्कां निरस्यन्ननुमानाङ्गं भवेदतस्तर्केणा-नुमानं ग्राह्यमिति । "अचिन्त्याः" इत्युद्यमपर्वणि दृष्टम् । "शास्त्रे"-ति ब्रह्मसूत्रम् । 'न' इत्याकृष्यम् । 'उपास्यो हरिरनुमानेनोपनिषदा वा वेद्यः' इति सन्देहे, "मन्तव्यः" [बृ०आ०४.४.५] इति श्रुतेरनुमानेन स वेद्य इति प्राप्ते, नानुमानेन वेद्यो हरिः । कुतः ? शास्त्रम्—उपनिषद्,

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

दर्शयति—"श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" इति । तु-कारः—अन्यप्रमाणतः प्रामाण्यसूचनाय । श्रुतेः—वेदस्य, शब्दमूलत्वात्—"अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् ऋग्वेदो जायते" [बृ० आ० १. ४. १५] इत्यादि "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं वेदांश्च तस्मै प्रहिणोति" इत्यादिश्रुतिरूपशब्दः, मूलं—परमेश्वर-प्रणीतत्वे प्रमाणं यस्याः,—तत्त्वात् । "पितृदेवे"-ति तव वेदचक्षुरिति समन्वयः । चक्षुः—ज्ञापकं, श्रेयः—उत्तमम् । अनुपलब्धे—प्रत्यक्षाद्यगोचरे, अर्थे—त्वत्स्वरूपगुण-लीलादिरूपे । साध्यं—प्रेमरूपादिफलं,साधनं—तत्साधनं ; तयोरपी-त्यर्थः । श्रीमन्माध्वभाष्ये त्वेवं व्याख्या—"श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति । न चेश्वर-पक्षे अयं विरोधः ।"योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धोऽनुरागवाननु-रागवानिन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः स परः परमात्मा"इति पैङ्ग्यादि-श्रुतेरेव शब्दमूलत्वाच्च न विरोधः । "यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोद्धुं शक्नुयात् क्वचित् । विरोधे वाक्ययोः क्वापि किंचित्साहाय्य-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

योनिः—वेदन-हेतुर्यस्य तत्त्वात् । "औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" [वृ०, आ०, ३.९.२६] इत्याद्या हि श्रुतिः । "श्रुतेस्तु" इति ब्रह्मसूत्रम् । 'न'इत्यनुवर्त्तते ; ब्रह्मणि कर्त्तरि लोक-दृष्टाः भ्रमादयो दोषा न स्युः । कुतः ? "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति सङ्कल्पमात्रेण निखिल-सृष्टि-श्रवणात् । ननु श्रुतिर्बाधितं कथं ब्रूयादिति चेत्तत्राह,—शब्देति । अविचिन्त्यार्थस्य शब्दैकप्रमाणकत्वात् । दृष्टञ्चैतन्मणिमन्त्रादौ । "पितृदेव"—इत्युद्धवोक्तिरेकादशे । हे ईश्वर ! तव वेदः पित्रादीनां श्रेयः—श्रेष्ठं चक्षुः । क्व ? इत्याह—"अनुपलब्धेऽर्थे" इत्यादि । तथा च वेद एवास्माकं प्रमाणमिति मद्वाक्यं सर्वसम्मतमिति नापूर्वं मयोक्तम् ॥ ११ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

कारणम्" इति पुरुषोत्तमतन्त्रे" इति । ननु वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धे एव वेदावगत-परमेश्वर-प्रणीतत्वक-वेदस्य बलवत्त्व-मवधार्य्यं, तच्च न सम्भवति ; परस्पराश्रयादिति चेन्न । स्थावर-जङ्गमप्राणिनां सुखदुःखादि-वैचित्र्येण मन्दमध्योत्तमयोनि-वैचित्र्येण च तेषां कर्म्म-वैचित्र्यमेव तद्वैचित्र्यकारणं वाच्यं, कारणान्तरादर्शनात् । तानि च कर्म्माणि शास्त्रतोऽवगम्य अनादि-शिष्ट-परम्परया क्रियमाणानि दृश्यन्ते, शास्त्रोक्तकर्म्मणां केषाञ्चित् फलानि च दृश्यन्ते, ज्योतिरायुर्वेदादिशास्त्राणि दृष्टफलानि सुप्रसि-द्धानीति वेदस्य प्रामाण्यमवधार्य्यते । एवं 'वेदः पौरुषेयो वाक्य-त्वात्' इत्याद्यनुमानेनापि परमेश्वर-प्रणीतत्वं वेदस्य सिध्यति ; तद-न्यस्यालौकिकवेदार्थानवगन्तृत्वादिति सिद्धं परमेश्वर-प्रणीतो वेदः प्रमाणम् । एवमनुमानेन वेद-प्रामाण्यसिद्धावपि वेदस्य नित्यनिर्दोष-परमेश्वर-प्रणीतत्वेन तदर्थस्यानुमानादिना बाधस्यायोगात् वेदस्य

तत्र च वेद-शब्दस्य सम्प्रति दुष्पारत्वाद् दुरधिगमार्थत्वाच्च तदर्थ-निर्णायकानां मुनीनामपि परस्पर-विरोधाद् वेदरूपो वेदार्थ-निर्णायकश्चेतिहास-पुराणात्मकः शब्द एव विचारणीयः। तत्र च यो वा वेद-शब्दो नात्म-विदितः सोऽपि तद्दृष्ट्यानुमेय एवेति सम्प्रति तस्यैव प्रमोत्पादकत्वं स्थितम्। तथाहि महाभारते मानवीये ;—

"इतिहास-पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।" [म,भा,आ,१,२६७]

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

एवं चेद्दृगादिवेदेनास्तु परमार्थ-विचारः? तत्राह,—तत्र च वेद-शब्दस्येति। तर्हि न्यायादिशास्त्रैर्वेदार्थनिर्णेतृभिः सोऽस्तु? इति चेत्तत्राह,—तदर्थनिर्णायकानामिति। तस्यैवेति—इतिहास-पुराण-

श्रीराधामोहनगोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृत-टीका।

प्रामाण्यम्। अनुमानस्य नानाविधत्वेऽपि अनुकूलतर्क-सहकृतस्य प्रामाण्यमवगन्तव्यम्। तथा वेदार्थ-विचार एव सदनुमानं विधेयमित्यपि बोध्यमिति दिक्॥ ११॥

दुष्पारत्वादिति—केषांचिद्वेदानामुच्छन्नत्वात् केषांचित् प्रच्छन्नत्वाच्चेति भावः। तदर्थ-निर्णायकानां—वेदान्तसूत्रादिकारिणां मुनीनां व्यासकणादादीनाम्। वेदरूपः—गौण्या निरूढलक्षणया वेदशब्द-प्रतिपाद्यः, नात्मविदितः—अप्रचरद्रूपत्वात्। तद्दृष्ट्या—इतिहास-पुराणदृष्ट्या। समुपबृंहयेदिति ;—वेदयति—विहितनिषिद्धं परतत्त्वस्वरूपं च ज्ञापयतीति वेदस्तम्, अभिधेय-प्रकाशकतया पूरयेत्; इतिहासपुराणयोर्वेदशास्त्रान्तर्भूतत्वं जानीयादिति यावत्। नाम-

इति, "पूरणात् पुराणम्" इति चान्यत्र। न चावेदेन वेदस्य बृंहणं सम्भवति, न ह्यपरिपूर्णस्य कनक-वलयस्य त्रपुणा पूरणं युज्यते। ननु यदि वेद-शब्दः पुराणमितिहासञ्चोपादत्ते, तर्हि पुराण* मन्यदन्वेषणीयम्।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

त्मकस्य वेदरूप इत्यर्थः। समुपबृंहयेदिति—वेदार्थं स्पष्टीकुर्य्यादित्यर्थः। पूरणादिति—वेदार्थस्येति बोध्यम्। त्रपुणा—सीसकेन। पुराणेति-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

व्युत्पत्त्यापि वेद-समुपबृंहणमाह—पूरणादिति,—वेदपूरणादित्यर्थः। पुराणमिति ह्रस्वः संज्ञायाम्। बृंहणं— पूरणं, पुराणं—वेद-शब्देनोपादीयमानं पुराणम्। अन्यवत्—उच्छन्नवेदवत्, अन्वेषणीयमिति—इदानीं प्रचरत्पुराणेतिहासयोर्वेद-व्यवहाराभावादिति भावः। पद-कदम्बस्येति—वेद-घटकस्य पुराणेतिहास-घटकस्य चेत्यादेः, अपौरुषेयत्वात्—जीवाप्रणीतत्वात्, परमेश्वर-प्रणीतत्वादिति यावत्। अभेदेऽपि—वेद-शब्द-प्रतिपाद्यत्वेऽपि, स्वर-क्रम-भेदात्—स्वर-क्रमयोर्भेदात्, भेद-निर्द्देशः—वेद-पुराणयोर्भेदेन व्यवहारः। स्वरः—दात्तोदात्तादिरूपः †। तथा च दात्तोदात्तादि-स्वरभेदेनाध्ययन-विधिविषयता वेदस्य। पुराणेतिहासयोर्न दात्तादि-स्वरभेदेनाध्ययन-विधिविषयता, किन्तु ;—

"इतिहास-पुराणानि श्रुत्वा भक्त्या विशाम्पते !
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो !

* 'पुराणादिकम्' इति पाठान्तरम्,—तदन्ते "अन्यत्" इत्यत्र "अन्यवत्" इति पाठः श्रीमद्-गोस्वामिभट्टाचार्य्य-सम्मतः।

† उदात्तानुदात्तादिभेद एव स्वरस्योपलभ्यते। अत स्तादर्शान्तराभावान्न टिप्पणीपाठश्चालितः।

यदि तु न, न तर्हीतिहास-पुराणयोरभेदो वेदेन।
उच्यते ;—विशिष्टैकार्थ-प्रतिपादक—पद-कदम्बस्या-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

हासयोर्वेदरूपतायां कश्चिच्छङ्कते—नन्वित्यादिना। तत्र समाधत्ते—उच्यत इत्यादिना। निखिलशक्ति-विशिष्टभगवद्रूपैकार्थप्रतिपादकं यत्

श्रीराधामोहनगोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृत-टीका।

ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्॥"

तथा,—"देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां निशेषतः।
ग्रन्थिश्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन!
पुनर्बध्नीत तत्सूत्रं न मुक्त्वा धारयेत् क्वचित्।
हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांश्योपदोहनाः।
दत्त्वा च वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति यत्फलम्॥"

कांश्योपदोहनाः—कांश्यक्रोड़ाः।

"वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः।"

तथा,—"ज्ञात्वा पर्व्व-समाप्तिञ्च पूजयेद्वाचकं बुधः।
आत्मानमपि विक्रीय स इच्छेत् सफलं कतुम्॥"

तथा,—"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा।
कलस्वर-समायुक्तं रसभाव-समन्वितम्॥
बुध्यमानः सदा ह्यर्थं ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप!
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप।
य एवं वाचयेद्विद्वान् स विप्रो व्यास उच्यते॥"

तथा,—"सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते!
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप!" इति—

पौरुषेयत्वादभेदेऽपि स्वरक्रम-भेदाद्भेद-निर्देशोऽप्युपपद्यते । ऋगादिभिः सममनयोरपौरुषेयत्वेनाभेदो

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

पद-कदम्बमृगादिपुराणान्तं तस्येति । ऋगादिभागे स्वर-क्रमोऽस्ति, इतिहास-पुराणभागे तु स नास्ति—इत्येतदंशेन भेदः । "एवं वा" इति

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तिथितत्त्व-नैयतकालिककल्पतरु-धृतभविष्यपुराणादि-वचनानुसारेणाध्ययन-विषयतेति विशेषादिति भावः । क्रम-भेदः—उपक्रमोपसंहार-विशेषनियमित आनुपूर्वी-विशेषः । ऋगाद्याख्यानुपूर्वी-विशेषवत्त्वं—वेद-पदप्रवृत्तिनिमित्तं,स्वरविशेषेणाध्ययन-विधिविषयतावच्छेदकं,शूद्रस्याध्ययनश्रवणादिनिषेधविषयतावच्छेदकञ्च । पुराणाद्यानुपूर्वीमत्त्वञ्च—शूद्राद्यध्ययन-निषेधविषयतावच्छेदकं,श्रवण-विधिविषयतावच्छेदकञ्चेति वेद-पुराणाद्योरपौरुषेयत्वाविशेषेऽपि भेद-निर्देशः । विशिष्टैकार्थ-प्रतिपादकत्वापौरुषेयत्व-साम्येन गौण्या लक्षणया पुराणादौ वेदशब्द-प्रयोगः । वस्तुत एवं विधिनिषेधवाक्य-ब्रह्मप्रतिपादकवाक्य-कदम्बानां केनापि प्रमाणेन लोके प्रागनवगतार्थपराणामपौरुषेयाणां वेदत्वं, पुराणादीनां च परमदयालुना भगवता स्वयं स्त्रीशूद्रब्रह्मबन्धूनां श्रवणाद्यर्थं वेदादनन्तरोक्तानां वेदादवगतार्थबोधकतया—न तत्र वेदशब्दस्य मुख्या वृत्तिः ; किन्तु गौणी वृत्तिः । तथा भेदेऽपि मुख्य-गौण-वेदशब्द-प्रतिपादितानां वेद-पुराणेतिहासानामेकग्रन्थत्वं—ब्रह्मवेदनरूपैकप्रतिपत्तिरूपत्वात्, "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इति श्रुतेः । वेद-पुराणेतिहासानामभेदेऽपि न वेदमपेक्ष्य पुराणेतिहासयोर्न्यूनत्वं, परन्तु तुल्य-प्रधानभावः ; अपौरुषेयत्वेन स्वतः प्रमाणतस्तौल्यात् । यद्वा ; वेद-शब्दस्य शक्तिद्वयी,—एका—ऋगाद्यानुपूर्वी-विशेषरूपेण, अपरा—

माध्यन्दिनश्रुतावेव व्यज्यते,—"एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम्" [वृ० आ० २. ४. १०] इत्यादिना ॥१२॥

अतएव स्कान्द-प्रभासखण्डे ;—

"पुरा तपश्चचारोग्रममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः सषड़ङ्ग-पदक्रमाः ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

मैत्रेयीं पत्नीं प्रति याज्ञवल्क्य-वचनम् । अरे—मैत्रेयि ! अस्य—ईश्वरस्य । महतो—विभोः, पूज्यस्य वा । भूतस्य—पूर्वसिद्धस्य । स्फुटार्थमन्यत् ॥ १२ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

चापौरुषेयत्वेन ऋगादि-वेदचतुष्टय-पुराणेतिहाससाधारणी ;—इति वृत्तिद्वयस्वीकारफलञ्चोक्तमेवावधेयम् । अत्र वेदपूरणं नाम—वेदोत्थापिताकाङ्क्षा-निवर्त्तनम् । तदुक्तम्,—

"अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्यात् ।" इति ।

अर्थैक्यं—तात्पर्य्यविषयार्थ-प्रतिपत्तेरैक्यं, वेदस्थले तात्पर्य्यविषय-प्रतिपत्तिर्ब्रह्मतत्त्वनिर्णयः । एकं वाक्यम्—एको ग्रन्थः, विभागे—ग्रन्थयोः पृथगुपन्यासेऽपि । अत्राकाङ्क्षा—'वेदादर्थ-प्रतीतौ सत्यां तत्रासम्भावनादिना कथमेतदर्थ-सङ्गतिः'? इति शिष्य-जिज्ञासा, तन्निवृत्तिश्च पुराणेतिहासाभ्यां क्रियत इति वेदमपेक्ष्य पुराणेतिहासयोरुत्कर्ष-प्रतीतिरिति वेद-पुराणयोरेकग्रन्थत्वे पुराणेतिहासयोर्वेदार्थ-संग्राहकत्वेन पौनरुक्त्यदोष इति परास्तम् ; वेद-चतुष्टयार्थ-विवरण-रूपत्वात्तयोरिति ॥ १२ ॥

ततः पुराणमखिलं सर्व्वशास्त्रमयं ध्रुवम्।
नित्यशब्दमयं पुण्यं शतकोटि-प्रविस्तरम्।
निर्गतं ब्रह्मणो वक्त्रात्तस्य भेदान्निबोधत॥
ब्राह्मंच पुराणं प्रथमम्—" इत्यादि।

अत्र शतकोटिसंख्या ब्रह्मलोके प्रसिद्धेति तथोक्तम्।
तृतीयस्कन्धे च ;—

"ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यान वेदान् पूर्व्वादिभिर्मुखैः।"
[भा० ३. १२. ३७।]

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

पुरेत्यादौ वेदानां पुराणानाञ्चाविर्भाव उक्तः। ससृजे—आविर्भावयामास। समानेति—यज्ञदत्त-पञ्चमान् विप्रानामन्त्रयस्व इतिवत्।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

समानजातीय-निवेशितत्वादिति—समानजातीय एव पूरकेऽन्वयात्, स्वान्वयितावच्छेदक-धर्म्मावच्छिन्नेनैव पूरणादिति यावत्। वेद-गत-संख्याया अवेदेन पूरणं न भवतीति पर्य्यवसितम्। वेदानां वेदमिति—ऋगादिचतुर्णां वेदानामर्थावेदकं पुराणमित्यर्थः। अत एव—श्रुति-स्मृतिभिरितिहास-पुराणयोः पञ्चमत्व-निरुक्तेरेव। अन्त-भूतत्व-कल्पनयेति,—चतुर्णां वेदानामन्तर्भूतत्व-कल्पनम्—'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम्—ऋग्वेदः प्रथमः, ततो यजुर्व्वेदः, ततः सामवेदः, ततोऽथर्व्वाङ्गिरसः—अथर्व्ववेदः, तेष्वितिहास-पुराणम्,—इति श्रुत्यर्थ-कल्पनात्। तत्रायमभिप्रायः—"तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा अजायन्त, ऋचः सामानि जज्ञिरे"—इत्यत्र सामान्यतो वेदचतु-ष्टयत्वमुक्त्वा तद्विवरणम्—ऋच इत्यादि, तपस्तेपानात्—ईश्वरात्।

इत्यादिप्रकरणे,—

"इतिहास-पुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ।
सर्व्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्व्वदर्शनः" ॥

[भा० ३. १२. ३९] इति ।

अपि चात्र साक्षादेव वेद-शब्दः प्रयुक्तः पुराणेतिहासयोः । अन्यत्र च ;—

"पुराणं पञ्चमो वेदः—
इतिहासः पुराणञ्च पञ्चमो वेद उच्यते ।
वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ॥" इत्यादौ ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

कार्ष्णमिति,—कृष्णेन—व्यासेनोक्तमित्यर्थः। अतएवेति—पञ्चमवेदत्वश्रवणादेवेत्यर्थः । चतुर्णामेवान्तर्भूतत्वेति—भगवन्निःश्वसितभूते ये

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तथा "महतो भूतस्य"इति श्रुतावपि वेदचतुष्टय-कथनानन्तरं तद्घटकेतिहास-पुराणमाह । अन्यथा न वा* अस्य महतो भूतस्येति श्रुतौ इतिहासः पुराणमित्यनन्तरं 'विद्या उपनिषद्' इत्यादिश्रवणात् विद्योपनिषदामपि वेद-चतुष्टयानन्तर्गतत्वापत्तिः, प्रसिद्धभारतादीतिहास-ब्राह्मादिपुराणानां वेदार्थ-संग्राहकत्वेन व्यासादिकृतत्वेन च प्रसिद्धिर्न तेषामपौरुषेयत्वम्, तथा ऋगादिवेदमध्ये "संयुं प्रजापतिं देवा अब्रुवन्" इत्याद्युपक्रम्य, "यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत्" इत्यादिश्रुतेः, 'अवचनेनैव प्रोवाच" इति श्रुतेश्चेतिहासरूपत्वात्, "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिश्रुतेः "एतस्मादात्मन

* "न वा" इत्यस्य सङ्गतिः सुधीभिर्विचार्य्या ।

अन्यथा—"वेदान्" इत्यादावपि पञ्चमत्वं नावकल्पेत, समानजातीय-निवेशितत्वात् संख्यायाः । भविष्य-पुराणे ;—

"कार्ष्णञ्च पञ्चमं वेदं यन्महाभारतं स्मृतम् ।" इति ।

तथा च साम-कौथुमीयशाखायां, छान्दोग्योपनिषदि च ;—"ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासं पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्" [३.१५.७] इत्यादि ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

इतिहास-पुराणे ते चतुर्णामेवान्तर्गते । 'तेष्वेव यत् पुरावृत्तम्, यच्च पञ्चलक्षणमाख्यानम्, ते एव तद्भूते ग्राह्ये, न तु ये व्यास-

श्रीराधामोहनगोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

आकाशः सम्भूत" इत्यादिश्रुतेः, "स ब्रह्मणा सृजति रुद्रेण विलापयति हरिरादिरनादिः" इत्यादिश्रुतेश्च सर्गविसर्ग-निरोध-भगवदवतारादि-कथनलक्षण-पुराणरूपत्वाच्च केषाञ्चिदुच्छन्न-प्रच्छन्नतयाधुनिकानां जनानामज्ञातत्वात्, प्रचरद्रूपाणामपि दुरूहत्वात् व्यासेन तदर्थान् सङ्कलय्य भारतादीतिहासपुराणानि कृतानीति बोध्यम् । प्रसिद्ध-प्रत्याख्यानं—प्रसिद्धानां भारत-ब्राह्मादीनां वेदत्वप्रत्याख्यानं निरस्तमिति । इतिहास-पुराणयोः श्रुतौ क्रमिकजातत्वेन कथनादितिहासस्य पञ्चमत्वम्, पुराणस्य षष्ठत्वं यद्यपि वक्तुमुचितम्, तथापीतिहास-पुराणयोर्वेदार्थ-विवरणरूपत्वेनैक्यमादृत्य पञ्चमत्वमुक्तम्, स्वतन्त्रेच्छत्वाद्भगवतः । श्रुतौ प्रागितिहासनिःसरणं ततः पुराणमिति क्रमनिर्देशात् व्यासेन तत्क्रमेणैव तयोराविर्भावनम् । तेन भारतानन्तरमेव पुराण-संग्रहः कृत इति ।

अतएव "अस्य महतो भूतस्य" इत्यादावितिहास-पुराणयो-श्चतुर्णामेवान्तर्भूतत्व-कल्पनया प्रसिद्ध-प्रत्याख्यानं निरस्तम्। तदुक्तम् * ;—"ब्राह्मंच पुराणं प्रथमं" इत्यादि ॥ १३ ॥

पञ्चमत्वे कारणञ्च वायु-पुराणे सूत-वाक्यम् ;—

"इतिहास-पुराणानां वक्तारं सम्यगेव हि।
माञ्चैव प्रतिजग्राह भगवानीश्वरः प्रभुः ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

कृतत्वेन भुवि ख्याते शूद्राणामपि श्रव्ये' इति कर्म्मठैर्यत् कल्पितं तन्निरस्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

"अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवती-सुतः।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥"—

इति वचनस्यार्थः ;—सत्यवती-सुतः अष्टादशपुराणं कृत्वा भारताख्यानं अखिलं—पूर्णं चक्रे, 'खिल'शब्दस्योणार्थत्वात्। तदुपबृंहितं—वेदार्थै-र्युक्तम्। यद्वा ;—अखिलं—तद्देव-लोकादिगतसर्व्वं भारताख्यानम्। तदुपबृंहितं—तैः—पुराणैः, उपबृंहितं—पूर्णञ्चक्रे इत्यन्वयः, न तु अष्टादशपुराणानि कृत्वा भारतं चक्रे इत्यन्वयः, श्रुत्यादि-विरोधापत्तेः। अतएव वक्ष्यमाणगरुड़पुराण-भागवतलक्षणे—"अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थ-विनिर्णय इत्युक्तम्"। तथोक्तमिति—प्रसिद्धपुराणस्य वेदत्व-मुक्तम् ॥ १३ ॥

* "तथोक्त" इति पाठः—गोस्वामिभट्टाचार्य्य-धृतः।

एक आसीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्द्धा व्यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमकल्पयत् ॥
आध्वर्य्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथैव च ।
औद्गात्रं सामभिश्चैव ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्व्वभिः ॥
आख्यानैश्चाप्युपाख्यानर्गाथाभिर्द्विज-सत्तमाः !
पुराण-संहिता-*श्चक्रे पुराणार्थ-विशारदः ॥
यच्छिष्टं तु यजुर्वेदे इति शास्त्रार्थ-निर्णयः" ॥ इति ।

ब्रह्मयज्ञाध्ययने च विनियोगो दृश्यतेऽमीषाम्—"यद्ब्राह्मणानीतिहास-पुराणानि" इति । सोऽपि नावेदत्वे सम्भवति । अतो यदाह भगवान् मात्स्ये;—

"कालेनाग्रहणं मत्वा पुराणस्य द्विजोत्तमाः !
व्यास-रूपमहं कृत्वा संहरामि युगे युगे ॥" इति ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

पञ्चमत्वे कारणञ्चेति ;—ऋगादिभिश्चतुर्भिश्चातुर्होत्रं—चतुर्भिर्ऋत्विग्भिर्निष्पाद्यं कर्म्म भवति, इतिहासादिभ्यां तन्न भवतीति

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

यजुर्वेदस्य वेद-सामान्यरूपत्वकथनं—ऋक्सामाथर्व्ववेदातिरिक्तस्य यजुर्व्वेदत्वलाभाय । अतएवोक्तं "यजुः सर्व्वत्र गीयत" इति चतुर्द्धा विभागनिमित्तमध्वर्य्युत्वादिकार्य्य-भेद इति भावः । "यच्छिष्टन्तु यजुर्व्वेदे" इति—अध्वर्य्युत्वलक्षण-वेदेभ्यः काँश्चिद्वेदानादाय यजुरादि-नाम-भेदेन विभागे कृते यदवशिष्टं,तदपि यजुर्व्वेदनामकमित्यर्थः । न च

* "संहितां" इति वा पाठान्तरम् ।

पूर्व्वसिद्धमेव पुराणं सुखसंग्रहणाय सङ्कलयामीति तत्रार्थः। तदनन्तरं ह्युक्तम् ;—

"चतुर्लक्ष-प्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा।
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन् प्रभाष्यते ॥
अद्याप्यमर्त्त्य-लोके तु* शतकोटि-प्रविस्तरम्।
तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षः संक्षेपेण निवेशितः ॥"

[५३. ८—११.] इति।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

तद्भागस्य पञ्चमत्वमित्यर्थः। आख्यानैः—पञ्चलक्षणैः पुराणानि। उपाख्यानैः—पुरावृत्तैः, गाथाभिः—छन्दो-विशेषैश्च, संहिताः—भारत-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

"अस्य महतो भूतस्य" इति श्रुतौ ऋगादिक्रमेणैव जातत्वात् कथमेकस्य यजुर्व्वेदस्य ऋगादिभेदेन विभागो व्यासकृत इति वाच्यम्, ऋगादि-क्रमेण वेद उद्भूतः ; तत्र यजुर्व्वेदस्य प्रचुरत्वेन समुदितस्य यजुर्व्वेद-त्वेनैकत्वेन च व्यवहारात्तथोक्तेः "आधिक्येन व्यपदेशा भवन्ति" इति न्यायात्, ऋगादिभेदेन वेदस्य चतुर्द्धाव्यवहारस्य प्राक् सत्वेऽपि तदधिकारिभेद-कार्य्यभेदव्यवस्थया व्यासेन व्यवस्थापनात्तस्य विभाग-कृत्त्वव्यपदेश इति भावः। आख्यानैरिति—प्रश्नोत्तरवचननिबन्धैः, सूतशौनक-सम्बादरूपैरित्यर्थः। उपाख्यानैः—प्राथमिक-ग्रन्थाभिधेय-प्रकाशकैः शुक-परीक्षित् सम्बादादिरूपैः। गाथाभिः—पुरावृत्तेतिहास-सम्बादाख्याभिरिति। पुराण-संहितां—पुराणसंग्रहं चक्रे इति। तथा चाख्यानादिभिः सुसज्जीकृत्य पुराणानि प्रादुश्चकार। यथोक्तं गीता-

* "तत्" इति वा पाठः।

अत्र तु * "यच्छिष्टं तु यजुर्वेदे" इत्युक्तत्वात्तस्याभिधेय-भागश्चतुर्लक्षस्त्वत्र मर्त्य-लोके संक्षेपेण सार-संग्रहेण निवेशितो, न तु रचनान्तरेण † ॥ १४ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

रूपाश्चक्रे । ताश्च—"यच्छिष्टं तु यजुर्वेदे" तद्रूपा इत्यर्थः । ब्रह्मेति ;- ब्रह्मयज्ञे—वेदाध्ययने, अमीषां—इतिहासादीनां विनियोगो दृश्यते,

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

व्याख्यायां स्वामिचरणैः—"प्रायेण भगवन्मुखनिःसृतानेव श्लोकान् व्यलिखत्, कांश्चित् तत्सङ्गतये स्वयञ्च व्यरचयत्"—इति व्यक्तं प्रथमस्कन्धे ;—

"स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम् ।
शुकमध्यापयामास निवृत्ति-निरतं मुनिम् ॥" इति ।

व्याख्यातञ्च प्रथमस्कन्ध-सन्दर्भे ;—"प्रथमतः सामान्यतः कृत्वा नारदोपदेशानन्तरमनुक्रम्य तत्सम्मत्याऽनुक्रमेण विशेषतः कृत्वा" इति । विनियोगः—अध्ययन-विषयत्वेन विधेयत्वं, नावेदत्वे सम्भवति—ब्रह्म-पदस्य वेद एव शक्तेरिति भावः । तदर्थ इति—तस्य—शतकोटि-प्रविस्तरस्यार्थः—तात्पर्य्यविषयार्थोपसंहारो यत्र सः ; चतुर्लक्ष इत्यर्थः । 'तदर्थः' इत्यस्य प्रकारान्तरेण स्वयमाह—'अत्र च' इत्यादि । पुराणेतिहासयोरपि 'यच्छिष्टम्' इत्यनेन ग्रहणं, तस्यापि यजुर्व्वेदा-न्तर्गतत्वादिति भावः । तस्य यजुर्व्वेद-भागस्याभिधेयभागो यत्र सः । 'अत्र' इत्यस्यार्थमाह,—'मर्त्यलोक' इति । न तु वचनान्तरेणेति— यजुर्व्वेदाभिधेय-भागविशेषात्मके पुराणविशिष्टस्य चतुर्लक्षत्वा-श्रयस्य स्वरूपेणैवाभिहितः, न तु वचनान्तररूपेणेति भावः ।

* "अत्र च" इति च पाठान्तरम् । † "रचनान्तरेण" इति पाठः—गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः ।

तथैव दर्शितं वेद-सहभावेन शिवपुराणस्य वायवीय-संहितायाम् ;—

"संक्षिप्य चतुरो वेदांश्चतुर्द्धा व्यभजत् प्रभुः ।
व्यस्तवेदतया ख्यातो [१] वेदव्यास इति स्मृतः ॥

श्रीवलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

सोऽपि विनियोगः—तेषामवेदत्वे न सम्भवति । कृत्वा—आविर्भाव्य । सङ्कलयामि—संक्षिपामि । अभिधेयभागः—सारांशः ॥ १४ ॥

व्यस्तेति ;—व्यस्ताः—विभक्ता वेदा येन ; तत्तया वेदव्यासः

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

वस्तुतः अभिधेयभागः—पुराण-तात्पर्य्य-विषयीभूतोऽर्थ इत्यर्थः, न तु बहुव्रीहिणा ग्रन्थ इत्यर्थः । चतुर्लक्षः—चतुर्लक्ष-श्लोकात्मक-ग्रन्थ-प्रतिपाद्यः, संक्षेपेण—सारसंग्रहेण, यजुर्व्वेदात्—शतकोटि-प्रविस्तरात्मक-यजुर्व्वेदभागात् सारार्थ-संग्राहक-तद्घटकवाक्येनेति यावत्, निवेशितः—कृतः । अपौरुषेय-पुराण-वचनघटितश्चतुर्लक्षः पुराणमिति पर्य्यवसितम् ।

"अम्बरीष ! शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।"—

इत्यनेनांशविशेषस्यैव भागवतत्वेन निर्द्देशः, तद्युक्तत्वेनाष्टादश-साहस्रात्मकं भागवतमिति गीयत इति । एवञ्च भागवत-शब्दोऽपौरुषेय-पुराणभागविशेषपरः, "जन्माद्यस्य" इत्यादि "विष्णुरातममूमुचत्" इत्यन्तग्रन्थपरश्च ; यथा वेदशब्दोऽपौरुषेयत्वेन ऋग्वेदादि-पुराणान्तपरश्चतुर्व्वेदपरश्चेति । एवं भारत-ब्राह्म-पाद्मादिपदं, पुराणेतिहास-पदञ्च बोध्यम् ॥ १४ ॥

तेनेति शेष इति,—तेन—व्यासेन । समाख्याः—संज्ञाविशेषाः ।

१ "लोके" इति वा पाठः ।

पुराणमपि संक्षिप्तं चतुर्लक्ष्यमाणतः ।
अद्याप्यमर्त्त्य-लोके तु शतकोटि-प्रविस्तरम् ॥"

[१. २३--२४.] इति ।

संक्षिप्तमित्यत्र तेनेति शेषः। स्कान्दमाग्नेयमित्यादि-समाख्यास्तु प्रवचन-निबन्धनाः काठकादिवत् ;

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

स्मृतः। स्कान्दमित्यादि,—स्कन्देन प्रोक्तं ; न तु कृतमिति वक्तृहेतुका स्कान्दादिसंज्ञा, 'कठेनाधीतं काठकम्' इत्यादिसंज्ञावत्। कठानां वेदः काठकः, "गोत्रचरणाद्वुञ्"—"चरणाद्धर्म्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्"—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

प्रवचन-निबन्धनाः—सर्गादौ प्रथमाध्यापक-नाम-निबन्धनाः। आनुपूर्व्वीति—उपक्रमोपसंहार-पर्य्यन्तानुपूर्व्वी-विशेष-निर्म्माणेन निबन्धनाः—निबन्धाः, स्वतन्त्रेच्छेन भगवतैव कृत इति यावत्। एवञ्चेतिहासमध्ये पुराणलक्षण-सर्ग-प्रतिसर्गादि-वर्णनसत्त्वेऽपि, पुराणमध्ये पौराणिकसम्वादादि-सत्त्वेऽपि तयोर्नाम-भेदः स्वेच्छामयभगवत्कृतत्वादुपपन्न इति। यद्यपि चतुर्लक्ष-समुदित-वाक्यस्यापौरुषेयत्वं यथाश्रुतैतद्ग्रन्थतो लभ्यते, तथापि नारदोपदेश-तदधीन-वेदव्यास-ग्रन्थकरण-प्रस्तावादेः परमेश्वर-निःश्वसितत्वं न घटते, व्यासप्रणयन-पूर्व्वं प्रतीत-पुराणादेः प्रच्छन्नत्वेनादर्शनात् नारदोपदेशानन्तरं व्यासेन पुनः प्रणयनादित्यादि-विवेचनेन प्रचरद्रूप-पुराणादिकं व्यासेन सञ्जीकृतं, तत्राभिधेयार्थ-संग्रहोऽपौरुषेण वाक्य-जातेन कृतः ; तत्सङ्गत्यर्थं प्रसङ्गतश्च वाक्यान्तराण्युक्तानीति तथा व्याख्यातम्। अनित्यत्व-श्रवणं—व्यासकृतत्व-श्रवणनिबन्धनम्। वेदत्वं सिद्धमिति अपौरुषेयत्व-

आनुपूर्व्वी-निर्म्माण-निबन्धना वा। तस्मात् क्वचिद्-नित्यत्व-श्रवणं त्वाविर्भाव-तिरोभावापेक्षया। तदेव-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

इति सूत्र-वार्त्तिकाभ्याम्। ततश्च 'कठेनाधीतम्' इति सुष्ठूक्तम्। अन्यथा जन्यत्वेनानित्यतापत्तिः। आनुपूर्व्वी—क्रमः, 'ब्राह्मंच' इत्यादिक्रम-निर्म्माणहेतुका वा सा सा संज्ञेत्यर्थः। ब्राह्मयादिक्रमेण पुराणभागो

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

रूपवेदत्वं सिद्धमित्यर्थः। 'व्यासरूपमहं कृत्वा' इत्यनेन व्यासस्य भगवदवतारत्वकथनाद्व्यासकृत-वेदपुराणादि-संग्रहस्य स्वतः प्रमाणत्व-मपि बोध्यम्। तथापि—पुराणादौ वेदत्वेऽपि, 'सूतादीनाम्' इति—सूतादेर्विशेषग्रहणान्न शूद्र-सामान्यस्याधिकारः।

"अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना।
श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन॥"—

इति पुराणमधिकृत्य भविष्यपुराणवचनात् सूतस्य च ब्राह्मणानुग्रहा-दधिकारः। तथाहि प्रायश्चित्तविवेकधृत-पद्मपुराणे सूतवाक्यम्;—

"न हि वेदेष्वधीकारः कश्चिच्छूद्रस्य जायते।
पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्राह्मणैरिह॥" इति।

'वेदेषु' इत्यत्र वेदपदम्,—ऋगादि-चतुर्व्वेदपरम्;

"स्त्री-शूद्र-द्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा।" इति प्रथमात्। तत्र त्रयीति—चतुर्व्वेदोपलक्षणम्। यथा शुक्राचार्य्याज्ञया तत्कन्याया देवयान्या विवाहः क्षत्रियेणापि ययातिना कृतो न दोषाय जातः, तत् सन्तान-यदुप्रभृतीनामुत्तमत्वञ्च,

"समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत्।"—

इत्यादिवचनात्। समयः—प्रतिज्ञा, अतएव ब्राह्मण-वचनेन परशुराम-

मितिहास-पुराणयोर्वेदत्वं सिद्धम्। तथापि सूतादीना-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

बोध्यः। तथापि सूतादीनामिति;—इतिहासादेर्वेदत्वेऽपि तत्र शूद्राद्यधिकारः—'स्त्री-शूद्र-द्विजबन्धूनाम्' इत्यादिवाक्य-बलाद्बोध्यः।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

भयाद्ब्राह्मण-सभायां गूढस्थितस्य कस्यचित् क्षत्रियस्य ब्राह्मणत्वं जातम्—इत्युक्तं महाभारते।

"तत्र कीर्त्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः।
अहञ्चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात्॥"—

इति प्रथमात् चतुर्व्वेद-पाठस्तु सूतादीनामप्यनधिकृतस्तत्र द्विजानामेवाधिकारात्। अतएव प्रथमे सूतं प्रति शौनक-वाक्यम्,—

"मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात्।" इति।

छान्दसाद्—वेदात्। तत्र हेतुवचनमुक्तं स्वामिचरणैः—"अत्रै-वर्णिकत्वात्" इति। तथाहि प्रथमे—

"अहो वयं जन्मभृतोऽद्यहास्म वृद्धानुवृत्त्यापि विलोमजाताः।
दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानामभिधानयोगः॥
कुतः पुनर्गृणतो नाम तस्य महत्तमैकान्तपरायणस्य।
योऽनन्तशक्तिर्भगवाननन्तो महद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहुः॥"

टीका च—"भागवत-व्याख्यानेन लब्ध-प्रसङ्गमात्मानं महत्तमादर-पात्रं श्लाघते द्वाभ्याम्,—अहो इति—आश्चर्य्ये, ह इति—हर्षे। वयम्—इति बहुवचनं श्लाघायाम्। प्रतिलोमजाता अपि अद्य जन्मभृतः—सफलजन्मानः, आस्म—जाताः, वृद्धानां—शौनकादीनाम्, अनुवृत्त्या—आदरेण, ज्ञानवृद्धः—शुकस्तस्य सेवयेति वा। यच्च दुष्कुलत्वं तन्निमित्तमाधिञ्च—मनःपीड़ां, महत्तमानामभिधानयोगः—लौकिकोऽपि

मधिकारः—सकल-निगमवल्ली-सत्फल-श्रीकृष्ण-नामवत्। यथोक्तं प्रभासखण्डे ;—

"मधुर-मधुरमेतन्मङ्गलं मङ्गलानां
सकलनिगमवल्ली-सत्फलं चित्-स्वरूपम्।
सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेलया वा
भृगुवर ! नरमात्रं तारयेत् कृष्ण-नाम ॥" इति।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

यथा रथकारस्याग्न्याधानाङ्गे मन्त्रे तद्वाक्यवलादिति बोध्यम्। भारत-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

सम्भाषण-लक्षण-सम्बन्धः, विधुनोति—अपनयति। कुतः पुनः—किं वक्तव्यं, तस्यानन्तस्य नाम गृणतः पुंसो महत्तमानामभिधानयोगो दौष्कुल्यमाधिं विधुनोतीति। यद्वा ; नाम गृणतः कुतः पुनर्दौष्कुल्यम्। यद्वा गृणतः पुंसस्तस्य नाम दौष्कुल्यं विधुनोतीति किं वक्तव्यमेव। अनन्ताः शक्तयो यस्यातोऽनन्तः। किञ्च ; महत्सु गुणा यस्य महागुणस्तस्य भावस्तत्त्वं—तस्मात्, गुणतोऽप्यनन्तमाहुः" इति।

विलोमजातत्वं—"ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः" इत्युक्तलक्षणम्। अतएव भगवन्नामकथनादिनाऽप्यधिकारो ज्ञापितः। एवञ्च—सूतादीनां—इति 'आदि'पदेन भगवद्भक्तियोगादि-लक्षणगुणवतामन्येषां परिग्रहः। तथाहि भारते नहुषं प्रति युधिष्ठिर-वाक्यम्,—

"सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा।
दृश्यते यत्र नागेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

* * * * *

यत्रैतन्न भवेत् सर्प ! तं शूद्रमिति निर्दिशेत्।" इति।

यथा चोक्तं विष्णुधर्म्मे ;—

"ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदोऽप्यथर्वणः ।
अधीतास्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षर-द्वयम् ॥" इति ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

व्यपदेशेनेति ;—दुरूहभागस्य व्याख्यानात्, छिन्नभागार्थ-पूरणाच्च पुराणे

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणः—तत्तुल्यः, सत्त्व-स्वभावत्वात् । शूद्रः—शूद्र-तुल्यः,तमः-स्वभावत्वात् । तथा प्रायश्चित्तविवेक-धृतापस्तम्ववचनम्,—

"तेषां तेजः-प्रभावेन प्रत्यवायो न विद्यते ।
तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरजोऽबलः ॥" इति ।

तेषां—पूर्वेषाम् । अवरजः—अर्व्वाचीनः, एवमत्र वक्ष्यमाणानि "न शूद्रा भगवद्भक्ताः" इत्यादि-बहुवचनानि तथाधिकारे द्रष्टव्यानीति ।

यत्तु—"विप्रोऽधीत्याप्नुयात् प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् ।
वैश्यो निधि-पतित्वञ्च शूद्रः शुध्यति पातकात् ॥"—

इति द्वादशस्कन्ध-वचनात् शूद्र-मात्रस्याधिकार इति वदन्ति ; तन्न,—"श्रोतव्यमिह शूद्रेण" इत्यादि-वचनविरोधात्, "सुगतिमाप्नुयात् श्रवणाच्च शूद्रयोनिः" इति हरिवंशीयाच्च । उदधिमेखलां—पृथ्वीं, सन्धिरार्ष इति । 'शूद्रोऽधीत्य' इत्यस्य चान्तर्भूतण्यन्तक्रियया 'पाठयित्वा' इत्यर्थः, 'पञ्चभिर्हलैः कर्षति गृही' इत्यादिवत् । भक्तिरत्र प्रेमलक्षणा । सामान्यभक्तिमभिप्रेत्य त्वाह—माध्वभाष्यधृत-व्योम-संहिता-वचनम्,—

"अन्त्यजा अपि ये भक्ता नाम-ज्ञानाधिकारिणः ।
स्त्री-शूद्र-द्विजबन्धूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिता ।
एकदेशोपरक्ते तु न तु ग्रन्थपुरःसरे ।
अवर्णिकानां वेदोक्तं सम्यग्भक्तिमतां हरौ ॥

*अथ वेदार्थ-निर्णायकत्वञ्च वैष्णवे ;—

"भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थः प्रदर्शितः ।

वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्व्वे पुराणे नात्र संशयः ॥" इत्यादौ ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

वेदाः प्रतिष्ठिताः—नैश्चल्येन स्थिता इत्यर्थः । किञ्चेति ;—वेदार्थ-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

"आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारन्तु वैदिके ॥" इति ।

तत्रापदं—वेदातिरिक्त-शास्त्रपरम् । एकदेशोपरक्ते—मन्त्रपूजादौ । "वेद-मन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्य" इति छन्दोगाह्निक-धृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् "स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत्" इति मलमासतत्त्व-धृतपिपानकारिका-श्रवणात् ।

"चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।

धर्म्मशास्त्राणि राजेन्द्र ! शृणु तानि नृपोत्तम !

विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च ॥

रामस्य कुरुशार्दूल ! धर्म्मकामार्थ-सिद्धये ।"—

इत्यत्र मोक्षानुक्तिः—प्राग्वचने 'श्रेयसे' इत्यनेन मोक्षस्य प्रधानतया स्वातन्त्र्येण कथनात् । एवञ्च स्त्री-शूद्रादीनां तन्त्रोक्तमन्त्र-पूजादिना लब्ध-भगवद्भावाः संसारं तरन्तीति सूचनाय शूद्राणां† पुराणाधिकारे दृष्टान्तमाह—कृष्णनामवदिति ; कृष्णनाम्नो वेदोपरिभागत्वेऽपि तत्-कीर्त्तनादौ प्रमाण-वशान्नरमात्राधिकारः, तत्कीर्त्तनादिना नरमात्रस्य संसारतरणं ; तथा पुराणादौ प्रमाणवशात् सूतादेरध्ययनाधिकारः ।

* अत्र—"स्वरादिभेद-निर्देशस्तु पूर्व्वमुद्दिष्ट एव" इत्यधिकपाठो वहरमपुरमुद्रितपुस्तकतो लब्धः ।

† 'शूद्राणां' इत्यत्र 'सूतानां' इत्येव सङ्गतं मन्येत, ग्रन्थ-द्वितीयाभान्न तथा कृतमिति ।

किञ्च ; वेदार्थ-दीपकानां शास्त्राणां मध्यपातिताभ्युपगमेऽप्याविर्भावक-वैशिष्ट्यात्तयोरेव वैशिष्ट्यम् । यथा पाद्मे ;—

"द्वैपायनेन यद्बुद्धं ब्रह्माद्यैस्तन्न बुध्यते ।
सर्व्व-बुद्धं स वै वेद तद्बुद्धं नान्य-गोचरः" ॥ १५ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

दीपकानां मानवीयादीनां मध्ये यद्यपीतिहास-पुराणयोः स्मृतित्वेना-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

शूद्रस्य पुराणाद्युक्तमन्त्रपाठ-तदुक्तभजनादिना संसारतरणञ्च भवतीति शूद्रस्य शूद्रसदृशाचारानुलोमजातेश्च—"स्त्री-शूद्र-ब्रह्मबन्धूनां" इत्यत्र शूद्रपदेन ग्रहणं ; तदन्यस्य नाममात्राधिकार-कथनादिति । मधुरेति—मधुरं—सुखानुभावकं, मधुरेभ्यो मधुरं—निरतिशय-मधुरमित्यर्थः । नाम्नि कृष्णस्याविर्भावात् स्वरूपतोऽर्थतश्च नाम्नि कीर्त्तिते सुखोदयादिति विषय-सौन्दर्य्यमुक्तम् । मङ्गलं—धर्म्मार्थदं, मङ्गलानामिति—श्रेष्ठमिति शेषः । यद्वा ; मङ्गलानामपि मङ्गलमित्यर्थः । एतद्विशेषणद्वयेन त्रिवर्ग-साधनत्वमुक्तं सकलनिगमवल्ली-पर्य्यालोचनेन तस्याः सारतया समुद्धृतम् । चित्-स्वरूपं—नाम-नामिनोरभेदोपचारात् । हेलया—अश्रद्धया, तारयेदिति—प्रेमलक्षण-भक्तिद्वारेति शेषः । "भक्त्या सञ्जातया भक्तेः ।" अधीताः—अध्ययन-फलं प्राप्ता इति । तथा च * वेदेतिहास-पुराणश्रवणावगत-तदर्थ-याथार्थ्य-मननादिद्वारालब्धापरोक्षज्ञानः संसारान्मुक्तो भवति, तथा कृष्ण-नामकीर्त्तनाद्यवगतप्रेमा संसारान्मुक्तो भवतीति भावः । पुराणेतिहासयोरर्थग्रन्थत्वे वेदार्थज्ञानाद्वेदाध्ययनापेक्षा नास्तीत्यभिप्रायेणाह,—अथ वेदार्थ-निर्णायकत्वञ्चेति ।

* अत्र 'यथा च' इति सुष्ठ्वनुभूयते, तत्तु चिन्त्यम् ।

स्कान्दे ;—

"व्यास-चित्तस्थिताकाशादवच्छिन्नानि कानिचित् ।
अन्ये व्यवहरन्त्येतान्युरीकृत्य गृहादिव * ॥" इति ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

भ्युपगमस्तथापि व्यासस्येश्वरस्य तदाविर्भावकत्वात्तदुत्कर्ष इत्यर्थः । तत्र प्रमाणम्—द्वैपायनेनेत्यादि ॥ १५ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

न च—"श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
मत्वा च सततं ध्येयः" इति श्रवणात्, "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यादिश्रुतेश्च ; कथं पुराणेतिहास-श्रवणादेव ब्रह्मवेदनमिति वाच्यम् ? 'श्रुतिवाक्येभ्यः' इति बहुवचनात् पुराणाद्युपग्रहः, अतएवोक्तम्—

"वेदानध्यापयामास महाभारत-पञ्चमान् ।" इति ।

स्वाध्यायपदेनापि वेद-पुराणाद्युपग्रहः । प्रतिष्ठिताः—निर्णीतार्थाः । वेदार्थ-दीपकानां—वेदार्थ-प्रकाशकानां,— वेदव्याख्यायक-भाष्यादीनां । सर्व्वबुद्धं—सर्व्वव्यस्तैर्मिलितैश्च पण्डितैर्बुद्धमिति । तद्बुद्धं—समुदितमित्यर्थः । नन्वनेन वेद-व्याख्यातृमध्ये व्यासस्योत्तमत्वमुक्तं तथा च कथं वेदस्यापौरुषेयत्वमिति चेन्न, वेदार्थानुवाद-पुराणानां बाहुल्यात् तद्विवेकेन यथा सारार्थ-वचन-संग्राहकत्वं व्यासस्य ; अन्येषां न तथा योग्यता । एवमपौरुषेय-पुराणमेव विकृतमाकलय्य कानिचिद्वचनानि वेद-पुराणादि-तात्पर्य्यार्थ-प्रकाशाय स्वयं कृतानि, अत्र पुराणादौ वचन-तात्पर्य्यात् ॥ १५ ॥

* "गृहादिवत्"—इति पाठान्तरम् ।

तथैव दृष्टं श्रीविष्णुपुराणे पराशर-वाक्यम् ;—

"ततोऽत्र मत्सुतो व्यासः अष्टाविंशतिमेऽन्तरे ।
वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्द्धा व्यभजत् प्रभुः ॥
यथाऽत्र तेन वै व्यस्ता वेदव्यासेन धीमता ।
वेदास्तथा समस्तैस्तैर्व्यासैरन्यैस्तथा मया ॥
तदनेनैव व्यासानां शाखाभेदान् द्विजोत्तम !
चतुर्युगेषु रचितान् समस्तेष्ववधारय ॥
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
कोऽन्यो हि भुवि मैत्रेय ! महाभारतकृद्भवेत् ॥"

[३ अं, ४.२.] इति ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

व्यासेति ।—बादरायणस्य ज्ञानं महाकाशम्, अन्येषां ज्ञानानि तु तदंशभूतानि खण्डाकाशानीति तस्येश्वरत्वात् सार्व्वज्ञमुक्तम् । 'ततोऽत्र मत्सुतः' इत्यादौ च व्यासान्तरेभ्यः पाराशर्य्यस्येश्वरत्वा-

---

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

व्यास-चित्तस्थिताकाशात्—व्यास-हृदयाकाशात्, हृदयाकाशस्य वाक्यहेतुत्वात् अवच्छिन्नानि—उत्पन्नानि यानि वाक्यानीत्यर्थः। अन्ये—मुनयः, व्यवहरन्ति—आ-पृथिवीगतलोका अध्ययनाध्यापनादि-रूप-व्यवहारं कुर्व्वन्ति। गृहादिवत् इति—गृह-धर्म्मान् यथा नियतं सम्यक् कुर्व्वन्ति, तथा व्यासोक्त-शास्त्राध्ययनादि-तदुक्तानुष्ठानादिना व्यवहरन्तीत्यर्थः। गृहादिवेति पाठे—व्यास-चित्तस्थिताकाशस्य गृह-तुल्यत्वम्। गृहात्—स्व-गृहात् द्रव्याण्यादाय ते व्यवहरन्ति एवं व्यास-चित्ताकाशात् कानिचिच्छास्त्राण्यादायेत्यर्थः। ततोऽत्रेति,—

स्कान्द एव ;—

"नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।
किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम् ॥
गौतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।
सङ्कीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्म-रुद्र-पुरःसराः ॥
शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् ।
तैर्विज्ञापितकार्य्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥
अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ।
उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ॥" इति—

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

न्महोत्कर्षः । 'नारायणात्'—इत्यादौ चेश्वरत्वं प्रस्फुटमुक्तम् । गौतमस्य शापात् इति ;—'वरोत्पन्ननित्यधान्यराशिर्गौतमो महति दुर्भिक्षे विप्रान-भोजयत् । अथ सुभिक्षे गन्तुकामान् तान् हठेन न्यवासयत् । ते च

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

ततः—दुर्म्मेधत्वादिना सकल-वेदाध्ययनाद्यसामर्थ्यात् । अत्र—भूर्लोके, अन्तरे—वैवस्वत-मन्वन्तरीय-द्वापरयुगे । तथा—विभक्ता एव, तैः—प्रसिद्धैः । व्यासैरिति—शिष्याभिप्रायेण बहुवचनम् । अन्यैः—मुनिभिः, मया च—पराशरेण च ; व्यवहृता इति शेषः । तत्—ततः, अनेनैव—दुर्म्मेधत्वादि-दर्शनेन व्यासानां रचितान् शाखाभेदान् व्यासैरन्यैः—वेदव्यास-भिन्नैर्व्यासैरित्यर्थः । वेदव्यासस्तु मत्सुतः कृष्णद्वैपायनाख्यः । अज्ञानतां—नास्ति ज्ञानं स्वरूपहेतुज्ञानं यस्य तत्ताम् । सङ्कीर्णबुद्धयः—शुभाशुभ-विचारहीन-बुद्धयः । वेदशब्देन—'उत्सन्नान् वेदान्' इत्यत्र वेदशब्देन । तदेवमिति—पुराणेतिहासयो-

वेदशब्देनात्र पुराणादिद्वयमपि गृह्यते । तदेवमितिहासपुराण-विचार एव श्रेयानिति सिद्धम्। तत्रापि पुराणस्यैव गरिमा दृश्यते। उक्तं हि नारदीये ;—

"वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने !
वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्व्वे पुराणे नात्र संशयः ॥
पुराणमन्यथा कृत्वा तिर्य्यग्योनिमवाप्नुयात् ।
सुदान्तोऽपि सुशान्तोऽपि न गतिं क्वचिदाप्नुयात् ॥"

इति ॥ १९ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

माया-निर्म्मिताया गोर्गौतम-स्पर्शेन मृताया हत्यामुक्त्वा गताः । ततः कृतप्रायश्चित्तोऽपि गौतमस्तन्मायां विज्ञाय शशाप, ततस्तेषां ज्ञान-लोपः' इति वाराहे कथास्ति। अधिकमिति—निःसन्देहत्वादिति बोध्यम् । अन्यथा कृत्वा—अवज्ञाय ॥ १९ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

रपौरुषेयत्वाद्वेदार्थ-निर्णायकत्वाच्च, सुष्ठु-परमार्थ-ज्ञापकत्वे इत्यर्थः । इतिहास-पुराण-विचार एव श्रेयानिति—इदानीन्तनानामित्यादि । वेदानां दुरूहतया मन्दबुद्धीनां कलियुगीय-लोकानां यथार्थावधारणस्य वेदतोऽशक्यत्वादित्येव-कारसङ्गतिः । यद्वा ; इतिहास-पुराणविचारः श्रेयानेवेति योजना। तेन द्विजानां वेद-विचारोऽप्यावश्यकः, "तदेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इति श्रुतेः, "श्रोतव्यः श्रुति-वाक्येभ्यः" इति श्रुतेः । वेदार्थादिति—वेदार्थावधारणादित्यर्थः । यथाश्रुते वेदार्थ-पुराणार्थयोरैकत्वान्न्यूनाधिकभावानुपपत्तेः ॥ १९ ॥

स्कान्द-प्रभासखण्डे च ;—

"वेदवन्निश्चलं मन्ये पुराणार्थं द्विजोत्तमाः !
वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्व्वे पुराणे नात्र संशयः ॥
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं चालयिष्यति ।
इतिहास-पुराणैस्तु निश्चलोऽयं कृतः पुरा ॥
यन्न दृष्टं हि वेदेषु तद्दृष्टं स्मृतिषु द्विजाः !
उभयोर्यन्न दृष्टं हि तत् पुराणैः प्रगीयते ॥
यो वेद चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजाः !
पुराणं नैव जानाति न च स स्याद्विचक्षणः ॥" इति ।

अथ पुराणामेवं* प्रामाण्ये स्थितेऽपि तेषामपि सामस्त्येनाप्रचरद्रूपत्वात् नानादेवताप्रतिपादकप्राय-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

वेदवदिति ;—पुराणार्थो वेदवत् सर्व्वसम्मत इत्यथः। ननु पण्डितैः कृताद्वेद-भाष्यात्तदर्थो ग्राह्य इति चेत्तत्राह,—बिभेतीति ; अकृते भाष्ये

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

निश्चलः—निश्चितप्रामाण्यकावधारणविषयीकृततात्पर्य्यविषयार्थकः। स्मृतिष्विति—तासामपि वेदार्थ-निर्णायकत्वात्,

"श्रुति-स्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लंघ्य वर्त्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥"—

इत्याद्युक्तत्वाच्च। 'न च स स्याद्विचक्षण' इति—इतिहासादपि पुराणस्याधिक्यं दर्शयति, सम्यगर्थावधारणरूपत्वादिति। नाना-

* "पुराणानामेव" इति वा पाठः ।

त्वादर्व्वाचीनैः क्षुद्रबुद्धिभिरर्थो दुरधिगम इति तदवस्थ एव संशयः । यदुक्तं मात्स्ये ,—

"पञ्चाङ्गञ्च पुराणं स्यादाख्यानमितरत् स्मृतम् ।
सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥
राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ।
तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च ॥
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणाञ्च निगद्यते ॥" इति ।

अत्राग्नेस्तत्तदग्नौ प्रतिपाद्यस्य * तत्तद्यज्ञस्येत्यर्थः । शिवस्य चेति चकाराच्छिवायाश्च । सङ्कीर्णेषु—सत्त्वरजस्तमोमयेषु कल्पेषु बहुषु । सरस्वत्याः—

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

सिद्धे किं तेन कृत्रिमेणेति भावः । अथेति ;—असन्दिग्धार्थतया पुराणानामेव प्रामाण्ये—प्रमाकरणत्वे इत्यर्थः । अर्व्वाचीनैः—क्षुद्र-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

देवता-प्रतिपादक-प्रायत्वात्—अतिमुख्यत्वेन नानादेवता-प्रतिपत्ति-प्रसञ्जकत्वादित्यर्थः । अर्थः—तात्पर्य्यार्थः । पञ्चाङ्गं—

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥"—

इत्युक्त-विश्वसर्गादि-पञ्चवर्णनात्मकम् । इतरत्—पुराणभिन्नम् । आख्यानं—आख्यानाख्यं शास्त्रम् । यद्वा ; इतरत्—विश्वसर्गादि-पञ्चलक्षणातिरिक्तमपि प्रसङ्गादाख्यानम्—आख्यायकमिति पुराण-

* "सम्पाद्यस्य"—इति पाठान्तरम् ।

नानावाण्यात्मक—तदुपलक्षिताया नानादेवताया इत्यर्थः। पितॄणां—"कर्म्मणा पितृलोकः" इति श्रुते-स्तत्प्रापक-कर्म्मणामित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवं सति तत्तत्कल्पकथामयत्वेनैव मात्स्य एव प्रसिद्धानां तत्तत्पुराणानां व्यवस्था ज्ञापिता। तार-तम्यन्तु कथं स्यात्, येनेतरनिर्णयः क्रियेत? सत्त्वादि-

श्रीवलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

बुद्धिभिरिति। यस्य विभूतयोऽपीदृश्यः, स हरिरेव सर्व्वश्रेष्ठ इति तदैकार्थ्यं—

"वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा।
आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्व्वत्र गीयते॥"—

इति हरिवंशोक्तमजानद्भिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवमिति। मात्स्य एवेति—पुराणसंख्या-तद्दानफल-कथना-ञ्चितेऽध्याये इति बोध्यम्। तारतम्यमिति—अपकर्षोत्कर्षरूपम्,

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

विशेषणम्। शास्त्रस्य सात्त्विकत्वादिकं—सात्त्विकदेवतातदुपासकगुण-कर्म्मादि-वर्णनाधिक्येन सात्त्विकत्वादिना परिभाषितत्वम्। कल्पेषु—पुराणादि-शास्त्रेषु। तद्वत्—ब्रह्मण इव। सरस्वत्या इति—देवता-न्तरोपलक्षकम्। उपलक्षणत्वं विवृणोति;—नानावाण्यात्मकेति—वागधिष्ठातृरूपेत्यर्थः। सर्व्वत्र माहात्म्यपदं—स्वरूपोत्कर्षपूजनादि-क्रियापरम् ॥ १७ ॥

तारतम्यं—तत्तद्देवतानां न्यूनाधिक्यं, कथं स्यात्—कथं ज्ञातं स्यात्, येन—तारतम्यनिर्णयेन, इतर-निर्णयः—भजनादि-निर्णयः।

तारतम्येनैवेति चेत्, "सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्" इति "सत्त्वं यद्-ब्रह्मदर्शनम्" इति च न्यायात् सात्त्विकमेव पुराणादिकं परमार्थ-ज्ञानाय * प्रबलमित्यायातम्। तथापि परमार्थेऽपि नानाभंग्या विप्रतिपद्यमानानां समाधानाय किं स्यात्। यदि † सर्व्वस्यापि वेदस्य ‡ पुराणस्य चार्थनिर्णयाय तेनैव श्रीभगवता व्यासेन ब्रह्मसूत्रं कृतं, तदवलोकनेनैव सर्व्वोऽर्थो निर्णेय इत्युच्यते, तर्हि नान्यसूत्रकारमुन्यनुगतैर्मन्येत। किञ्चा-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

येनेतरस्य—उत्कृष्टस्य पुराणस्य निर्णयः स्यादित्यर्थः। 'सात्त्विक-पुराणमेवोत्कृष्टं' इति भावेन स्वयमाह,—सत्त्वादिति। पृच्छति—तथापीति; परमार्थ-निर्णयाय सात्त्विक-शास्त्राङ्गीकारेऽपीत्यर्थः। नानाभङ्गेयति—'सगुणं निर्गुणं ज्ञानगुणकं जड़ं' इत्यादिकं कुटिल-युक्ति-कदम्बैर्निरूपयतामित्यर्थः। नान्यसूत्रकारेति—गौतमाद्यनुसारिभि-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

सत्त्वादि-तारतम्येनैवेति—इतर-निर्णयः क्रियत इत्यनेनास्यान्वयः। इति चेदिति—तदेति शेषः। इति च न्यायात्—इति न्यायाच्च, तथापि—सात्त्विक-पुराणस्य परमार्थ-साधकत्वेऽपि। नाना-भङ्ग्या—शास्त्रान्तर-प्रदर्शितयुक्ति-निबन्धनचित्त-विभ्रमेण, विप्रतिपद्यमानानां—संशय-विपर्य्ययवतां, समाधानाय—तत्त्व-निर्णयाय किं स्यादिति। अर्थ-निर्णयाय—अर्थ-निर्णये प्रामाण्य-सूचनाय। न मन्येत—मुन्यन्तरोक्त-

* "परमार्थज्ञापनाय" इति वा पाठः। † "च" इत्यधिकपाठः क्वचित्।

‡ "वेदस्य" इत्यत्र "इतिहासस्य" इति क्वचित्।

त्यन्तगूढार्थानामल्पाक्षराणां तत्सूत्राणामन्यार्थत्वं कश्चिदाचक्षीत, ततः कतरस्मिन्नात् समाधानम्? तदेव समाधेयम् ;—यद्येकतममेव पुराणलक्षणमपौरुषेयं शास्त्रं सर्ववेदेतिहास-पुराणानामर्थसारं ब्रह्मसूत्रोपजीव्यञ्च भवद्भुवि सम्पूर्णं प्रचरद्रूपं स्यात् । सत्यमुक्तम् ; यत एव च सर्वप्रमाणानां चक्रवर्त्तिभूतमस्मदभिमतं श्रीमद्भागवतमेवोद्भावितं भवता ॥१८॥

यत् खलु सर्वं पुराण-जातमाविर्भाव्य, ब्रह्मसूत्रञ्च प्रणीयाप्यपरितुष्टेन तेन भगवता निज-सूत्राणा-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

रित्यर्थः । ननु ब्रह्मसूत्रशास्त्रे स्थिते कापेक्षा तदन्यसूत्राणां? इति चेत्तत्राह :—किञ्चात्यन्तेति —पृष्टः प्राह :—तदेवेति । ब्रह्मसूत्रोपजीव्यमिति—येन ब्रह्मसूत्रं स्थिरार्थं स्यादित्यर्थः । पृष्टस्य हृद्गतं स्फुटयति,—सत्यमुक्तमित्यादिना ॥ १८ ॥

श्रीभागवतं स्तौति ;—यत् खल्वित्यादि,—अपरितुष्टेनेति—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

युक्त्यन्तरेण विभिन्न-चित्तनया ब्रह्मसूत्र-निर्णीतार्थो न मन्येत । यदि च वेदान्त-सम्वादप्रबल-ब्रह्मसूत्रप्रदर्शितयुक्त्या मुन्यन्तर-सूत्रानुगता निरसनीया इत्युच्यते, तथापि सन्देहः ; इत्यत आह—किञ्चेति । अपौरुषेयमिति—परमेश्वर-प्रणीतत्वेन सन्देहागोचरमिति भावः । उद्भावितं—स्मारितम् ॥ १८ ॥

अकृत्रिमभाष्यभूतमिति—अकृत्रिमत्वेन निश्चित-प्रामाण्यकं व्याख्यानसदृशमित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रस्य वेदव्यास-कृतत्वेनापौरुषेय-श्रीमद्भागवतस्य

मकृत्रिम-भाष्यभूतं समाधि-लब्धमाविर्भावितम् । यस्मिन्नेव सर्व्वशास्त्रसमन्वयो दृश्यते । सर्व्ववेदार्थ-सूत्रलक्षणां गायत्रीमधिकृत्य प्रवर्त्तितत्वात् । तथाहि तत्स्वरूपं मात्स्ये ;—

"यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म्म-विस्तरः ।
वृत्रासुर-वधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।
प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम् ॥
अष्टादश-सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥" [५३.२०] इति ।

अत्र गायत्रीशब्देन तत्सूचक-तदव्यभिचारि-'धीमहि'-पदसम्बलित-तदर्थ एवेष्यते । सर्व्वेषां मन्त्राणामादि-

---

श्रीवलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

पुराणजाते ब्रह्मसूत्रे च भगवत्पारमैश्वर्य्य-माधुर्य्ययोः सन्दिग्धतया गूढ़तया चोक्तेस्तत्र तत्र चापरितोषः, श्रीभागवते तु तयोस्तद्विलक्षण-

---

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तद्व्याख्यान-रूपत्वासम्भवात् सदृशार्थकभूत-निर्द्देशः । सर्व्वशास्त्र-समन्वयः—सर्व्वशास्त्र-तात्पर्य्य-विषयीभूतोऽर्थः । सर्व्व-वेदानां तात्-पर्य्य-विषयीभूतोऽर्थः—परमेश्वरः "सर्व्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ।" इति श्रुतेः ; तस्य सूत्रलक्षणां—संक्षेपेण बोधिकां, गायत्रीं—गायत्रीपद-घटक-धीमहीतिपदसूचित-तदर्थप्रकाशनपद्यम्, अधिकृत्य—स्वाभिधेय-मुख्यार्थ-संग्राहकतया सूत्रयित्वा । साक्षाल्लिखनानर्हत्वादिति—श्री-

रूपायास्तस्याः साक्षात्कथनानर्हत्वात् *। तदर्थता च. "जन्माद्यस्य यतः" "तेने ब्रह्म हृदा" इति सर्व्वलोकाश्रयत्व-बुद्धिवृत्ति-प्रेरकत्वादिसाम्यात्। धर्म्मविस्तर इत्यत्र धर्मशब्दः परमधर्मपरः, "धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमः" इत्यत्रैव प्रतिपादितत्वात् †। स च भगवद्ध्यानादि-लक्षण एवेति पुरस्ताद्व्यक्तीभविष्यति ॥ १६ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

तयोक्तेस्तत्र परितोप इति बोध्यम्। तदर्थता—गायत्र्यर्थता। स च भगवद्ध्यानादिलक्षण इति विशुद्धभक्तिमार्गबोधक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

शूद्राद्यधिकार-श्रवणयोग्यग्रन्थादौ गायत्रीस्वरूप-लिखनस्यायोग्यत्वा-दित्यर्थः। इदमुपलक्षणं गायत्र्या अन्यार्थपरताभ्रम-निरासायापि तदर्थप्रकाशन-पद्यारम्भ इति। अष्टादश-सहस्राणि—श्लोकाः। तत्—भागवतम्।

"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।" इति श्रुत्या, पर-ब्रह्मणो भगवतः साक्षात्कारस्यैव मोक्ष-हेतुतया समीप्सितं, तत्कारणार्थं निदिध्यासन-पदमिति वाच्यं, ध्यानमेव मुख्यं कारणं, तदेव प्रतिज्ञातं—'धीमहि' इति। तत्फलञ्च—ध्यान-कारणश्रवण-मननयोरनेन पुराणेन सम्पत्तिरिति सूचनेन ग्रन्थाध्ययने प्रवर्त्तनमिति भावः। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः।"—इति श्रुतेः। साम्यादिदि,—तथा च गायत्री-शब्दो गौणया गायत्रीसमानार्थक-पद्यपर इति ॥ १६ ॥

* "साक्षाल्लिखनानर्हत्वात्" इति पाठः श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यसम्मतः। क्रमसन्दर्भेऽप्येवं पाठो दृश्यते। † "इति तत्रैव प्रतिज्ञातत्वात्" इति वा पाठः।

एवं स्कान्दे प्रभासखण्डे च ;—

"यत्राधिकृत्य गायत्रीं" इत्यादि ।

"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तच्च भागवतं स्मृतम् ॥
लिखित्वा तच्च—" इत्यादि ।
"अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्त्तितम् ।"—
इति पुराणान्तरञ्च ।
"ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्ध-सम्मितः ।
हयग्रीव-ब्रह्मविद्या यत्र वृत्रबधस्तथा ॥
गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः ॥" इति ।

अत्र "हयग्रीव-ब्रह्मविद्या" इति वृत्रबध-साहचर्य्येण नारायण-वर्म्मैवोच्यते । हयग्रीव-शब्देनात्राश्वशिरा

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

'ग्रन्थ' इत्यादौ हयग्रीवादिशब्दयोर्भ्रान्तिं निराकुर्व्वन् व्याचष्टे ;—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

गायत्रीमित्यादीति—इत्याद्यनन्तरमित्यर्थः । तद्वृत्तान्तस्योद्भवं प्रकटनं यस्मात्तत् । हेमसिंह-समन्वितं—हेमसिंहासनमारूढं, पुराण-राजत्वादिति । तस्या विद्यायाः प्रसिद्धमिति—तथा च हयग्रीवेण प्रवर्त्तितत्वाद्विद्याया अपि हयग्रीवत्वेन प्रसिद्धिरिति भावः । ब्रह्मविद्यात्वञ्च—

दधीचिरेवोच्यते। तेनैव च प्रवर्त्तिता नारायण-वर्माख्या ब्रह्मविद्या। तस्याश्वशिरस्त्वञ्च षष्ठे,—"यद्वै अश्वशिरो नाम" [भा० ६. ९. ५२.] इत्यत्र प्रसिद्धं, नारायणवर्मणो ब्रह्मविद्यात्वञ्च ;—

"एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः।
प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्याञ्च सत्कृतोऽसत्यशङ्कितः॥"—

इति टीकोत्थापितवचनेन चेति। श्रीमद्भागवतस्य भगवत्प्रियत्वेन भगवताभीष्टत्वेन च परमसात्त्विकत्वम्। यथा पाद्मे अम्बरीषं प्रति गौतम-प्रश्नः ;—

"पुराणं त्वं भागवतं पठसे पुरतो हरेः।
चरितं दैत्यराजस्य प्रह्लादस्य च भूपते!"

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

अत्र हयग्रीवेत्यादिना। एतत् श्रुत्वेति। दध्यङ्—दधीचि। प्रवर्ग्य-मिति—प्राणविद्याम्। ननु पाद्मादीनि सात्त्विकानि पञ्च सन्ति, तैरस्तु विचार इति चेत्तत्राह ;—श्रीमदिति—एतस्य परमसात्त्विकत्वे

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

ब्रह्मविद्यात्वेन प्रसिद्धिश्च, सारस्वत-कल्पाभिधेयाभिधातृत्वेनास्यापि सारस्वतकल्पत्वं सूचितम्। तच्च गायत्र्याख्य-सरस्वतीमुपक्रम्या-रब्धत्वेन व्यक्तमग्रे इति। एतदिति—अश्विभ्यामुक्तं प्रागुक्तवचन-मित्यर्थः। इति टीकोत्थापितवचनेन चेति—चकारात् भागवते तस्या विद्यात्वेन ब्रह्मत्वेन च कथन-लाभः। केचित्तु ; हयग्रीवः—हयग्रीवा-वतारः, ब्रह्मविद्या—ब्रह्मतत्त्वञ्च इत्याहुः। हरेः सन्तोष-कारणमिति—

तत्रैव वञ्जुलीमाहात्म्ये तस्य तस्मिन्नुपदेशः ;—

"रात्रौ तु जागरः कार्य्यः श्रोतव्या वैष्णवी कथा ॥
गीता नाम-सहस्रञ्च पुराणं शुक-भाषितम् ।
पठितव्यं प्रयत्नेन हरेः सन्तोषकारणम् ॥"

तत्रैवान्यत्र ;—

"अम्बरीप ! शुक-प्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।
पठस्व स्व-मुखेनापि यदीच्छसि भव-क्षयम् ॥"

स्कान्दे प्रह्लादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये ;—

"श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते हरि-सन्निधौ ।
जागरे तत्पदं याति कुलवृन्द-समन्वितः" ॥ २० ॥

गारुड़े च ;—

"पूर्णः सोऽयमतिशयः ।
अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थ-विनिर्णयः ॥
गायत्री-भाष्यरूपोऽसौ वेदार्थ-परिवृंहितः ।
पुराणानां सामरूपः साक्षाद्भगवतोदितः ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

पाद्मादि-वचनान्युदाहरति पुराणं त्वमित्यादिना । कुलवृन्देति—तत्कर्त्तृकश्रवणमहिम्ना तत्कुलस्य च हरि-पदलाभ इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

अनेन भगवत्प्रियत्वमुक्तं, भवक्षयमिति तत्पदं यातीति च—भागवतानां भगवद्भक्तानामभीष्टदत्व-सूचकम् ॥ २० ॥

द्वादशस्कन्धयुक्तोऽयं शतविच्छेद-संयुतः ।

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः ॥" इति ।

ब्रह्मसूत्राणामर्थस्तेषामकृत्रिम-भाष्यभूत इत्यर्थः । पूर्वं सूक्ष्मत्वेन मनस्याविर्भूतम्, * तदेव संक्षिप्य सूत्रत्वेन पुनः प्रकटितम्, पश्चाद्विस्तीर्णत्वेन साक्षात् श्रीभागवतमिति । तस्मात्तद्भाष्यभूते स्वतःसिद्धे तस्मिन् सत्यर्वाचीनमन्यदन्येषां † स्वस्वकपोल-कल्पितं तदनुगतमेवादरणीयमिति गम्यते ।

"भारतार्थविनिर्णयः—

निर्णयः सर्व्वशास्त्राणां भारतं परिकीर्त्तितम् ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

गारुड़वचनैश्च परमसात्त्विकत्वं व्यञ्जयन् ब्रह्मसूत्राद्यर्थ-निर्णायकत्वं गुणमाह ;—अर्थोऽयमिति । गारुड़वाक्यपदादि व्याचष्टे—ब्रह्मसूत्राणामित्यादिना । तस्मात्तद्भाष्येत्यादि,—अन्यद्वैष्णवाचार्य्य-रचितमाधुनिकं

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

अर्थः—अर्थयति बोधयतीति व्युत्पत्त्याऽर्थबोधकः । विवृणोतीदं—तेषामकृत्रिमभाष्यभूत इति । सूक्ष्मत्वेन—सकल-वेदतात्पर्य्य-विषय-परमार्थ-संग्राहकत्वेन गूढ़तया स्थितत्वेन च यत् पद्यं मनस्याविर्भूतं गायत्रीसमानार्थकं, तदेवेत्यर्थः । सूत्रत्वेन—उपक्रमरूपत्वेन, विस्तीर्णत्वेन—सदृष्टान्त-युक्त्युपन्यासेतिहासादिना गायत्र्यर्थ-तत्तात्पर्य्य-विस्तारकत्वेन । तस्मिन्—भागवते । तदनुगतं—भागवतार्थ-सम्वादि

---

* "आविर्भावितम्" इति वा पाठः । † "अन्यदन्येषां" इत्यत्र "अन्यदन्यद्भाष्यं" इति क्वचित् ।

भारतं सर्व्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा ।
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्व्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः ॥
व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् ।
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च * महाभारतमुच्यते ॥"—

इत्याद्युक्तलक्षणस्य भारतस्यार्थ-विनिर्णयो यत्र सः । श्रीभगवत्येव तात्पर्य्यं हि तस्यापि । तदुक्तं मोक्षधर्मे नारायणीये श्रीवेदव्यासं प्रति जनमेजयेन ;—

"इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यान-विस्तरात् ।
आमथ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ॥
नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा ।
आरण्यं सर्व्ववेदेभ्य ओषधीभ्योऽमृतं यथा ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

भाष्यं तदनुगतं श्रीभागवताविरुद्धमेवादर्त्तव्यं, तद्विरुद्धं शङ्करभट्ट-भास्करादि-रचितं तु हेयमित्यर्थः। भारतार्थेति पदं व्याकुर्व्वन् भारतवाक्येनैव भारतस्वरूपं दर्शयति ;—निर्णयः सर्व्वेति । भारतं

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

न तु तद्विपरीतार्थकम् । विनिर्णयः—विशेषेण निर्णायकः । यद्वा—'विशिष्य निर्णयो यत्र तद्भागवतम्' इति यत्तत्पदपूरणेनार्थो ज्ञेयः । अत्यरिच्यतेति—सकलवेदार्थानां सहेतुकं विवृत्याविर्भावकत्वात् । तदेवाह ;—महत्त्वादिति—शतलक्ष-श्लोकात्मकत्वेन सकल-वेदार्थ-संग्राहकत्वात् । भारतत्वात् परतत्त्वस्मारक-परमभागवत-भरत-वंश-

समुद्धृतमिदं ब्रह्मन् ! कथामृतमिदं तथा ।
तपोनिधे ! त्वयोक्तं हि नारायण-कथाश्रयम् ।।" इति ।।२१।।

तथा च तृतीये ;—

"मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः ।
यस्मिन्नृणां ग्राम्य-कथानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायाम् ।।"
[भा० ३.५.१२.] इति ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

किंतात्पर्य्यकमित्याह ;—श्रीभगवत्येवेति, तस्य भारतस्यापीत्यर्थः । भारतस्य भगवत्तात्पर्य्यकत्वे नारायणीय-वाक्यमुदाहरति ;—इदं शतेत्यादि ॥ २१ ॥

ननु श्रीभागवतस्य भारतार्थ-निर्णायकत्वं कथं प्रतीतमिति चेत्तत्राह ;—तथा तृतीये इति । मुनिरिति—मैत्रेयं प्रति विदुरोक्तिः।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

प्रसङ्गात् । भारताख्यान-विस्तरात्—भारताख्यान-विस्तारमालोच्य तत्र स्थितं ज्ञानोदधिमामन्थ्य तस्मादिदं कथामृतं समुद्धृतमित्यन्वयः । कथाया अमृतत्वे हेतुः—नारायणकथाश्रयमिति । एतेन यथा नारायणस्य भगवदपरनामकस्य स्वरूप-गुणलीलावर्णनस्य सर्व्व-शास्त्र-सारत्वात्तदाख्यानाश्रय-भारतमुत्तमं, तथा भगवद्गुण-वर्णन-प्रधानत्वेन श्रीभागवतमुत्तममिति दर्शितं, भारतस्यान्य-वर्णन-सम्वलितस्य नारायणीयाख्यानांशस्य उद्धृतसारत्व-कथनात्ततोऽधिक-भगवत्स्वरूपगुणादि-वर्णनमालात्मकस्य भागवतस्य भारतादाधिक्यञ्च सूचितम् ॥ २१ ॥

तदेवाह—तथा चेति । कृष्णः—वेदव्यासः, मुनिः—मननेन

तस्मात् * गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ—तथैव हि विष्णु-धर्मोत्तरादौ तद्व्याख्याने भगवानेव विस्तरेण प्रतिपादितः। अत्र "जन्माद्यस्य" इत्यस्य व्याख्यानञ्च तथा दर्शयिष्यते। वेदार्थ-परिबृंहितः—वेदार्थस्य परिबृंहणं यस्मात् । तच्चोक्तम्;—"इतिहास-पुराणाभ्याम्" इत्यादि। पुराणानां सामरूपः—वेदेषु सामवत् स तेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतएव स्कान्दे ;—

"शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ।
न यस्य तिष्ठते गेहे शास्त्रं भागवतं कलौ ॥
कथं स वैष्णवो ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं कलौ † ।
गृहे न तिष्ठते यस्य स विप्रः श्वपचाधमः ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

ते—मैत्रेयस्य गुरुपुत्रत्वात् सखा, कृष्णो—व्यासः। ग्राम्या—गृहि-धर्म्म-कर्त्तव्यतादि-लक्षणा व्यवहारिकी मूषिक-विड़ाल-गृध्र-गोमायु-दृष्टान्तादिना च कथा। तत्तत्स्वार्थकौतुककथा-श्रवणाय भारत-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

सर्व्वदर्शी। भगवद्गुणानां—भगवद्गुणान्, विवक्षुः—नारायणोपाख्यानेन वक्तुमिच्छुः सन् भारतमाह। यस्मिन्—भारते, ग्राम्यसुखानुवादैर्ग्राम्य-सुखान्यनूद्य तत्प्रसङ्गेन हरेः कथायां मतिर्गृहीता—नीता, हरिकथाया-मेव तात्पर्य्यं दर्शितं, ग्राम्यसुखानुवादस्तु—प्रथमतः कामिनामपि प्रवृत्त्यर्थं, ततश्च तत्रैव ग्राम्यसुखनिन्दया भगवत्तत्त्वमावेदितं श्रेयसे।

* "तस्मात्" इति पाठः क्वचिन्नास्ति ।　　† "विना" इति वा पाठः ।

यत्र यत्र भवेद्विप्र ! शास्त्रं भागवतं कलौ ।
तत्र तत्र हरिर्याति त्रिदशैः सह नारद !
यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने !
अष्टादशपुराणानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥" इति ।

शतविच्छेदसंयुतः—पञ्चत्रिंशदधिकशतत्रयाध्याय-विशिष्ट इत्यर्थः, स्पष्टार्थमन्यत् । तदेवं परमार्थ-विवित्सुभिः श्रीभागवतमेव साम्प्रतं विचारणीय-मिति स्थितम् ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

सदसि समागतानां नृणां श्रीगीतादि-श्रवणेन हरौ मतिर्गृहीता स्यादिति तत्कथानुवाद एव, वस्तुतो भगवत्परमेव भारतमिति श्रीभागवतेन निर्णीतमित्यर्थः । सामवेदवदस्य श्रैष्ठ्ये स्कान्दवाक्यम्—शतशोऽथेत्यादि,—प्रकटार्थमिति । तदेवमिति—उक्तगुणगणे सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

एवञ्च भारत-तात्पर्य्यविषयस्य भगवत एव सामस्त्येन वर्णनमय-भागवतस्य भारतादुत्तमत्वं दर्शितम् । एवं भगवत इदं—भागवतमिति व्युत्पत्तिसिद्ध-नामापि तदुत्कर्षं दर्शयति । यद्यपि ब्रह्मत्व-परमात्मत्वाभ्या-मपि परतत्त्वं भागवते दर्शितं, तथापि भगवत्तत्त्वेन ज्ञानस्य संसार-निवृत्तये प्राधान्यात्तदाधिक्येन वर्णनात् "अधिकेन व्यपदेशा भवन्ति" इति न्यायेन भागवताख्यत्वमस्य ग्रन्थस्येति । भगवत्त्वेनो-पासनायाः प्राधान्यं, भगवद्गीतायां भगवद्वाक्यं यथा—

"मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥" इति ।

(हेमाद्रेर्व्रतखण्डे—

"स्त्री-शूद्र-द्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा।
कर्म्मश्रेयसि मूढ़ानां श्रेय एवं भवेदिह।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्॥"

इति वाक्यं श्रीभागवतीयत्वेनोत्थाप्य भारतस्य वेदार्थ-तुल्यत्वेन निर्णयः कृत इति तन्मतानुसारेण त्वेवं व्याख्येयं ;—भारतार्थस्य विनिर्णयः—वेदार्थ-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

तथा,—"तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसार-सागरात्।" इति। गायत्रीभाष्यरूपोऽसाविति। एवञ्च भगवत्परैर्द्विजैरवश्यं गायत्रीसमुपास्येति। स्त्री-शूद्र-ब्रह्मबन्धूनां पौराणिकमन्त्रेणोपासना कार्य्या।

न च—"नानातन्त्रविधानेन कलावपि तथा शृणु।"—
इत्येकादशोक्त-जायन्येयवचनात्,

"य आशु हृदय-ग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः।
विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम्॥"—

इत्येकादशीयभगवद्वचनात्,

"आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः।
न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः॥"—

इति तन्त्रसारधृत-वचनाच्च तान्त्रिकोपासनैव कार्य्येति वाच्यं; तत्तद्वचनानां कलौ प्राधान्येन तान्त्रिकोपासनायाः कर्त्तव्यतापरत्वात्,

"वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः।"—

इति तन्त्रसारधृत-वचनादिना वैदिक-तान्त्रिकभजनसमुच्चयज्ञापनात्,

"वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम्।"—

तुल्यत्वेन विशिष्य निर्णयो यत्रेति। यस्मादेवं भगवत्-परस्तस्मादेव "यत्राधिकृत्य गायत्रीम्"—इति कृतलक्षण-श्रीमद्भागवतनामा ग्रन्थः श्रीभगवत्परगाया गायत्र्या भाष्यरूपोऽसौ।

तदुक्तं—"यत्राधिकृत्य गायत्रीम्"—इत्यादि। तथैव हि अग्निपुराणे तस्य व्याख्याने विस्तरेण प्रतिपादितः।

तत्र तदीयव्याख्या-दिग्दर्शनं यथा :—

"तज्ज्योतिः परमं ब्रह्म भर्गस्तेजो यतः स्मृतः ।"

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

इत्येकादशीय-भगवद्वचनाच्च । न च—द्वापरयुगोपासनायां "यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां" इत्युक्त्वा-

"नानातन्त्र-विधानेन कलावपि तथा शृणु ।"—

इत्यादिवचनात् द्वापरयुगोपासनायां वैदिक-तान्त्रिक-समुच्चयः ; न तु कलाविति वाच्यम्। द्वापरे वेदस्य प्राधान्यं, कलौ च तन्त्रस्य प्राधान्य-मिति समुच्चयस्तु युगपद्द्वय एवेति विशेषात्, अन्यथा नानाश्रुति-स्मृति-पुराणादि-विरोधापत्तेरिति। दिग्दर्शनं संक्षिप्तार्थ-वचनम्, दिशो दर्शनं यत इति व्युत्पत्तेः, दिशं दर्शयतीति वा। तत् ज्योतिः—चेतनम्, इदं भर्गशब्दार्थः। तस्य भर्गशब्दार्थत्वे हेतुमाह,—भर्गः—भर्गशब्दः, यतस्तेजः—तेजोवाचकः स्मृतः। तेजः स्वपरप्रकाशकत्वा-च्चैतन्यम् ; चैतन्य-तदाश्रययोरभेदाच्चेतन एव तात्पर्य्यमिः। किं तच्चेतन-मित्याकाङ्क्षायां तात्पर्य्यं निर्दिशति,—परमं ब्रह्मेति ।

"प्रणव-व्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च ।
उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः ॥"

इत्यारभ्य पुनराह ;—

"तज्ज्योतिर्भगवान् विष्णुर्जगज्जन्मादिकारणम् ।
शिवं केचित् पठन्ति स्म शक्तिरूपं वदन्ति च ॥
केचित् सूर्य्यं केचिदग्निं दैवतान्यग्निहोत्रिणः ।
अग्न्यादिरूपी विष्णुर्हि वेदादौ ब्रह्म गीयते ॥" इति ।

अत्र "जन्माद्यस्य" इत्यस्य व्याख्यानञ्च तथा दर्शयिष्यते ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

इति योगि-याज्ञवल्क्यवचनमपि तथा बोधयति । पाद्मे च नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यं,—

"कृष्णाख्यन्तु परं ब्रह्म भुवि जातं न संशयः ॥" इति ।

जातम्—आविर्भूतम् । एवञ्च भर्गशब्देन कृष्ण एव निर्द्धारितः । तदेव स्फुटयति,—"तज्ज्योतिर्भगवान् विष्णुः" इति, स्वयंभगवत्त्वस्य कृष्णे निरुक्तत्वादत्र भगवच्छब्द-सहचरितत्वेन विष्णु-शब्दः—श्रीकृष्णपरः । "जगज्जन्मादिकारणम्" इत्यभेदार्थक-षष्ठ्यन्त-सवितृपद-लभ्यम् ; सवितुः—प्रसवितुरित्यर्थात् । 'देवस्य' इति विशेषणेन क्रीड़ायुक्तत्वं लभ्यते, क्रीड़ा च शरीरं विना न—इति शरीरित्वं भगवत्त्वञ्च लब्धम् ; तच्च शरीरं स्वाभाविकमिति सात्वतैर्व्यवस्थापितम् । "धियो यो नः प्रचोदयात्" इत्यनेन बुद्धिवृत्ति-प्रवर्त्तकत्वलक्षणपरमात्मत्वं ब्रह्मणो दर्शितम्—इति ब्रह्म-परमात्म-भगवदाख्यानकं वस्तु गायत्री-प्रतिपाद्यम् । यद्वा—"तत्सृष्ट्वा तदेवानु-प्राविशत्" इति श्रुत्या जगत्स्रष्टुरेव जगदन्तर्वर्त्तितया बुद्धिवृत्ति-प्रवर्त्तकत्वात् "धियो यो नः प्रचोदयात्" इत्यनेन जगत्कारणत्वमपि दर्शितम् । "देवस्य सवितुः" इति सूर्य्यपरं, षष्ठ्या अन्तर्गतत्वरूपसम्बन्धो भर्गपदार्थान्वयी लभ्यत इति । "शिवं केचित्" इत्यादिकमपि विष्णुपरमेवेत्याह—"अग्न्यादिरूपी विष्णुर्हि" इति ।

"कस्मै येन विभाषितोऽयम्" इत्युपसंहारवाक्यं च "तच्छुद्धम्" इत्यादि-समानमेवाग्निपुराणे तद्व्याख्यानम् ।

"नित्यं शुद्धं परं ब्रह्म नित्यभर्गमधीश्वरम् ।
अहं ज्योतिः परं ब्रह्म ध्यायेम हि विमुक्तये ॥" इति ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत टीका ।

अत्र—गायत्रीव्याख्याने । तथा विष्णुपरतया । तच्छुद्धमित्यादि-समानमिति—

"कस्मै येन विभाषितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा
तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।
योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय कारुण्यत-
स्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥"—[भा०१२.१३.१९

इति द्वादशस्कन्ध-शेषीय-तच्छुद्धमित्यादि-समानार्थकमित्यर्थः । अग्निपुराणीय-तद्व्याख्यानञ्च दर्शयति—"नित्यम्" इत्यादि । अत्र पद्यटीका, "कस्मै—ब्रह्मणे, अयं—श्रीभागवतरूपः, पुरा—कल्पादौ, तद्रूपेण—ब्रह्मरूपेण, तद्रूपिणा—नारदरूपिणा, योगीन्द्राय—शुकाय, तदात्मना—शुकरूपेण, तत् परं सत्यं—श्रीनारायणाख्यं धीमहीति । धीमहीति गायत्र्यैव यथोपक्रममुपसंहरन् गायत्र्याख्यब्रह्मविद्येयमिति दर्शयतीति ।" शुद्धं—प्रकृत्यतीतं, विमलं—रागादिरहितं, विशोकं—दुःखरहितम्, अमृतं—नित्यम् । अग्निपुराण-वचने गायत्रीजपे तदर्थ-ध्यानपूर्व्वकत्वं मन्त्रलिङ्गेनावगतमिति दर्शयन् ध्यानाकारमाह ;—भर्गं धीमहि ध्यायेमहीति मन्त्रे योजना । तत्र भर्गशब्द-प्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेण ध्यान-पर्य्यवसानं दर्शयति ; नित्यं—अविनाशि, शुद्धं—प्रकृतेः परं, परं—निरतिशयं, नित्यं—सर्व्वदासमं, अधीश्वरं—सर्व्वेश्वरं ब्रह्म ध्यायेम । अधीश्वरं ब्रह्मेति—भर्गशब्देन, शुद्धमित्यादि—वरेण्य-शब्देन बोध्यत इति वा । आत्मनः स्वरूपमाह—'अहं ज्योतिः'

तत्राहं ब्रह्मेति—"नादेवो देवमर्च्चयेत्" इति न्यायेन योग्यत्वाय स्वस्य तादृक्स्वभावना दर्शिता। ध्यायेमेति—अहं तावत् ध्यायेयं, सर्व्वे च वयं ध्यायेमेत्यर्थः। तदेतन्मते तु मन्त्रेऽपि भर्गशब्दोऽयमदन्त एव स्यात्। "सुपां सुलुक्" इत्यादिना छान्दससूत्रेण तु द्वितीयैकवचनस्य 'अमः' 'सु'भावो ज्ञेयः।

यत्तु द्वादशे—"ॐ नमस्ते" इत्यादिगद्येषु तदर्थत्वेन

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

इति, देहात्मता-व्यावर्त्तनाय यज्ज्योतिः—चेतनं परं ब्रह्मेति। अत्र प्रमाणं—"तत्त्वमसि श्वेतकेतो! अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादि श्रुतिः। इदन्तु ब्रह्माभेदेन स्वात्म-चिन्तनं—मुमुक्षुपक्षे अतएव 'विमुक्तये' इति वचने दर्शितम्। "नादेवो देवमर्च्चयेत्" इति न्यायेन तत्त्वमस्यादि-श्रुतितात्पर्य्यावधारणेन 'नादेव' इत्यत्र देवपदं—स्वाभीष्टदेव-स्वरूपत्वेन स्वात्म-भावनारहित इत्यर्थः। शुद्धभक्तानान्तु—'भगवद्दासोऽस्मि' इत्यादिचिन्तनं, "तत्त्वमस्या-"दिश्रुतीनां तथैव तात्पर्य्यकल्पनादिति। योग्यत्वाय—ध्यानयोग्यत्वाय। 'ध्यायेम' इत्यत्र बहुत्वमविवक्षितम्। बहुवचनप्रयोगोऽपि 'छान्दसः' इति द्योतयन्नाह—अहं ध्यायेयमिति, इदञ्च वयं ध्यायेम इत्यर्थ-विवरणम्। ननु भर्गपदस्य धीमहीति-क्रिया-कर्म्मतया भर्गमित्येव भवितुमर्हति। न च—नपुंसक-सान्तभर्गः-शब्दप्रयोगोऽयमिति वाच्यम्, अग्निपुराणीयवचने भर्गमधीश्वरमिति निर्द्देशासङ्गतेरित्यत आह,—एतन्मते त्विति, 'तु'शब्देन सान्तभर्गशब्द-प्रयोगो मतान्तरे बोध्यः।

"ॐ नमस्ते" इत्यादिगद्येष्विति ;—

"ॐ नमस्ते भगवते आदित्यायाखिलजगतामात्म-स्वरूपेण काल-

सूर्य्यः स्तुतः, तत्परमात्म-दृष्ट्यैव ; न तु स्वातन्त्र्येणे-त्यदोषः ।

यथैवाग्रे श्रीशौनक-वाक्यम् ;—

"ब्रूहि नः श्रद्दधानानां व्यूहं सूर्य्यात्मनो हरेः ।" इति ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

स्वरूपेण च चतुर्विधभूत-निकायानां ब्रह्मादि-स्तम्बपर्य्यन्तानामन्तर्हृदयेषु वहिरपि चाकाश इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भगवानेक एव क्षणलव-निमेषावयवोपचित-सम्वत्सरगणेनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोक-यात्रामनुवहति"—इत्यादि गद्येष्वित्यर्थः ।

अत्र "ॐ नमो भगवते" इत्यादि पाठः क्वचित् । तदर्थत्वेन । गायत्रीप्रतिपादितार्थत्वेन । तथाहि भगवत्त्वाखिलात्मकत्वाकाशवत्-सर्व्वगतत्व-लक्षणब्रह्मत्व-कालाख्यशक्तित्वादिना एषु गद्येषु सूर्य्यस्य प्रतिपादनात् गायत्री-प्रतिपादितः सूर्य्य एवेति विरोधः । 'सवितुः' इत्यत्र षष्ठ्या अभेदार्थ-विवक्षणाच्च । गद्ये 'अपामादान-विसर्गाभ्यां' इत्यादिना सूर्य्यस्य वृष्टिद्वारा लोकपालत्वमुक्तम् । विरोधं परिहरति—तत्परमात्मदृष्ट्यैवेति । तत्—सूर्य्यस्तवनं, परमात्मदृष्ट्या—अन्तर्यामि-भगवदैक्यबुद्ध्या, सूर्य्यस्य भगवदधिष्ठान-विशेषत्वेनाधिष्ठात्र्यधिष्ठाना-भेदबुद्ध्या च वैराजस्य तदन्तर्य्यामि-भगवदैक्यबुद्ध्या तदुपासनमुक्तं द्वितीयस्कन्धे, तथाच सूर्य्यस्य भगवदावेशावतारताभिप्रायेण तथोक्त-मिति भावः । एतदेव स्पष्टयति,—"व्यूहं सूर्य्यात्मनो हरेः" इति । व्यूहं—अवतारं, सूर्य्यात्मनः—सूर्य्य आत्मा—अधिष्ठानत्वेन स्वरूपो यस्य सः ;—सूर्य्यात्मा—तस्य । अन्यथा "भीषाऽस्मादुदेति सूर्य्यः" इत्यादि श्रुति-विरोधः स्यादिति भावः । एवञ्च जगत्कारणस्वरूपं सवितृत्वमुपचर्य्य सूर्य्येऽपि सवितृपदप्रयोग इति । अत एव गद्येष्वपि

न चास्य भर्गस्य सूर्य्यमण्डलमात्राधिष्ठानत्वम् । मन्त्रे वरेण्यशब्देनात्र च ग्रन्थे परशब्देन परमैश्वर्यपर्यन्ततताया दर्शितत्वात् । तदेवमग्निपुराणेऽप्युक्तम्—

"ध्यानेन पुरुषोयश्च द्रष्टव्यः सूर्य्य-मण्डले ।
सत्यं सदाशिवं ब्रह्म तद्विष्णोः परमं पदम् ॥" इति ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

'परमात्मना' इत्यनुक्त्वा 'परमात्मस्वरूपेण' इत्युक्तम् । परमात्मस्वरूपत्वेनेति तदर्थः । एवमन्यत्रापि कचित् सूर्य्यस्य परमात्मत्वमुक्तमेतदभिप्रायेणैवेति । अत्र च श्रीभागवताग्निपुराणादौ दर्शितत्वादिति । तथा च यथाऽन्तर्य्यागादौ हृत्पद्मे, वहिःपूजादौ श्रीवृन्दावनादौ भगवद्रूपध्यानं विधेयतयोक्तं तथा गायत्रीजपादौ सूर्य्यमण्डले तद्ध्यानं अतएव सन्ध्यायामपि गायत्रीजपमन्त्रजपयोरपि सूर्य्य-मण्डले भगवद्ध्यानमुक्तम्, अन्यदा तु,—

"सर्व्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥" इत्यादि कथितम् ।

यत्र यदा यद्भावनया भगवदुपासनमुक्तं तत्र तथैव कार्य्यम्, अन्यथा—

"श्रुति-स्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।
आज्ञाच्छेदी ममद्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥" इत्याद्युक्तदोषप्रसङ्गात् ।

तदेवमिति । सूर्य्यमण्डले यद्ध्यानं—तत्, एवं—विधेयमुपासनरूपम् । ध्यानेन इति 'द्रष्टव्यः' इति—द्वाभ्यां पदाभ्यां ध्यानात्मकदर्शनं कार्य्यमिति विधेयता लभ्यते । पुरुषः—अन्तर्य्यामी । ध्यानमाह—सत्यमिति, सदाशिवं—सत्कल्याणदं शान्तञ्च, पदं—स्वरूपं, इदञ्च

त्रिलोकीजनानामुपासनार्थं प्रलयविनाशिनि सूर्य्य-मण्डले चान्तर्य्यामितया प्रादुर्भूतोऽयं पुरुषो ध्यानेन द्रष्टव्यः—उपासितव्यः । यत्तु विष्णोस्तस्य महा-वैकुण्ठरूपं परमं पदं तदेव सत्यं—कालत्रयाव्यभिचारि. सदाशिवं—उपद्रवशून्यं. यतो ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

यथाश्रुतं व्याख्यातम् । ग्रन्थकारस्तु पूर्वार्द्ध प्रकृताभिप्रायकमिति । तस्य तात्पर्य्यमुपसंहरति—त्रिलोकीजनानामिति । प्रलयविनाशिनि—इत्युक्त्वा मण्डलात्मकस्य सूर्य्यस्य जगत्कारणत्वादिलक्षण-गायत्र्यर्थता-विरहेण न सूर्य्योपासने तात्पर्य्यं, किन्तु तदन्तर्य्यामिपुरुषस्योपासन-मिति दर्शितम् । वचनद्वितीयार्द्धमन्य-तात्पर्य्यकमिति । तद्व्याख्यान-माह;—यत्त्विति—पूरणेन । तथा च विष्णोर्यन्महावैकुण्ठाख्यं परमं सर्व्वोत्कृष्टं पदं स्थानं ; तत् तदेव । सूर्य्यमण्डलात्मकाधिष्ठानस्या नित्यत्वं मनसि विचार्य 'भगवतः किमधिष्ठानं नित्यं' इति प्रष्टु-जिज्ञासायां यद्विशेषस्यैव नित्यत्वे वक्तुस्तात्पर्य्यस्य क्रमतयाऽवगमात तदेव—इत्येव-कारधृरणमिति भावः । अत्र महावैकुण्ठरूपमिति यदुक्तं ; तन्महावैकुण्ठादि-परम्, अन्यथा मथुरादीनां नित्यधाम्नां सत्त्वात तदेवेत्येव-कारासङ्गतिः स्यात् । न च—विष्णोर्धामसु तदेव सत्य-मित्यर्थे तात्पर्य्यमिति वाच्यं, विष्णुपदेनात्र भगवत्त्वेन कृष्णस्यापि ग्रहणात् । अन्यथा गायत्र्यर्थत्वेन तस्याऽप्राप्तौ गायत्रीतात्पर्य्यार्थ विवरणरूपश्रीभागवतप्राधान्येन तत्परता न स्यादिति, "सिद्धान्ततस्त्व-भेदेऽपि श्रीश-कृष्णस्वरूपयोः" इति रसामृतसिन्धु-कारिकया तयोरैक्याच्चेति । ब्रह्मस्वरूपत्वं ब्रह्माख्यभगवन्नित्याधिष्ठानत्वेन ।

तदेतद्गायत्रीं प्रोच्य पुराणलक्षण-प्रकरणे यत्राधिकृत्य गायत्रीमित्याद्यप्युक्तमग्निपुराणे। तस्मात्;—

"अग्नेः पुराणं गायत्रीं समेत्य * भगवत्परम्।
भगवन्तं तत्र मत्वा जगज्जन्मादि-कारणम्॥
गायत्रीमिति लक्षणपूर्वकम्।
श्रीमद्भागवतं शश्वत् पृथ्व्यां जयति सर्व्वतः॥"

तदेवमस्य शास्त्रस्य गायत्रीमधिकृत्य प्रवृत्तिर्दर्शिता। यत्तु सारस्वतकल्पमधिकृत्येति पूर्वमुक्तं तच्च गायत्र्या भगवत्प्रतिपादकवाग्विशेषरूपसरस्वतीत्वादुपयुक्तमेव। यदुक्तमग्निपुराणे;—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

तदेतद्गायत्रीमिति—सा सर्व्ववेदसारभूता या एषा तज्ज्योतिः परमं ब्रह्मेत्यादिना व्याख्यासहिता या गायत्री तां प्रोच्येत्यर्थः। अग्निपुराणे "यत्राधिकृत्य" इत्याद्यप्युक्तम्; अर्थात् मुनिना इत्यर्थः। अपिना—पुराणान्तरादुत्कर्षसूचकं विशेषणान्तरमुक्तमिति। यद्वा,—प्रोच्य—व्याख्याय, तत्र व्याख्यानक्रियाविशेषणं—तदेतदिति। तत्—सर्व्ववेद-तात्पर्य्य-विषयपरं एतत्तज्ज्योतिरित्यादि-वाक्यात्मकमिति। तस्मात्—निरुक्तगायत्र्यर्थप्रकर्षकथनपूर्वकनिरुक्तभागवतलक्षणकथनात्। समेत्य—निरुक्तव्याख्यानेन प्रदर्श्य, तत्र—गायत्र्यां, मत्वा—निर्णीय। जयति—सारार्थवर्णनमयत्वेनोत्कर्षेण वर्त्तते। उपसंहरति—तदेवमिति,—क्रियाविशेषणं, एवं दर्शनेन भागवतस्य सर्व्वशास्त्राधिक्यं

"गायत्युक्थानि शास्त्राणि भर्गं प्राणांस्तथैव च ।
ततः स्मृतेयं गायत्री सावित्री यत एव च ।
प्रकाशनी सा सवितुर्वाग्रूपत्वात् सरस्वती ॥" इति ।

अथ क्रमप्राप्ता व्याख्या ;—

वेदार्थपरिबृंहित इति—वेदार्थानां परिबृंहणं यस्मात्, तच्चोक्तमितिहासपुराणाभ्यामिति। पुराणानां सामरूप इति—वेदेषु सामवत्पुराणेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः। पुराणान्तराणां केषाञ्चिदापाततो रजस्तमसी जुषमाणैस्तत्परत्वाप्रतीतत्वेऽपि वेदानां काण्डत्रयवाक्यैक-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका !

दर्शितमिति भावः। गायत्युक्थानीति,—उक्थानि—वैदिकमन्त्रात्मक-शास्त्राणि, गायति—प्रकाशयति, सर्व्वमन्त्राणामादिभूतां गायत्रीमुपजीव्यैव मन्त्रान्तराणामाविर्भावात्। अथवा 'देवस्य' इति—गायत्रीस्थ-पदेन—वेदमन्त्रकरणकहविस्त्यागोद्देश्यत्वरूपदेवत्वावच्छिन्नस्य बोधनात् यज्ञादिकर्म्मात्मकोक्थप्रकाशकत्वं, 'सवितृ' पदेन— जगत्कर्त्तुरिव वेदादि-शास्त्रकर्त्तृकत्वावच्छिन्नस्यापि बोधनात् शास्त्रप्रकाशकत्वं गायत्र्या इति। भर्गं—भर्गाख्यं ब्रह्म, तथा प्राणान्—इन्द्रियाणि, 'धियः' इति गायत्रीस्थ-'धी'-पदेन इन्द्रियमात्रग्रहणात्। यद्वा, प्राणान्—बुद्धिवृत्तीः, वस्तुतस्तु भर्ग एव प्राणास्तान्, "अन्योऽयमन्तर आत्मा प्राणमय" इति श्रुतेः, 'प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः" इत्यादिश्रुतेश्च प्राणस्य प्राणत्वं, तद्योक्तृत्वं तत्प्रेरकत्वञ्च—"को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश-आनन्दो न स्यात्" इत्यादि श्रुतेः। 'गायन्तं त्रायते' इति व्युत्पत्तिरपि द्रष्टव्या, 'गायति त्रायति च' इति गायत्रीति पर्य्यवसितम्। तत्परत्वाप्रतीतत्वेऽपि—साक्षात् स्वयं भगवत्परत्वा-

वाक्यतायां * यथा साम्ना तथा तेषां श्रीभागवतेन प्रतिपाद्ये श्रीभगवत्येव पर्यवसानमिति भावः । तदुक्तम् ;—

"वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥" इति—

प्रतिपादयिष्यते च तदिदं परमात्मसन्दर्भे । साक्षाद्भगवतोदित इति ;—'कस्मै येन विभाषितोऽयं' इत्युपसंहारवाक्यानुसारे ज्ञेयम् । शतविच्छेदसंयुत इति—विस्तरभिया न विव्रियते । तदेवं श्रीमद्भागवतं सर्वशास्त्रचक्रवर्त्तिपदमाप्तमिति स्थिते 'हेमसिंहसमन्वितं' इत्यत्र हेमसिंहासनारूढ़मिति टीकाकारैर्यद्व्याख्यातं तदेव युक्तम् ।

अतः श्रीमद्भागवतस्यैवाभ्यासावश्यकत्वं† श्रेष्ठत्वञ्च स्कान्दे निर्णीतम् ;—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

प्रत्ययेऽपि, काण्डत्रयवाक्यतायां—कर्म्मकाण्ड-ज्ञानकाण्ड-देवताकाण्डात्मकार्थ-परतायाः साक्षात्प्रतीतत्वेऽपि, यथा साम्ना प्रतिपादिते भगवति सकलवेदानां पर्य्यवसानं, तथा तेषां सकलपुराणानां पर्य्यवसानं साक्षात् परम्परया स्वप्रयोज्यबोधविषयतेति । "हरिः

* "काण्डत्रयवाक्यतायां" इति पाठः श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यसम्मतः ।

† "अत्यावश्यकत्वं" इति श्रीगोस्वामिभट्टाचार्य्य-सम्मतः ।

"शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ।

* * * *

तदेवं परमार्थं विवित्सुभिः श्रीभागवतमेव साम्प्रतं विचारणीयमिति स्थितम् *) ॥ २२ ॥

अतएव सत्स्वपि नानाशास्त्रेष्वेतदेवोक्तम् :—

"कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः ॥"

[भा० १. ३. ४५.] इति ।

अर्कतारूपकेण तद्विना नान्येषां सम्यग्वस्तु-प्रकाशकत्वमिति प्रतिपाद्यते । यस्यैव श्रीमद्भागवतस्य भाष्यभूतं श्रीहयशीर्षपञ्चरात्रे शास्त्रप्रस्तावे गणितं

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

अतएवेति ;—वर्णितलक्षणादुत्कर्षादेव हेतोरित्यर्थः । पुरातनाना-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

सर्व्वत्र गीयत इति साक्षात्परम्परया बोध्यत इति । तदिदमिति—निरुक्तं श्रीभागवतप्राधान्यमित्यर्थः । ज्ञेयं—कर्त्तृवैशिष्ट्येन वैशिष्ट्य-मपि ज्ञेयम् । अतः श्रीभगवत्परत्वात्तत्कृतत्वाच्च ; अत्यावश्यकत्व-मत्यावश्यकाध्ययनादिविषयत्वं तत्प्रयोजकतया श्रेष्ठत्वञ्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

तद्विना नान्ये इति विशेषेण परमप्रयोजन-तत्साधन-परमोपास्य-

* ( )—एतद्बन्धनीमध्यस्थितो मूलांशस्तु कस्मिंश्चित् [illegible] पुस्तके बहरमपुरमुद्रित-सन्दर्भे च दृष्टः, व्याख्यातश्च श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यैः, अतोऽस्माभिरत्र मूले सन्निवेशितः । नायं क्वचित् क्वचित् पाश्चात्यपुस्तकेष्वसद्भावादनादरणीयः, [illegible] तदंशोक्ताग्निपुराणवचनानां च—"एवमग्निपुराणे गायत्र्यर्थः श्रीभगवानेवाभिमतः, तद्वचनानि तत्त्वसन्दर्भे दृश्यानि" इत्यनेनैत-द्ग्रन्थकृद्भिः श्रीमज्जीवगोस्वामिचरणैः क्रमसन्दर्भेऽङ्गीकृतत्वात् सुतरामादरणीय एव ।

तन्त्रभागवताभिधं तन्त्रम्। यस्य साक्षात् श्रीहनुमद्भाष्य-वासनाभाष्य-सम्बन्धोक्ति-विद्वत्कामधेनु-तत्त्वदीपिका-भावार्थदीपिका-परमहंसप्रिया-शुकहृदयादयो व्याख्याग्रन्थाः, तथा मुक्ताफल-हरिलीला-भक्तिरत्नावल्यादयो निबन्धाश्च विविधा एव तत्तन्मतप्रसिद्ध-महानुभावकृता विराजन्ते। यदेव च हेमाद्रि-ग्रन्थस्य दानखण्डे पुराणदानप्रस्तावे मत्स्यपुराणीय-तल्लक्षणधृत्या प्रशस्तम्। हेमाद्रिपरिशेषखण्डस्य कालनिर्णये च कलियुगधर्मनिर्णये,—"कलिं सभाजयन्त्यार्य्याः—इत्यादिकं यद्वाक्यत्वेनोत्थाप्य यत्प्रतिपादितधर्म एव कलावङ्गीकृतः। अथ यदेव कैवल्य-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

मृषीणामाधुनिकानाञ्च विद्वत्तमानामुपादेयमिदं श्रीभागवतमित्याह;—यस्यैवेति। विराजन्ते—सम्प्रति प्रचरन्तीत्यर्थः। धर्म्मशास्त्रकृताञ्चो-पादेयमेतदित्याह;—यदेव च हेमाद्रीत्यादि। तत्प्रतिपादितो धर्म्मः

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

वस्त्वप्रकाशका इति शेषः। यस्यैव—श्रीभागवतस्यैव, 'एव'कारेण तद्विरुद्धवर्णनराहित्यम्। भाष्यभूतं—अर्थप्रकाशकं, यस्य व्याख्याग्रन्था इत्यनेनान्वयः। यथा (हनुमद्भाष्यादयः) व्याख्याग्रन्था विराजन्ते तथा यस्य निबन्धाश्च विराजन्ते इत्यर्थः। निबन्धः—तत्तात्पर्य्यवर्णनात्मक-तदेकदेशसंग्रहः। यदेवेति प्रशस्तमित्यत्रान्वितम्। यद्वाक्यत्वेन—श्रीभागवतवचनत्वेन, यत्प्रतिपाद्यधर्म्मः—भागवत-प्रतिपाद्यधर्म्मः,

मप्यतिक्रम्य भक्तिसुखव्याहारादिलिङ्गेन निजमतस्याप्युपरि विराजमानार्थं मत्वा यदपौरुषेयं वेदान्तव्याख्यानं भयादचालयतैव शङ्करावतारतया प्रसिद्धेन वक्ष्यमाण-स्वगोपनादिहेतुक—भगवदाज्ञाप्रवर्त्तिताद्वयवादेनापि तन्मात्र-*वर्णितविश्वरूपदर्शनकृतव्रजेश्वरी-विस्मय—श्रीव्रजकुमारी-वसनचौर्य्यादिकं गोविन्दाष्टकादौ वर्णयता तटस्थीभूय निजवचःसाफल्याय स्पृष्टमिति ॥ २३ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

कृष्णसङ्कीर्त्तनलक्षणः । ननु चेदीदृशं श्रीभागवतं, तर्हि शङ्कराचार्य्यः कुतस्तन्न व्याचष्टेति चेत्तत्राह :—अथ यदेव कैवल्यमित्यादि । अयं भावः—प्रलयाधिकारी खलु हरेर्भक्तोऽहमुपनिषदादि व्याख्याय तत्सिद्धान्तं विलाप्य तस्याज्ञां पालितवानेवास्मि । अथ तदतिप्रिये श्रीभागवतेऽपि चालिते स प्रभुर्मयि कुप्येदतो न तच्चाल्यम्, एवं सति मे सारज्ञता सुखसम्पच्च न स्यादतः कथञ्चित्तत् स्पर्शनीयमिति

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

अङ्गीकृतः—आवश्यकत्वेन निर्णीतः, यदेव—भागवतमेव, विराजमानार्थं—विराजमानार्थकं मत्वेति । अत्र हेतुः—भक्तिसुख-व्याहारादिलिङ्गेनेति । व्याहारः—समुत्कर्षप्रकाशकत्वं, तदात्मकेन लिङ्गेन हेतुनेत्यर्थः । यदपौरुषेयं—यदात्मकमपौरुषेयम् । अचालयता—यथाश्रुतार्थपरित्यागेन स्वमतानुसारेण व्याख्यायता । ननु कथं यथाश्रुतार्थपरतयैव शङ्कराचार्य्येण भागवतं व्याख्यातमित्यत आह,—वक्ष्यमाणेति—"प्रकाशं

* "तन्महापुराणमात्र" इति पाठस्तु बहुत्र ।

यदेव किल दृष्ट्वा श्रीमध्वाचार्य्यचरणैर्वैष्णवान्तराणां तच्छिष्यान्तरपुण्यारण्यादिरीतिकव्याख्याप्रवेशशङ्कया तत्र तात्पर्य्यान्तरलिखद्भिर्वर्त्मोपदेशः कृत इति च सात्वता वर्णयन्ति । तस्माद्युक्तमुक्तं तत्रैव प्रथमस्कन्धे ;—

"तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां * वरम् ।
सर्व्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ॥" [भा०१.४.४१.]

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

तन्मात्रोक्तं विश्वरूपदर्शनादि स्वकाव्ये निबबन्धेति तेन चादृतं तदिति सर्व्वमान्यं श्रीभागवतमिति ॥ २३ ॥

श्रीमध्वमुनेस्तु परमोपास्यं श्रीभागवतमित्याह ;—यदेव किलेति, शङ्करेण नैतद्विचालितं किन्त्वादृतमेवेति विभाव्येत्यर्थः । किन्तु तच्छिष्यैः पुण्यारण्यादिभिरेतदन्यथा व्याख्यातं, तेन वैष्णवानां निर्गुणचिन्मात्रपरमिदमिति भ्रान्तिः स्यादिति शङ्कया हेतुना तद्भ्रान्तिच्छेदाय तत्र तात्पर्य्यान्तरं भगवत्परतारूपं ततोऽन्यत्तात्पर्य्यं लिखद्भि-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

कुरु चात्मानमप्रकाशञ्च मां कुरु" इति "मायावादमसच्छास्त्रम्" इत्यादिरूपेत्यर्थः । तटस्थीभूय—श्रीभागवतवर्णितमित्यनुल्लिख्य ॥२३॥

दृष्ट्वेत्यस्य—वैष्णवमतप्रवेशे हेतुत्वम् । तच्छिष्यतां—शङ्कराचार्य्यशिष्यतां वर्णयन्तीति । यस्यैवेत्यादौ यत्पदानामुत्तरवाक्यस्थतया न तत्पदापेक्षेति । तस्मादिति—एतैर्बहुतरप्रेक्षावद्भिरादृतत्वेन निर्णीतसमुत्कर्षादित्यर्थः । आत्मविदां—ब्रह्मविदाम् । सारं सारमिति वीप्सया

* "आत्मविदां" इति पाठः श्रीगोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः ।

द्वादशे ;—

"सर्व्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते।

तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित्॥" [भा० १२.१३.१५.]

तथा प्रथमे ;—

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्।

पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः॥"

[भा० १.१.३.]

अतएव तत्रैव ;—

"यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेक-

मध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोऽन्धम्।

संसारिणां करुणयाह पुराणगुह्यं

तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनाम्॥" [भा० १.२.३.] इति।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

स्तस्य व्याख्यानवर्त्मोपदिष्टं वैष्णवान् प्रतीति। मध्वाचार्य्यचरणै-रिति—अत्यादरसूचकबहुत्वनिर्देशः, स्वपूर्व्वाचार्य्यत्वादिति बोध्यम्। वायुदेवः खलु मध्वमुनिः सर्व्वज्ञोऽतिविक्रमी यो दिग्विजयिनं चतुर्द्दशविद्यं चतुर्द्दशभिः क्षणैर्निर्जित्यासनानि तस्य चतुर्द्दश जग्राह, स च तच्छिष्यः पद्मनाभाभिधानो बभूवेति प्रसिद्धम्। तस्मादिति—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

सकलसारोद्धारो बोध्यते। सारश्च—भगवन्माहात्म्यं तद्भजनञ्च। तत्सारत्वं विना मुक्तस्यापि शुकस्य कथमत्र प्रवृत्तिरिति भावः। फलमिति—सकलवेदादिशास्त्र-तात्पर्य्यार्थावगमलक्षितार्थरूपमित्यर्थः। गुरुं मुनीनामिति—गुरुत्वं—ज्ञानातिशयत्वं, न तूपदेष्टृत्वं मुनीना-

श्रीभागवतमतं तु सर्व्वमतानामधीशरूपमिति सूचकम्। सर्व्वमुनीनां सभामध्यमध्यास्य उपदेष्टृत्वेन तेषां गुरुत्वमपि तस्य तत्र सुव्यक्तम् ॥ २४ ॥

यतः,—

"तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना महानुभावा मुनयः सशिष्याः ।
प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनन्ति सन्तः ॥
अत्रिर्व्वशिष्ठश्च्यवनः शरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरङ्गिराश्च ।
पराशरो गाधिसुतोऽथ राम उतथ्य इन्द्रप्रमदेध्मवाहौ ॥
मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ।
मैत्रेय और्व्वः कवषः कुम्भयोनिर्द्वैपायनो भगवान्नारदश्च ॥
अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्य्या राजर्षिवर्य्या अरुणादयश्च ।
नानार्षेयप्रवरान् समेतानभ्यर्च्य राजा शिरसा ववन्दे ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

प्रोक्तगुणकत्वाद्धेतोरित्यर्थः । आलयमिति—मोक्षमभिव्याप्येत्यर्थः । य इति—अन्धं तमोऽविद्याम् अतितितीर्षतां संसारिणां करुणया यः पुराणगुह्यं श्रीभागवतमाहेत्यन्वयः । स्वानुभावम्—असाधारणप्रभाव-मित्यर्थः ॥ २४ ॥

मुनीनां गुरुमित्युक्तं, तत् कथमित्यत्राह—यत इति,—यत इत्यस्य इत्युक्तमिति परेण सम्बन्धः । और्व्व इति—विप्रवंशं विनाशयद्भ्यो

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

मिति सामान्यतो निर्देशात् । एवञ्चोपदेष्टृत्वेन इत्यस्य—परीक्षितं प्रत्युपदेष्टृत्वेनेत्यर्थः * ॥ २४—२५ ॥

---

* एतट्टिप्पणी दृष्ट्या कतिपयपाठान्तरमनुभूयते तन्नाकलितमस्मदवलम्बितेषु ग्रन्थेषु ।

सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूयः कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् ।
विज्ञापयामास विविक्तचेता उपस्थितोऽग्रे निगृहीतपाणिः ॥"
[भा० १.१९.१२.]

इत्याद्यनन्तरम् ;—

"ततश्च वः पृच्छ्यमिदं विपृच्छे विश्रभ्य विप्रा इतिकृत्यतायाम् ।
सर्वात्मना म्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धश्च तत्रामृशताभियुक्ताः ॥"
[भा० १.१९.२४.]

इति पृच्छति राज्ञि ;—

"तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्रो यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः ।
अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो वृतश्च बालैरवधूतवेषः ॥"
[भा० १.१९.२५.]

ततश्च,—"प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यः" [भा० १.१९.२८]

इत्याद्यन्ते ;—

"स संवृतस्तत्र महान्महीयसां ब्रह्मर्षि-राजर्षि-सुरर्षिवर्य्यैः ।
व्यरोचतालं भगवान् यथेन्दुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः ॥"
[भा० १.१९.३०.] इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

दुष्टेभ्यः क्षत्रियेभ्यो भयाद्गर्भादाकृष्योरौ तन्मात्रा स्थापितस्ततो जातः क्षत्रियांस्तान् स्वेन तेजसा भस्मीचकार इति भारते कथास्ति। निगृहीत-पाणिः—योजिताञ्जलिपुटः। एवं कर्त्तव्यस्य भावः—इतिकर्त्तव्यता तस्यां विषये सर्व्वावस्थायां पुंसः किं कृत्यं, तत्रापि म्रियमाणैश्च किं कृत्यं, तच्च शुद्धं हिंसाशून्यं तत्रामृशत यूयम्। गां—पृथिवीम्। अनपेक्षः—निस्पृहः। निजस्य—शुद्धिपूर्त्तिकर्तुः स्वस्वामिनः कृष्णस्य लाभेन तुष्टः। तत्र—सभायाम् ॥ २५ ॥

अत्र यद्यपि तत्र श्रीव्यास-नारदौ तस्यापि गुरु-परमगुरू, तथापि पुनस्तन्मुखनिःसृतं श्रीभागवतं तयोरप्यश्रुतचरमिव जातमित्येवं श्रीशुकस्तावप्युपदिदेश देश्यमित्यभिप्रायः ।

* यदुक्तम् ;—"शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्" इति ।

तस्मादेवमपि श्रीभागवतस्यैव सर्व्वाधिक्यम् । मात्स्यादीनां† यत् पुराणाधिक्यं श्रूयते, तत्त्वापेक्षिकमिति। अहो किं बहुना? श्रीकृष्ण-प्रतिनिधिरूपमेवेदम् । यत उक्तं प्रथमस्कन्धे ;—

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

वक्तव्यं योजयत्यत्र यद्यपीत्यादिना । तस्मादेवमिति,—तद्वक्तुः—श्रीशुकस्य सर्व्वगुरुत्वेनापीत्यर्थः । आपेक्षिकमिति—एतदन्यपुराणापेक्षयेत्यर्थः । अथ परमोत्कर्षमाह—अहो किमिति । अतएवेति—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

अश्रुतचरमिवेति—तदानीमस्मृतत्वादिति भावः । तावप्युपदिदेशेति,—तावपि—व्यास-नारदावपि । 'अपि'-कारात्—राम-भृग्वङ्गिरो-वशिष्ठ-पराशरादीनां ग्रहणं, तेषामपि वेदपुराणवेत्तृत्वात् । उपदिदेश—स्मारयामास । यद्वा, देश्यं—मधुरव्याख्यानकौशलं, उपदिदेशैवेत्यर्थः, 'अश्रुतचरमिव' इत्युक्तत्वात् । तथा च तयोरपि तथाव्याख्यानकौशलयोग्यत्वेऽपि शुकदेवं प्रति तथानुपदेशादिति भावः ।

* "तदुक्तम्" इति वा पाठः । † अत्र "तु" इत्यधिकपाठः क्वचित् ।

"कृष्णे स्वधामोपगते धर्म्मज्ञानादिभिः सह ।
कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः ॥"

[भा० १.३.४५] इति ।

अतएव सर्व्वगुणयुक्तत्वमस्यैव दृष्टं, "धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र" इत्यादिना,—

"वेदाः पुराणं काव्यञ्च प्रभुर्मित्रं प्रियेव च ।
बोधयन्तीति हि प्राहुस्त्रिवृद्भागवतं पुनः ॥"—

इति मुक्ताफले हेमाद्रिकारवचनेन च * ।

तस्मान्मन्यन्तां वा केचित् पुराणान्तरेषु वेद-सापेक्षत्वं, श्रीभागवते तु तथा सम्भावना स्वयमेव निरस्तेत्यपि † स्वयमेव लब्धं भवति । अतएव परमश्रुतिरूपत्वं तस्य । यथोक्तम् ;—

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

कृष्णप्रतिनिधित्वात् कृष्णवत् सर्व्वगुणयुक्तमित्यर्थः। प्रियेव—कान्तेव । त्रिवृत्—वेदादित्रयगुणयुक्तमित्यर्थः । तस्मादिति, वेदसापेक्षत्वं—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

आपेक्षिकमिति—भागवतान्यपुराणापेक्षिकमित्यर्थः । धर्म्म-ज्ञानादिभिः सहेति,—आदिना—भक्त्यादिपरिग्रहः, यथोत्तरमुत्तमत्वमेषाम् । कलौ नष्टदृशां—नष्टज्ञानादीनां सम्बन्धे धर्म्म-ज्ञानादिभिः सह एष

* "हेमाद्रिकारस्य वचनेन च" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

† "परास्तेत्यपि" इति वा पाठः ।

"कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह ।
सम्वादः समभूत् तात ! यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥"
[भा० १. ४. ७] इति ।

अथ यत् खलु सर्व्वं पुराणजातमाविर्भाव्ये- त्यादिकं पूर्व्वमुक्तं, तत्तु प्रथमस्कन्धगत-श्रीव्यास- नारदसम्वादेनैव प्रमेयम् ॥ २६ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

वेदवाक्येन पुराणप्रामाण्यमित्यर्थः । अतएवेति—परमार्थवेदकत्वाद्- वेदान्तस्यैव भागवतस्य परमश्रुतिरूपत्वमित्यर्थः । यत्र—संवादे । सात्वती—वैष्णवीत्यर्थः । अथेति 'इदं भगवता पूर्व्वं' इत्यादिद्वादशोक्ते- र्ब्रह्मनारायणसम्वादरूपमष्टादशसु मध्ये प्रकटितं, व्यासनारदसम्वादरूपं तत्रैव प्रवेशितं, तदुभयस्य लक्षण-संख्ये तु मात्स्यादावुक्ते इति बोध्यमित्यर्थः । एवमेव भारतोपक्रमेऽपि दृष्टम् । आदावाख्यानैर्विना चतुर्विंशतिसहस्रं भारतं, ततस्तैः सहितं पञ्चाशत्सहस्रं, ततस्तैस्ततोऽ- प्यधिकमितोऽप्यधिकमिति, तद्वत् ॥ २६ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

पुराणार्कोऽधुना उदित इत्यन्वयः । चर्म्मचक्षुर्यथा सूर्य्यांशस्तथा ज्ञानचक्षुः श्रीभागवतांश इति द्योतनाय श्रीभागवतस्यार्कतया रूपक- मिति भावः । वेदा इति,—वेदाः—प्रभुरिव बोधयन्तीत्यन्वयः । प्रभुपदेन—'राजा'इत्युच्यते ; तथा च—राजा यथाज्ञापयति, तथैवा- मात्यादयः कुर्व्वन्ति, न तु तद्वाक्यं 'भद्रमभद्रं वा' इति विचारयन्ति, तथा वेदवचनेन विहितं कर्म्म विद्वांसो यथा यथाऽभिहितं प्रमाण- निरपेक्षं तथैव कुर्व्वन्ति । पुराणं मित्रमिव प्रमाणयुक्तिसापेक्षं बोधयति, विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । काव्यं—काव्यशास्त्रं, प्रियेव—

तदेवं परमनिःश्रेयस-निश्चयाय श्रीभागवतमेव पौर्व्वापर्य्याविरोधेन विचार्य्यते । तत्रास्मिन् सन्दर्भ-षट्कात्मके ग्रन्थे सूत्रस्थानीयं—अवतारिकावाक्यं,* विषयवाक्यं—श्रीभागवतवाक्यम् । भाष्यरूपा तद्-व्याख्या तु सम्प्रति मध्यदेशादौ व्याप्तानद्वैतवादिनो नूनं भगवन्महिमानमवगाहयितुं तद्वादेन कर्वुरित-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

तदेवमिति ;—ननु वेद एवास्माकं प्रमाणमिति प्रतिज्ञाय पुराण-मेव तत् स्वीकरोतीति किमिदं कौतुकमिति चेन्मैवं भ्रमितव्यम्, "एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य" इत्यादिश्रुत्यैव पुराणस्य वेदत्वाभि-धानात् । वेदेषु वेदान्तस्येव पुराणेषु श्रीभागवतस्य श्रैष्ठ्यनिर्णयाच्च-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

कान्तेव सरसतामापादयद्बोधयति । भागवतं—भागवताख्यशास्त्रं, त्रिवृत्—प्रभुमित्रकान्तासदृक्, वेद इव—प्रमाणनिरपेक्षतया प्रभुरिव, इतरपुराणमिव—प्रमाणयुक्ति-सम्वलितत्वेन हितबोधकत्वेन च मित्र-मिव, कान्तेव—सरसतापादनञ्चेति सर्व्वोत्तममित्यर्थः । हेमाद्रि-कारस्य—वोपदेवस्य, हेमाद्रिकारत्वेन तदुपादानं—युक्तिशास्त्रदर्शित्व-लाभाय । सात्वती—भागवती ॥ २६ ॥

परम-निःश्रेयसनिश्चयाय—परम-निःश्रेयस-तत्साधननिश्चयाय । श्रीभागवतमेवेति—पुराणादिवचनान्यत्र श्रीभागवतवचनव्याख्या-सम्वादार्थमेवोक्तानीति बोध्यम् । विचार्य्यते—वास्तवतत्त्वार्थकतया ज्ञाप्यते, ज्ञापनं—ज्ञानानुकूलव्यापारः ; स च व्यापारः—शास्त्रान्तरं

* "अवतारणिकावाक्यम्" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

लिपीनां परमवैष्णवानां श्रीधरस्वामिचरणानां शुद्ध-वैष्णवसिद्धान्तानुगता चेत्तर्हि यथावदेव विलिख्यते। क्वचित्तेषामेवान्यत्रदृष्ट-व्याख्यानुसारेण द्रविड़ादि-देशविख्यातपरमभागवतानां, तेषामेव बाहुल्येन तत्र वैष्णवत्वेन प्रसिद्धत्वात्, श्रीभागवत एव,—

"क्वचित् क्वचिन्महाराज द्रविड़ेषु च भूरिशः ।"—

[भा० ११.५.७८]

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

तदेव प्रमाणमिति किमसङ्गतमुक्तमिति। अथ ब्रह्मसूत्रभाष्यरीत्या सन्दर्भस्यास्य प्रवृत्तिरित्याह ;—तत्रास्मिन्निति, विचारार्हवाक्यं—विषयवाक्यम्। भाष्यरूपा तद्व्याख्येति। अयमर्थः ;—श्रीधर-स्वामिनो वैष्णवा एव, तट्टीकासु भगवद्विग्रहगुणविभूतिधाम्नां तत्पार्षदतनूनाञ्च नित्यत्वोक्तेः, भगवद्भक्तेः सर्व्वोत्कृष्टमोक्षानुवृत्त्यो-रुक्तेश्च। तथापि क्वचित् क्वचिन्मायावादोल्लेखस्तद्वादिनो भगवद्भक्तौ

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

युक्तिवाक्यञ्च। तत्रेति—विचारात्मकेऽस्मिन् ग्रन्थे इत्यर्थः। यद्वा, तत्रेत्यस्य – सूत्रस्थानीयमित्यनेन विषयवाक्यमित्यनेन चान्वयः। सूत्र-स्थानीयं – मूलस्थानीयम्। अवतारणिकावाक्यं—भागवतवचनोत्था-पकाकाङ्क्षोत्थापकवाक्यम्। विषयवाक्यं—विचारवाक्यम्। तद्-व्याख्या—भागवतव्याख्या। अवगाहयितुं—बोधयितुं, तत्सम्प्रदाया-न्तर्गतत्वादिति। तद्वादेन—अद्वैतवादिमतबोधनत्वेन, कर्व्वुरितलिपीनां—शुद्धवैष्णवमत-तात्पर्य्यकत्वेन विचित्रवाक्यानां, परमवैष्णवानां—ज्ञानमपेक्ष्य कृष्णभक्तेरौत्कर्ष्यबोधकव्याख्यातृतया वैष्णवत्वेन

इत्यनेन प्रमितमहिम्नां साक्षात् श्रीप्रभृतितः प्रवृत्त-सम्प्रदायानां श्रीवैष्णवाभिधानां श्रीरामानुजभगवत्-पादविरचितश्रीभाष्यादिदृष्टमतप्रामाण्येन मूलग्रन्थ-स्वारस्येन चान्यथा च। अद्वैतव्याख्यानन्तु प्रसिद्धत्वा-न्नातिवितायते ॥ २७ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

प्रवेशयितुं बड़िशामिषार्पणन्यायेनैवेति विदितमिति। शुद्धवैष्णवेति—यथा सांख्यादिशास्त्राणामविरुद्धांशः सर्व्वै स्वीकृतस्तद्वदिदं वोध्यम्। क्वचित्तेषामेवेति—क्वचित् स्थलान्तरीयस्वामिव्याख्यानुसारेण श्रीभाष्यादिदृष्टमतप्रामाण्येन मूलश्रीभागवतस्वारस्येन चान्यथा च भाष्यरूपा तद्व्याख्या मया लिख्यते ; इति मत्कपोलकल्पनं किञ्चि-दपि नास्तीति प्रमाणोपेतात्र टीकेत्यर्थः। ननु पूर्व्वपक्षज्ञानाद्वैतश्च व्याख्येयम् ? इति तत्राह—अद्वैतेति ॥ २७ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

प्रसिद्धानां, वैष्णवसिद्धान्तानुगतेति—व्याख्येति शेषः। चेदिति—यदि दृश्यत इत्यर्थः। एतेन यत्र शुद्धाद्वैतवादमतानुवादव्याख्या सा नात्र ग्राह्येति आह,—क्वचिदिति, अन्यथा इत्यनेनास्यान्वयः। तेषामेव—श्रीधरस्वामिचरणानामेव, अन्यत्र—वचनान्तरव्याख्याने, दृष्टव्याख्यानुसारेण—दृष्टशुद्धवैष्णवमतार्थानुसारेण। तत्र—द्रविड़ादौ, आदिना—कार्णाटतैलङ्गादिपरिग्रहः। 'द्रविड़ेषु' इति वहुवचनेन कार्णाटादिपरिग्रहः। 'श्री-वैष्णवाभिधानाम्' इत्यस्य 'मता' इत्यनेना-न्वयः। श्रीभाष्येति—वेदान्तसूत्रभाष्येत्यर्थः। मतप्रामाण्येन प्रागुक्त-युक्त्या निर्णीत-प्रामाण्यकमतानुसारेण, मूलविरुद्धत्वेऽसङ्गतं स्यात् ? इत्यत आह;—मूलस्वारस्येनेति। एतेन क्वचित् तत्तन्मत-परित्यागेनापि

अत्र च स्वदर्शितार्थविशेष-प्रामाण्यायैव, न तु श्रीमद्भागवतवाक्य—प्रामाण्याय प्रमाणानि श्रुतिपुराणादिवचनानि यथादृष्टमेवोदाहरणीयानि ; क्वचित् स्वयमदृष्टाकराणि * च तत्त्ववादगुरूणा-मनाधुनिकानां † प्रचुरप्रचारितवैष्णवमतविशेषाणां दक्षिणादिदेशविख्यातशिष्योपशिष्यीभूतविजयध्वज-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

अत्रेति । इह ग्रन्थे यानि श्रुतिपुराणादिवचनानि मया ध्रियन्ते, तानि स्वदर्शितार्थविशेषप्रामाण्यायैव, न तु श्रीभागवतवाक्यप्रामाण्याय, तस्य स्वतःप्रमाणत्वात् । तानि च यथादृष्टमेवोदाहरणीयानि—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

व्याख्येयमिति सूचितम् । अन्यथा चेति—'लिख्यते' पूर्व्वेणान्वयः, स्वामिचरणमताननुसारिमतेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

यथादृष्टमिति—उदाहरणक्रियाविशेषणम् । स्वयमदृष्टचराणीत्यस्य परिगृहीतानीति ‡ परेणान्वयः । स्वयमदृष्टचराणीत्यनेन मतस्यैतस्य गौरवं सूचितम् । तत्त्ववादगुरूणां—तत्त्वविचारगुरूणां श्रीमच्छङ्करा-चार्य्यशिष्यतां लब्ध्वाऽपीत्यनेन तस्य तस्य ज्ञातस्यापि त्यागे तस्य

* "अदृष्टचराणि" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

† "श्रीशङ्कराचार्य्यशिष्यतां लब्ध्वापि श्रीभगवत्पक्षपातेन ततो विच्छिद्य" इत्यधिकपाठः क्वचिद्दृश्यते, सम्मतश्चापि श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्याणाम् ।

‡ मूले "संगृहीतानि" इत्येवमस्ति, तदेव सुगमं मन्यामहे, न कृतमिदं मूलानुरूपं, साहायकग्रन्थान्तराभावात्, सुतरां पाठान्तरत्वेनोपन्यस्तं मूलेष्विति

व्यासतीर्थादिवेदवेदार्थविद्वद्वराणां श्रीमध्वाचार्य्य-चरणानां भागवततात्पर्य्य-भारततात्पर्य्य-ब्रह्मसूत्र-भाष्यादिभ्यः संगृहीतानि ।* तैश्चैवमुक्तं भारत-तात्पर्य्ये ;—

"शास्त्रान्तराणि संजानन वेदान्तस्य प्रसादतः ।
देशे देशे तथा ग्रन्थान् दृष्ट्वा चैव पृथग्विधान् ॥
यथा स भगवान् व्यासः साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
जगाद भारताद्येषु तथा वक्ष्ये तदीक्षया ॥" इति ।

श्रीवलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

मूलग्रन्थान् विलोक्योत्थापितानीत्यर्थः । कानिचिद्वाक्यानि तु मद्दृष्टाकराण्यस्मदाचार्य्यश्रीमध्वमुनिदृष्टाकराण्येव क्वचिन्मया ध्रियन्ते इत्याह—क्वचिदिति । मद्व्याख्याने कचिदर्थविशेषे प्रामाण्याय श्रीमध्वाचार्य्यचरणानां भागबत-तात्पर्य्यादिभ्यो ग्रन्थेभ्यः संगृहीतानि श्रुतिपुराणादिवचनानि ध्रियन्त इत्यनुषङ्गः । अत्रास्य ग्रन्थकर्त्तुः सत्यवादित्वं ध्वनितम् । 'कौमारब्रह्मचर्य्यवान्नैष्ठिको यः सत्यतपोनिधिः

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तस्य सदोषत्वं सूचितम् । मतस्यैतस्य प्रमाणसिद्धत्वं दर्शयति—तैश्चैवमुक्तमिति । तैः—श्रीमाध्वाचार्य्यचरणैः । ज्ञेयमिति ;—

अत्रेदमवधेयं—महानुभावश्रीधरस्वामिप्रभृतिमतेषु यद्युक्तिशास्त्र-निर्णीतं, तत्तदेव मतं सङ्कलय्य स्वमतमाविष्कृतं, न त्वेतेषां कस्यापि सम्प्रदायान्तर्गतोऽयं ग्रन्थकार इति दर्शितम् । तत्र निर्विशेष-ब्रह्मोपासक-मायावादि-श्रीमच्छङ्कराचार्य्यमतमुपेक्षितं स्वमतभक्तिशास्त्रविरुद्धत्वात्.

* "परिगृहीतानि" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

तत्र तदुद्धृता श्रुतिः—चतुर्वेदशिखाद्या ; पुराणञ्च—गारुड़ादीनां सम्प्रति सर्व्वत्राप्रचरद्रूप-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

स्वप्नेऽप्यनृतं नोचे च' इति प्रसिद्धम् । तेषां कीदृशानामित्याह,—तत्त्वेति । 'सर्व्वं वस्तु सत्यम्' इति वादस्तत्त्ववादस्तदुपदेष्टॄणामित्यर्थः । अनाधुनिकानां—अतिप्राचीनानां, * 'केनचित् शाङ्करेण सह

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

किन्तु तस्य हृद्गतं निगूढं भागवतमतमपि गोपी-वस्त्रहरणवर्णनादि-द्वारा निर्णीय तच्छिष्यपरम्परासु भक्तिप्रधानमतमाश्रित्य सम्प्रदाय-भेदो जात इति 'भागवतः' 'स्मार्त्तः'—इत्यद्वैतवादिसम्प्रदायद्वयम् । तत्र भागवतसम्प्रदायान्तर्गतः—श्रीधरस्वामी, तस्य वैकुण्ठनाथ-प्रधानतया भागवतव्याख्यानेऽपि तद्व्याख्यातभगवद्रूप-तद्भक्तिप्राधान्य-मेवादृतं, न तु सर्व्वं तन्मतम् । तथा श्रीमद्रामानुजाचार्य्यः—विशिष्टाद्वैतवादी स्वयंभगवत्त्वेन लक्ष्मीनाथं संस्थाप्य तदुपासको जगदुपादानतया प्रकृतिमनङ्गीकृत्य परमेश्वरस्वरूप-तद्धर्म्मजड़ांश-परिणामेन जगदुत्पत्तिं स्वीकृतवान् ; तन्मतमपि सर्व्वं श्रीभागवत-तात्पर्य्यविषयः । किन्तु मायावादनिरास-जीवतत्त्व-जगत्सत्यत्वादि-तद्वर्णितांशमादाय स्वव्याख्यापोषणमत्र ग्रन्थे कृतम् । तथा श्रीमाध्वा-चार्य्यस्य द्वैतवादिनोऽपि न सर्व्वं मतं गृहीतं, तन्मतेऽपि—स्वयं भगवान् श्रीविष्णुरेव, लक्ष्म्या एव प्रधानशक्तितया व्रजलीला-तत्परिकराणां सर्व्वतो मुख्यता न तदभिप्रेता । एवं तेन 'ज्ञान-प्राधान्यं, मुक्तिः—प्रधानपुरुषार्थः' इति च भाष्ये दर्शितं, परन्तु तन्मतसिद्धं—'भगवतः सगुणत्वं, नित्या प्रकृतिः, तत्परिणामो जगत्

* "शङ्करसमसमयानां, शङ्करेण" इति पाठान्तरमपि दृश्यते ।

मंशादिकं; संहिता च—महासंहितादिका; तन्त्रञ्च—तन्त्रभागवतादिकं ब्रह्मतर्कादिकमिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

विवादे मध्वस्य मतं व्यासः स्वीचक्रे, शङ्करस्य तु तत्याज' इत्यैतिह्यमस्ति । प्रचारितेति—'भक्तानां विप्राणामेव मोक्षः देवा भक्तेषु मुख्याः, विरिञ्चस्यैव सायुज्यं, लक्ष्म्या जीवकोटित्वं' इत्येवं मतविशेषः । दक्षिणादिदेशेति—तेन गौड़ेऽपि माधवेन्द्रादयस्तदुपशिष्याः कतिचिद्बभूवुरित्यर्थः । शास्त्रान्तराणीति—तेन स्वस्य दृष्टसर्व्वाकरता व्यज्यते, दिग्विजयित्वञ्चेत्युपोद्‌घातो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

सत्यं, ब्रह्मतटस्थांशा जीवास्ततो भिन्नाः'—इत्यादिकं मतं गृहीतम् । प्रकृतेर्ब्रह्मस्वरूपता तेन नङ्गीकृता इति स्वमताद्विशेषः । किन्तु द्वैताद्वैतवादिभास्करीयमतं—'ब्रह्मस्वरूपशक्त्यात्मना परिणामो जगत्, सा च शक्तिः त्रिगुणा प्रकृतिः' इति तदेव स्वानुमतमिति लभ्यते । परञ्चैतत् सर्व्वमतमेव साधु,—"बह्वाचार्य्य-विभेदेन भगवन्तमुपासते" इत्युक्तत्वादिति । तथा च श्रीमन्महाप्रभुचरणानां मतं सर्व्वतो महत्, सर्व्वमत-सारसंग्रहरूपत्वात् । एवं श्रीमन्मध्वाचार्य्यो यथा श्रीमच्छङ्कराचार्य्यशिष्योऽपि ब्रह्मसम्प्रदायमाश्रित्य ब्रह्मसूत्रभाष्यादिकं कृत्वा स्वातन्त्र्येण सम्प्रदायप्रवर्त्तकः, तथा स्वयंभगवदवतारोऽपि श्रीकृष्णचैतन्यः—स्वमतमेव तत्सम्प्रदायान्तर्गतत्वं गुर्व्वाश्रयणस्यावश्यकत्वमङ्गीकृत्य प्रवर्त्तितवान्—स्वस्वरूपश्रीमदद्वैताचार्य्यादिद्वारेति, तदनुज्ञया च गोस्वामिभिस्तत्प्रकटीकृतम् । तत्र ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यान्तरमकृत्वा भगवता नारायणेन ब्रह्मणे उपदिष्टं श्रीमद्भागवतरूपभाष्यमेव व्याख्यातुमयमारम्भः । यद्यपि—

अथ नमस्कुर्व्वन्नेव तथाभूतस्य श्रीमद्भागवतस्य तात्पर्य्यं तद्वक्तुर्हृदयनिष्ठापर्य्यालोचनया संक्षेपतस्तावन्निर्द्धारयति ;—

"स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावो-
ऽप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम् ।
व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं
तमखिलवृजिनघ्नं व्याससूनुं नतोऽस्मि ॥" [भा० १२.१२.६८]

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

अथ 'यस्य ब्रह्म' इति पद्योक्तं सम्बन्धि कृष्णतत्त्वं, तद्भक्तिलक्षणमभिधेयं, तत्प्रेमलक्षणं पुमर्थश्च निरूपयता पद्येन तावद्ग्रन्थं प्रवर्त्तयन् ग्रन्थकृदवतारयति ;—अथेति मङ्गलार्थम् । यस्मिन् शास्त्रवक्तुर्हृदयनिष्ठा

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

"यो ब्रह्माणं विदधाति वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै प्रीणाति" (श्वेताश्व० ६. १८) इत्यादिश्रुत्या प्राग्दर्शितश्रुतिभिश्च सर्गादौ ऋगादिपुराणाद्यात्मकवेदसमुदायं ब्रह्मणे भगवान् उपदिदेश, तथापि तदुपदेशोऽन्तर्य्यामिरूपेण हृहि प्रवर्त्तनरूप इति वेदानां तात्पर्य्यं दुरूहं मत्वा पृच्छते ब्रह्मणे साक्षान्नारायणेन तदवधारणाय श्रीभागवतमेव स्फुटमुपदिष्टमिति भागवतव्याख्यानमेवोचितमिति ॥२८

एतावता प्रबन्धेन शिष्यप्रवर्त्तनायाभिधेयप्रकर्षं प्रदर्श्य ग्रन्थमारभते—अथेति । तद्वक्तुः—श्रीभागवतवक्तुः शुकस्य हृदयनिष्ठा—श्रीकृष्ण-तद्भजनादिषु मनसः समाधिः,—तत्-पर्य्यालोचनया—पूर्व्वापरं-तद्वचनेषु तत्-पर्य्यालोचनया । स्वसुखेति—अस्य ब्रह्मात्मकतया स्वात्मक-स्वप्रकाशसुखेनैव इत्यर्थः । यद्वा—स्वस्य यत् सुखं,

टीका च श्रीधरस्वामिविरचिता :—

"श्रीगुरुं नमस्करोति। स्वसुखेनैव निभृतं पूर्णं चेतो यस्य सः। तेनैव व्युदस्तोऽन्यस्मिन भावो भावना यस्य तथाभूतो-ऽप्यजितस्य रुचिराभिर्लीलाभिराकृष्टः सारः स्वसुखगतं धैर्य्यं यस्य सः। तत्त्वदीपं परमार्थप्रकाशकं श्रीभागवतं यो व्यतनुत, तं नतोऽस्मि" इत्येषा। एवमेव द्वितीये तद्वाक्यमेव,* "प्रायेण मुनयो राजन्" इत्यादिपद्यत्रयमनुसन्धेयम्। अत्राखिलवृजिनं तादृशभावस्य प्रतिकूलमुदासीनञ्च † ज्ञेयम्। तदेवमिह सम्बन्धितत्त्वं ब्रह्मानन्दादपि

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

प्रतीयते; तदेव शास्त्रप्रतिपाद्यवस्तु, न त्वन्यदित्यर्थः। स्वेति,— तदीयम्—अजितनिरूपकं पुराणमित्यर्थः। टीका चेति ;—स्वसुखे-नेति—स्वमसाधारणं जीवानन्दादुत्कृष्टं, गुड़ादिव मधु, यदनभिव्यक्त-संस्थानगुणविभूतिलीलमानन्दरूपं स्वप्रकाशं ब्रह्मशब्दव्यपदेश्यं वस्तु, तेनेत्यर्थः। रुचिराभिरिति—पारमैश्वर्य्यसमवेतमाधुर्य्यसंभिन्नत्वा-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

"आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्" इति श्रुतिसिद्धं तेनैवेत्यर्थः। अस्यां श्रुतौ जीवपरं ब्रह्मपदं—"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चा-परमेव च"(मैत्र०६.२२.) इति श्रुतेः। यद्यपि सात्वतमते जीवस्याणुत्वं, तथापि बृहत्त्वांशं परित्यज्य चेतनत्वेन जीवस्य ब्रह्मपदेन निर्देशः— आत्म-पदेनेवेति। अत उक्तं—"इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारो विधीयते"

* "तद्वाक्य एव" इति श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः।

† अत्र "सर्व्वं" इत्यधिकपाठः क्वचित्।

प्रकृष्टो * रुचिरलीलाविशिष्टः श्रीमानजित एव । स च पूर्णत्वेन मुख्यतया श्रीकृष्णसंज्ञ एवेति श्रीवादरायणसमाधौ व्यक्तीभविष्यति । तथा प्रयोजनाख्यः पुरुषार्थश्च तादृशतदासक्तिजनकं तत् प्रेमसुखमेव । ततोऽभिधेयमपि तादृशतत्प्रेमजनकं तल्लीलाश्रवणादिलक्षणं तद्भजनमेवेत्यायातम् । अत्र 'व्याससूनुं' इति ब्रह्मवैवर्त्तानुसारेण श्रीकृष्ण वराज्जन्मत एव मायया तस्यास्पृष्टत्वं सूचितम् । १२।१२। श्रीसूतः श्रीशौनकम् ॥ २६ ॥

श्रीवलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

न्मनोज्ञाभिरानन्दैकरूपाभिः पानकरसन्यायेन स्फुरदजित-तत्परिकरादिभिर्लीलाभिरित्यर्थः । अत्राखिलेति । प्रतिकूलं—प्रत्याख्यायकम् । उदासीनं—त्याजकमित्यर्थः । (अङ्कयुग्मं स्कन्धाध्याययोर्ज्ञापकम्) । श्रीसूतः श्रीशौनकं प्रति निर्द्धारयतीत्यवतारिका-वाक्येन सम्बन्धः । एवमुत्तरत्र सर्व्वत्र बोध्यम् ॥ २६ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

इति माध्वभाष्ये । यद्वा, स्वं—असाधारणं ब्रह्मानुभवजनितं सुखं तेनैवेत्यर्थः । पूर्णः—तृप्तं, तेनैव—ब्रह्मसुखतृप्तचेतस्त्वेनैव, स्वसुखेनेत्यर्थः । अजितस्य—कृष्णस्य । धैर्य्यं—ब्रह्माकारे मनसो धारणम् । अथवा, धैर्य्यं—निरुक्ततृप्तत्वं, इदञ्च श्रीमद्भागवतचर्च्चायां हेतुः । एवमेव—शुकस्यैतादृशमनोवृत्ति-पर्य्यालोचनमेव, तद्वाक्य एव—

* "प्रकृष्ट" इति पाठस्तु गोस्वामिभट्टाचार्य्यसम्मतः ।

तादृशमेव तात्पर्य्यं करिष्यमाणतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यतत्त्वनिर्णयकृते तत्प्रवक्तृ-श्रीवादरायणकृते समाधावपि संक्षेपत एव निर्द्धारयति ;—

"भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले ।
अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायाञ्च तदपाश्रयाम् ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

ग्रन्थवक्तुः शुकस्य यत्र निष्ठावधारिता, तत्रैव ग्रन्थकर्त्तुर्व्यासस्यापि निष्ठामवधारयितुमवतारयति ;—तादृशमेवेति । निवृत्तिनिरतं—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

शुकवाक्येऽपि । तादृशभावस्येति—मुक्तानामप्याकर्षकस्य भगवद्भावस्येत्यर्थः । सम्बन्धितत्त्वं—श्रीभागवतप्रतिपाद्यतत्वम् । प्रकृष्टरुचिरा—प्रकृष्टसुखमयी या लीला—श्रीमद्वृन्दावनादिधामक्रीड़ा तद्विशिष्टः । पूर्णत्वेन—स्वतःसिद्ध-ज्ञानशक्त्यादिमत्त्वेन, बादरायणसमाधौ—व्याससमाधिलब्धार्थबोधके—"कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इत्यादिवाक्ये । तदासक्तिजनकं—श्रीकृष्णसंलग्नचेतस्त्वप्रयोजकं, प्रेमसुखं—प्रेमाख्यभक्त्या सुखानुभवः । ततः—श्रीकृष्णाख्यमुख्याभिधेयासत्त्यर्थं प्रेमसुखप्रयोजनत्वात्, तद्भजनमेव—तद्भजनमपि कृष्ण-तत्प्रेमसुखादेरप्यभिधेयत्वात् । श्रीसूतः शौनकं प्रतीति—अस्य 'अथ नमस्कुर्व्वन्नेव' इत्यादि चूर्णिकावाक्यस्थेन 'निर्द्धारयति' इत्यनेनान्वयः। एवमुत्तरत्र 'निर्द्धारयति' इति पदेन 'श्रीसूतः शौनकं प्रति' इत्यस्यान्वयः ॥ २९ ॥

तन्निर्द्धारणमेव दर्शयति—भक्तियोगेनेत्यादिना । मनसोऽमलत्वं—विषयपरित्यागः, तथा च प्रत्याहृते चेतसि भक्तियोगेन पूर्णं पुरुषं—स्वयंभगवन्तं श्रीकृष्णं । तदपाश्रयां—तद्बहिर्भूताम् ।

यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम्।
परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतञ्चाभिपद्यते॥
अनर्थोपशमं साक्षाद् भक्तियोगमधोक्षजे।
लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिताम्॥
यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे।
भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोक-मोह-भयापहा॥
स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम्।
शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिम्॥"

[भा० १. ७. ४—८]।

तत्र;—

"स वै निवृत्तिनिरतः सर्व्वत्रोपेक्षको मुनिः।
कस्य वा महतीमेतामात्माशामः समभ्यसत्॥" [भा० १.७.९]

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

ब्रह्मानन्दादन्यस्मिन् स्पृहाविरहितम्। कस्येति—संहिताभ्यासस्य किं फलमित्यर्थः। अध्यगात् अधीतवान्। मुक्तप्रग्रहयेति—यथाश्वः

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

"ह्लादिनी सन्धिनी सम्वित्त्वय्येका सर्व्वसंश्रये। ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्ज्जिते" इति विष्णुपुराणात्। सर्व्वसंश्रयत्वञ्च तस्य "अस्य प्रशासने गार्गि! सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृते तिष्ठतः" इत्यादिश्रुत्या तदिच्छया सर्व्वधृतिनिबन्धनं गगणवत् सर्व्वसम्बन्ध-रूपञ्च, माया च तदिच्छया जीवं मोहयतीत्याह—ययेति। मोहनञ्च—भगवत्तत्त्वावरणरूपं, त्रिगुणात्मकं देहं मनुते—स्वाभेदेन मन्यते।

इति श्रीशौनकप्रश्नानन्तरञ्च ;—

"आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥
हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान् बादरायणिः ।
अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥"
[भा० १.७.१०—११.] ।

भक्तियोगेन—प्रेम्ना ;—

"अस्त्वेवमङ्ग ! भजतां भगवान्मुकुन्दो
मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् ।" [भा० ५.६.१८]

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

प्रग्रहे मुक्ते बलावधि धावत्येवं पूर्णशब्दः प्रवृत्तः पूर्णत्वावधि प्रवर्त्ततेति वक्तुं, तदवधिश्च स्वयंभगवत्येवेति तथोच्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

अनर्थं—सुख-दुःखादि, तत्कृतं—तेन निमित्तीभूतेन लिङ्गदेहेन कृतं, अभिपद्यते—प्राप्नोति । सात्वतसंहितां—श्रीभागवतं, शोक-मोह-भयापहेति—माया-निवृत्तिद्वारेति शेषः । मुनिः—ब्रह्ममननशीलोऽपि । कस्येति—हेतोरिति-शेषः । आत्माराम इति,—तथा च ब्रह्म-विचारात्मकमनने परतत्त्वं निर्व्विशेषं ब्रह्म निर्द्धार्य्य प्रत्याहारेणात्मना ब्रह्मानुभवसुखेन मग्नः कथमेतत् समभ्यसदिति भावः । निर्ग्रन्थाः—देहाभिमानरूपग्रन्थिशून्यतयेतरनिरपेक्षाः । भक्तिं—कृष्णभक्तिं, अहैतुकीं—मुमुक्षादिहेतुरहिताम् । इत्थम्भूताः—ब्राह्मानन्दादप्याकर्षका गुणा रूपमाधुर्य्यादयो यस्य सः । हरिरिति—मनोहरति सर्व्वस्मादिति-तदर्थः । प्रेम्नेति—तस्यैव श्रीकृष्णानुभावकत्वादिति । मुक्तिं—

इत्यत्र प्रसिद्धेः । प्रणिहिते—समाहिते, "समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम्" । [भा० १. ५. १३.] इति तं प्रति श्रीनारदोपदेशात् । पूर्णपदस्य मुक्तप्रग्रहया वृत्त्या,—

"भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।
वर्त्तते निरुपाधिश्च वासुदेवेऽखिलात्मनि ॥"—

इति पाद्मोत्तरखण्डवचनावष्टम्भेन, तथा—

"कामकामो यजेत् सोममकामः पुरुषं परम् ।"
"अकामः सर्व्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ॥
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥" [भा० २.३.९-१०]

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

ब्रह्मसाक्षात्काररूपाम् । अतो हरेर्गुणेन—श्रवणविपयीभूतेन, आक्षिप्ता—ब्रह्मानन्दानुभवात्मकसमाधितोऽप्याकृष्टा मतिर्यस्य सः । भगवान्—"वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवान्" इत्युक्तलक्षणः । विष्णुजनप्रिय इति । परीक्षितासङ्गे हेतुतयोक्तम् । पूर्णपदस्येति ; मुक्तप्रग्रहया—वाधकरहितया मुख्यया वृत्त्या पूर्णोऽत्र स्वयम्भगवान् उच्यते इत्यन्वयः । तत्र पूर्णः—पूर्णपदवोध्यः, तथा च निर्व्विशेषणपूर्णपदस्य सर्व्वसुखपरिपूर्णपरतयाऽन्यत्र वाधेन स्वयम्भगवानेवात्र श्लोके उच्यते इत्यर्थः । पुरुष इत्यपि—पुरुषशब्दोऽपि । निरुपाधिः—अन्य-तात्पर्य्यग्राहकपदादिसमभिव्याहाररहितः । वचनावष्टम्भेन—वचनावगतमुख्यवृत्त्या,—अस्य, 'टीकानुसारेण च' इत्यस्य च 'पुरुषोऽत्र स्वयम्भगवानेवोच्यते'—इत्यनेनान्वयः । तत्र, पुरुषः—पुरुषपदवोध्यः, प्रकृत्युपाधिमिति—पुरुषपदेन वैराजस्यापि वोधनात्

इत्यस्य वाक्यद्वयस्य पूर्ववाक्ये "पुरुषं—परमात्मानं प्रकृत्येकोपाधिम्", उत्तरवाक्ये "पुरुषं—पूर्णं निरुपाधिं" इति टीकानुसारेण च, पूर्णः पुरुषोऽत्र—स्वयम्भगवानेवोच्यते ॥ ३० ॥

पूर्व्वमिति पाठे "पूर्व्वमेवाहमिहासम्" इति "तत्

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

पाठान्तरेणापि स एवार्थ इति व्याख्यातुमाह—पूर्व्वमिति ;

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

परशब्दसमभिव्याहृत-पुरुषपदेनात्र प्रकृत्युपाधेरीश्वरस्य ग्रहणमिति भावः। कामनाभेदेन अधिकारिभेदेन भजनीयभेदस्य प्रकृतत्वात् पूर्व्ववाक्यस्थपुरुषपदार्थभेदाय तदुत्तरवाक्यस्थपुरुषपदार्थविवरणं टीकाकारोक्तं दर्शयति—'पुरुषं पूर्णं निरुपाधिम्' इति। तत्र पुरुषमिति—उत्तरवाक्यस्थपुरुषपदविवरणं, तद्वाक्यस्थपरशब्दस्यापि ग्राहकं ; तेन 'परम्' इत्यस्यार्थः—'पूर्णम्' इति, 'पुरुषम्' इत्यस्यार्थः—'निरुपाधिम्' इति ; उपाधिः—प्रकृतिः,—तद्रहितम् । तत्र पुरुषपदार्थतावच्छेदकं न निरुपाधित्वं, किन्तु पुरुषत्वं—"पुरि शेते पुरुषः" इति व्युत्पत्त्या शरीरविशेषावच्छिन्नचेतनत्वरूपं, शरीरञ्च प्रकृति-प्राकृताप्राकृत-भेदेन त्रिविधमिति। त्रिविध एव पुरुषपदार्थः, तत्र च पूर्णार्थक'पर'पदसमभिव्याहारेणाप्राकृतशरीरः स्वयम्भगवान् लब्ध इति सूचनाय 'निरुपाधिं' इत्युक्तम्। न च—निरुपाधिमिति टीका निर्व्विशेषब्रह्मपरेति वाच्यं, 'यजेत' इत्यनुपपत्तेः। निर्व्विशेषस्य "यजि देवपूजायाम्" इत्युक्तयजनासम्भवादिति भावः॥ ३० ॥

"तत् पूर्व्वमेवाहमिहासम्" इति श्रुतिप्रतीतिकस्य पूर्व्वं—सृष्टेः

पुरुषस्य पुरुषत्वम्" इति श्रौतनिर्वचनविशेषपुरस्कारेण च स एवोच्यते। तमपश्यत् श्रीवेदव्यास इति स्वरूपशक्तिमन्तमेवेत्येतत् स्वयमेव लब्धम्; 'पूर्णां * चन्द्रमपश्यत्' इत्युक्ते 'कान्तिमन्तमपश्यत्' इति लभ्यते। अतएव—

"त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः।
मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि॥"
[भा० १. ७. २३] इत्युक्तम्।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

ईश्वरस्यैव पूर्व्ववर्त्तित्वात् पुरुषत्वमित्यर्थः। स एवेति—स्वयम्भगवानेव। स्वरूपशक्तिमत्त्वे प्रमाणमाह—त्वमिति। श्रुतिश्चात्रास्ति;—

"परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते। स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वेताश्व० ६. ८) इति॥

एषैव "ह्लादिनी सन्धिनी" इत्यादिना स्मर्य्यते। इत्युक्तमिति—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

पूर्व्वं, प्रलयेऽहमेवासमित्यर्थः। तत्—सृष्टिपूर्व्वकालसत्त्वं, पुरुषत्वं—पुरुषपदप्रवृत्तिनिमित्तं पुरुषसम्बन्धीत्यपरश्रुतिप्रतीतिकार्थः। तथा च सृष्टिप्राक्कालसत्तावद्रूपावच्छिन्नः स्वयम्भगवानेव पुरुषपदमुख्यार्थः, तत्रैव "पुरि शरीरे शेते" इति "पुरा आसीत्" इति व्युत्पत्तिद्वयसिद्ध-पुरुषपदप्रवृत्तिसत्त्वादिति। स्वरूपशक्तिमन्तमिति—

"ज्ञान-शक्ति-बलैश्वर्य्य-वीर्य्य-तेजांस्यशेषतः।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः॥"—

* "अतएव पूर्णां" इति वा पाठः।

अतएव, "मायाञ्च तदपाश्रयाम्" इत्यनेन तस्मिन् अप—अपकृष्ट आश्रयो यस्याः, निलीय स्थितत्वात्; इति मायाया न तत्स्वरूपभूतत्वमित्यपि लभ्यते। वक्ष्यते च ;—"माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना" इति। स्वरूपशक्तिरियमत्रैव व्यक्तीभविष्यति—

"अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे" इत्यनेन "आत्मारामाश्च" इत्यनेन च। पूर्व्वत्र हि भक्तियोगप्रभावः

श्रीवलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

कण्ठतः पठितमर्ज्जुनेनेत्यर्थः। मायातोऽन्येयं बोध्येत्याह—अत-एवेत्यादिना। मूलवाक्येन स्वरूपभूता चिच्छक्तिरियं बोधितास्तीत्याह—स्वरूपेत्यादिना, 'पट्टमहिषीव स्वरूपशक्तिः, वहिर्द्वार-सेविकेव

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

इत्युक्तेस्तस्य शक्तिमत्त्वस्य स्वाभाविकत्वात् प्रत्यक्षात्मकतज्ज्ञाने स्वाभाविकशक्त्यादेरप्यवश्यभानादिति भावः। प्रकृतेः पर इति—प्रकृतेरन्तर्वहिर्वर्त्तमानोऽपि प्रकृत्याश्रयोऽपि च प्रकृत्यनासङ्गः, 'पद्म-पत्रजलमिव' इत्यर्थः। कथमसङ्गत्वम्? इत्यत आह—"मायां व्युदस्य" इति ;—आवरणशक्तिनिराकरणेन तटस्थीकृत्य, चिच्छक्त्या—चिन्मय-शक्त्या, कैवल्ये—सुखमये, आत्मनि—स्व-स्वरूपे देहे स्थित इति। तथा च—जीवा मायाकृतावरणेन तिरोहितज्ञानाः प्रकृत्यासक्ताः, न त्वयं तथेत्यर्थः। परैति—निलीय तिष्ठति। पूर्व्वत्र—'अनर्थोपशमं' इति श्लोके, असौ—अनर्थोपशमत्वरूपभक्तिः, स्वरूपशक्तिवृत्तित्वेनैव—भक्तेः स्वरूपभूतचिच्छक्तिसारांशत्वेनैव। परत्र—'आत्मारामाश्च' इति

खल्वसौ मायाभिभावकतया स्वरूप-शक्तिवृत्तित्वेनैव गम्यते, परत्र च ते गुणा ब्रह्मानन्दस्याप्युपरिचरतया, * स्वरूपशक्तेः परमवृत्तितामेवार्हन्तीति। मायाधिष्ठातृपुरुषस्तु तदंशत्वेन, ब्रह्म च तदीयनिर्व्विशेषाविर्भावत्वेन,† तदन्तर्भावविवक्षया ‡ पृथक् नोक्ते इति ज्ञेयम्। § अतोऽत्र पूर्व्ववदेव सम्बन्धितत्त्वं निर्द्धारितम् ॥ ३१ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

मायाशक्तिः' इत्युभयोर्महदन्तरं वोध्यम्। भगवद्भक्तेर्भगवद्गुणानाञ्च स्वरूपशक्तिसारांशत्वं सयुक्तिकमाह—पूर्व्वत्र हीत्यादिना, ब्रह्मानन्दस्येति—अनभिव्यक्तसंस्थानादिविशेषस्येति वोध्यम्। ननु परमात्म-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

श्लोके, ब्रह्मानन्दस्य—ब्रह्माकारमनोवृत्तिविषयसुखस्य, उपरिचरतया—तदधिकसुखविषयतया, परमवृत्तितां—सारांशवृत्तितां अर्हतीति। तथा चैतादृशभक्त्यधिष्ठित-मनोवृत्तिरेव प्रेमाख्या भक्तिर्भगवन्तं विषयीकरोति। मनोवृत्तिश्च—मनःपरिणामविशेषात्मकं ज्ञानमात्मनिष्ठधर्म्मः, मनः सहकृतात्मजन्य आत्मनिष्ठ एव वा धर्म्मः।

* "उपरिवर्त्तितया" इति च पाठान्तरम्।

† "आविर्भावरूपत्वेन" इति श्रीगोस्वामिभट्टाचार्य्य-सम्मतः पाठः।

‡ "तदन्तर्भावेणापृथग्दृष्टत्वात् पृथग्नोक्ते" इत्येवं पाठोऽत्र श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्य-सम्मततयोपलभ्यते।

§ "तदेतद्द्वितीय-तृतीयसन्दर्भयोः सुष्ठु प्रतिपत्स्यते" इत्यधिकपाठः क्वचिद् दृश्यते।

अथ प्राक्प्रतिपादितस्यैवाभिधेयस्य प्रयोजनस्य च स्थापकं जीवस्य स्वरूपत एव परमेश्वराद्वैलक्षण्य-मपश्यदित्याह—ययेति। यया—मायया सम्मोहितो

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

रूपस्तादृशब्रह्मरूपश्चाविर्भावः कुतो व्यासेन न दृष्टः ? इति चेत्तत्राह—मायाधिष्ठात्रिति ॥ ३१ ॥

जीवो येनेश्वरं भजेत् भक्त्या च तस्मिन् प्रेमाणं विन्देत्ततो मायया विमुक्तः स्यात्तमीश्वराज्जीवस्य वास्तवं भेदमपश्यदिति व्याचष्टे ;—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

उक्तश्च रसामृतसिन्धौ—

"आविर्भूय मनोवृत्तौ व्रजन्ती तत्स्वरूपताम् ।
कृष्णादिकर्म्मकास्वादहेतुत्वं प्रतिपद्यते" इति ।

तदीय-निर्व्विशेषाविर्भाव-रूपत्वेन— शरीरानवच्छिन्न-स्वरूपभूत-ज्ञान-सुखादिमत्त्वेन। तदन्तर्भावेण—तद्रूपत्वेन, अपृथग्दृष्टत्वात्—अभिन्न-त्वात्, विशेष्यनिर्व्विशेषं शरीरादिविशेषाविषयकमाविर्भवतीति निर्व्विशेषप्रकाशं ज्ञानसुखात्मकं यद्रूपं स्वरूपं,तदीयं—भगवदीयं। तद्भि-नेति अपृथग्दृष्टत्वात्—पृथग्दर्शनाभावात्, विशेष्यस्य शरीरिणः शरीरमपुरस्कृत्य,ब्रह्मपदवाच्यत्वादिति भावः। यद्वा—निर्व्विशेषे आवि-र्भावो यस्य सः तदीयो विशेषस्तत्त्वेनेति। अथवा—निर्विशेषो विशेषाकार-रहितो य आविर्भावः ज्ञानं, तदात्मको यस्तदीयो विशेषस्तत्त्वेनेति। सम्बन्धितत्त्वं—एतद्ग्रन्थतात्पर्य्यविषयप्रतिपत्तिविषयतत्त्वम् * ॥ ३१ ॥

अभिधेयस्य—साधनभक्तेः। प्रयोजनस्य—प्रेमसेवायाः स्थापक-मिति, जीव-परमेश्वरयोरभेदे तयोरनुपपत्तेरिति भावः। चिद्रूपं—

* एतट्टिप्पनीदृष्ट्या पाठान्तरमनुभूयते, तत्तु सुधीभिश्चिन्त्यम् ।

जीवः स्वयं चिद्रूपत्वेन त्रिगुणात्मकाज्जड़ात् परोऽप्यात्मानं त्रिगुणात्मकं जड़ं देहादिसङ्घातं मनुते, तन्मननकृतमनर्थं संसारव्यसनञ्चाभिपद्यते। तदेवं जीवस्य चिद्रूपत्वेऽपि, "यया सम्मोहितः" इति "मनुते" इति च स्वरूपभूतज्ञानशालित्वं व्यनक्ति, प्रकाशैकरूपस्य तेजसः स्वपरप्रकाशनशक्तिवत्,—

"अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" [भा० ५.१५.]

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

अथ प्रागित्यादिना। जीवस्येति, वैलक्षण्यमिति—सेवकत्व-सेव्यत्वाणुत्वविभुत्वरूपनित्यधर्म्महेतुकं भेदमित्यर्थः। ननु "चिन्मात्रो जीवो यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्यादौ चिद्धातुत्व-श्रवणात्, न तस्य धर्म्मभूतं नित्यं ज्ञानमस्ति, येन मोहमनने वर्णनीये? तस्मात्,—"सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं" इत्यादिवाक्यात् सत्त्वे या चैतन्यस्य (जीवस्य) छाया, तदेव सत्त्वोपहितस्य तस्य ज्ञानं, येन मोह-मनने व्यासेन दृष्टे स्याताम्? इति चेत्तत्राह,—तदेवमित्यादिना। छाया-भावाच्च न तत्कल्पनं युक्तमिति भावः। ननु स्वरूपभूतं ज्ञानं कथमिति

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

चेतनं, * परोऽपि—भिन्नोऽपि। मनुते—आत्मत्वेन जानाति, तज्ज्ञाने भ्रमरूपे दोषविशेषतया मायैव हेतुरिति भावः। अनर्थं—रूपादिविषयग्रहणं, संसारव्यसनं—पुनःपुनःशरीरसम्बन्धे हेतुः धर्म्माधर्म्मसुखदुःखादिकम्। स्वरूपभूतज्ञानशालित्वमिति—एतेन विषयसम्बन्धरहितस्य परमेश्वरसाक्षात्कारसुखानुभवो भवतीति सूचितम्। तत्—तस्मात्, आत्मन एव सुखदुःखादिमत्त्वादिति

---

* "चिद्रूपं चेतनं" इति व्याख्यातः पाठान्तरमनुभूयते, तत्तु चिन्त्यं सुधीभिः।

इति श्रीगीताभ्यः। तदेवं 'उपाधेरेव जीवत्वं, तन्नाशस्यैव मोक्षत्वम्' इति मतान्तरं परिहृतवान्। अत्र "यया सम्मोहित" इत्यनेन तस्या एव तत्र कर्त्तृत्वं, भगवत * स्तत्रोदासीनत्वं मतम्। वक्ष्यते च ;—"विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया। विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः" [भा० २. ५. १३] इति।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

चेत्तत्राह,—प्रकाशैकेति। अहिकुण्डलाधिकरणे भाषितमेतद्द्रष्टव्यम्। तृतीयसन्दर्भे विस्तरीष्याम एतत्। तदेवमुपाधेरिति,—'अन्तःकरणं जीवः, अन्तःकरणनाशो जीवस्य मोक्षः' इति शङ्कर-मतं दूषितम्। तथा सति 'परोऽपि'इत्यादि-व्याकोपादिति भावः। अत्रेति—तत्र

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

यावत्। जीवत्वं—ज्ञान-सुख-दुःखादिमत्त्वं, मोक्षत्वं—आत्यन्तिक-दुःखनिवृत्तिसाधनत्वं ; न मोक्षपदवाच्यत्वम्। परिहृतवानिति—नित्यसुखसाक्षात्कारस्य स्वतःप्रयोजनतया मोक्षत्वात् तस्य नित्य-चेतनात्मन्येव सम्भवात् तादृशमोक्षकामे दुःखनिवृत्तेरप्यवश्यम्भावात् दुःखनिवृत्तौ सुखस्यावश्यम्भावात् न दुःखनिवृत्तेः स्वतः प्रयोजनत्वं, उपाधिनाशस्यापि स्वतो नेच्छाविषयत्वमिति, आत्मनि नित्यसुखाभ्यु-दयस्यैव मोक्षत्वम्, उपाधेश्चानित्यत्वात् तदसम्भव इति भावः। ब्रह्मणः कृष्णस्वरूपत्वञ्च। तस्या एव—प्रकृतेरेव, कर्त्तृत्वं—जीव-सम्मोहकत्वम्। तत्र—जीवसम्मोहने। वक्ष्यते चेति—मायाया

* "भगवतस्तु" इति वा पाठः।

अत्र 'विलज्जमानया' इत्यनेनेदमायाति ;— तस्या जीवसम्मोहनं कर्म्म श्रीभगवते न रोचते इति यद्यपि सा स्वयं जानाति, तथापि—

"भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य।" [भा० ११.२.३७]

इति दिशा जीवानामनादिभगवदज्ञानमयवैमुख्यम-सहमाना स्वरूपावरणा-* मस्वरूपावेशञ्च करोति ॥३२॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

जीवमोहने कर्म्मणि। तस्याः—मायायाः। विलज्जेति—ब्रह्मवाक्यम्। अमुया—मायया। असहमानेति, दास्या उचितमेतत् कर्म्म, यत् स्वामिविमुखान् दुःखाकरोतीति। ईशवैमुख्येन पिहितं जीवं माया पिधत्ते, घटेनावृतं दीपं यथा तम आवृणोतीति ॥ ३२ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

एव मोहकत्वं, न तु भगवत इति शेषः। विलज्जमानयेति,— यस्य भगवत ईक्षापथे स्थातुं विलज्जमानया अमुया मायया विमोहिता जीवा विकत्थन्ते इत्यन्वयः। किम्भूताः?—पुत्रादौ 'मम' इति शरीरे 'अहं' इति दुर्धियः सन्तः, विकत्थनं—संसार-व्यसनेनेति। लज्जा च—भगवत्सङ्गिच्चिच्छक्तिमपेक्ष्य निकृष्टत्वेन, तथा च भगवदनुमतिं विनैव जीवसम्मोहः क्रियत इति भावः। भावार्थमाह—अत्रेति, स्वयं जानातीति—जीवसम्मोहने भगवदनभि-रुचिम्। भयं—वाध्यवाधकतानिवन्धनं, द्वितीयाभिनिवेशतः— देहाभिमानतः, ईशादपेतस्य—ईशविमुखस्य। इति दिशा—इति-दिग्दर्शनेनेति। अस्वरूपावेशं—देहावेशम् ॥ ३२ ॥

* "अस्फुरणं" इति वा पाठः।

श्रीभगवांश्चानादित एव भक्तायां प्रपञ्चाधिकारिण्यां तस्यां दाक्षिण्यं लङ्घितुं न शक्नोति। तथा तद्भयेनापि जीवानां स्वसाम्मुख्यं वाञ्छन्नुपदिशति ;—

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥"
[गीता ७. १४]

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

नन्वीश्वरः कथं तन्मोहनं सहते? तत्राह—भगवांश्चेति। तर्हि कृपालुताक्षतिः? तत्राह—तथेति, तद्भयेनापीति—मायातो यज्जीवानां

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

प्रपञ्चाधिकारिण्यां—प्रपञ्चसृष्ट्यादौ नियुक्तायाम्, दाक्षिण्यं—साक्षादनुग्रहं, जीवसम्मोहने स्वातन्त्र्यं न शक्नोतीति। तथा च करुणया भगवता स्वयं जीवसम्मोहनाशने मायायाः अद्यनाभङ्गो * भवतीति न तत्कृतमिति भावः। ननु यदि जीवसम्मोहने भगवदनभिप्रायस्तदा कथं प्रपञ्चसृष्ट्यादौ नियोगः? जीवभोगार्थमेव तन्नियोगादिति चेन्न,—

"बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः।
मात्रार्थञ्च भवार्थञ्च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥" (भा० १०.८७.२)

इति दशमोक्तपद्येन जनानां धर्म्मार्थकाममोक्षार्थं भगवतः प्रपञ्चसृष्टिबोधनात्, न तु जीवानां सम्मोहनार्थमपि नियोग इति भावः। तद्भयेनापि—मायाभयेनापि। यद्वा, जीवानां मायाकृतभयेनापि

* इदमेतदवस्थमेवादर्शे दृश्यते।

"सतां प्रसङ्गान्मम वीर्य्यसम्विदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।
तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥" इति ।
[भा० ३. २५. २५]

लीलया श्रीमद्व्यासरूपेण तु विशिष्टतया तदुपदिष्ट-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

भयं तेनापि हेतुनेत्यर्थः । ततश्च न तन्द्वातिरित्यर्थः । दैवीति ; प्रपत्तिश्चेयं—सत्प्रसङ्गहेतुकैव तदुपदिष्टा, यया साम्मुख्यं स्यात्, "तद्विद्धि प्रणिपातेन" इत्यादि तद्वाक्यात्, "सतां प्रसङ्गात्" इत्याद्य-ग्रिमवाक्याच्च । लीलयेति—लीलावतारेण । विशिष्टतयेति—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

मायाकृतदर्शनेनापि इति यावत् । स्वसाम्मुख्यं वाञ्छन्नित्यर्थः * । उपदिशतीति—करुणयेत्यादिः । व्यासोपदेशं दर्शयति,—अनर्थोपशमं साक्षादितीति—अनर्थोपशमं साक्षादित्यादीत्यर्थः । तस्मात्—भजनो-पदेशात्, द्वयोरेव—माया-जीवयोरेव, समञ्जसं—समानं, मायाया अधिकारस्थापनेन जीवस्य भयनिवृत्त्या चेति भावः । एवं—मायाया धर्म्मत्वे, भगवतीत्याधारे सप्तमी ; तथा च भगवन्निष्ठानां तासां शक्तीनामित्यर्थः । सम्वाद इति—मायाया अधिष्ठातृदेव्यभावे तया सहेन्द्रस्य मिथः-कथनरूपसम्वादासम्भव इति भावः ।

"विष्णोर्माया भगवती यया सम्मोहितं जगत् ।"

(भा० १०. १, २५) इति ।

"प्रकृतिस्त्वञ्च सर्व्वस्य जगत्त्रयहितैषिणी ।"—

* एतद्व्याख्या-दृष्ट्या मूले 'वाञ्छन्' इत्यस्यासद्भावोऽनुमीयते किन्तु पाठोऽयं बहुत्र दृश्यते च ।

वानित्यनन्तरमेवायास्यति, अनर्थोपशमं साक्षादिति। तस्माद्द्वयोरपि तत्तत् समञ्जसं ज्ञेयम्। ननु माया

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

आचार्य्यरूपेणेत्यर्थः। तस्मादिति, द्वयोः—माया-भगवतोरपि। तत्त-दिति—मोहनं साम्मुख्य-वाञ्छा चेत्यर्थः। ननु मायाया मोहन-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

इत्यादि बहुतरं प्रमाणं अस्तीति बोध्यम्। अथ जड़ानां क्षित्यादि-कार्य्याणामुपादानतया जड़ायाः प्रकृतेः सिद्धिरिति तस्या जड़त्वेन स्वतोऽक्षमतया तत्प्रवर्त्तकस्य चेतनपरमेश्वरस्य सिद्धिः, तदुक्तं— "स ऐक्षत" (ऐत० १. १. १) 'बहु स्याम्" (छान्दो० ६. २. ३) इत्यादि श्रुतिभिस्तस्या अधिष्ठातृदेवी स्वीकारे तयैव सृष्ट्यादिसम्भवे किमीश्वरकल्पनयेति, "कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" इत्यादिवचनविरोधश्च इति चेत्? न :—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानाः सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥"

(श्वेताश्व० ४. ५)

इति सर्व्वप्रमाणवरीयस्या श्रुत्या प्रकृतिभोक्तुरात्मनोऽजत्वेन प्रति-पादनात् प्रकृतिवैशिष्ट्यपुरस्कारेणात्मबोधकतायामेव स्त्रीलिङ्ग-प्रयोगात् आत्मनाऽबोधकत्वे 'अजः' इति पुंलिङ्गप्रयोगः; अन्यः अजः—परमेश्वरः सर्व्वव्यापकतया प्रकृत्यन्तरस्थोऽपि भुक्तभोगां— कृतनियमलक्षणभोगां तां जहाति—नात्मत्वेनाभिमन्यते। एतद्-भोगाभिप्रायेणैव श्रीमच्छङ्कराचार्य्यचरणैरानन्दलहर्य्यां दुर्गायाः

खलु शक्तिः, शक्तिश्च कार्य्यक्षमत्वं, तच्च धर्म्मविशेषः, तस्याः * कथं लज्जादिकम् ? उच्यते ;—एवं सत्यपि

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

लज्जनकर्त्तृत्वमुक्तं, तत् कथं जडायास्तस्याः सम्भवेत् ? इति शङ्कते—ननु मायेति ; धर्म्मविशेषः—उत्साहादिवदित्यर्थः । सिद्धान्तयति—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

परमब्रह्ममहिषीत्वमुक्तम् । अन्तर्य्यामितया प्रकृत्यौ प्रवेशाभिप्रायेणैव कारणोपाधिरीश्वर इत्युक्तं, सुखदुःखमोहस्वभावसत्त्वरजस्तमोगुणमयप्रकृत्यभिमानिदेवतायाः स्वतन्त्रतानुपपत्त्या—शुद्धसत्त्वाख्य-चिन्मय-सुखमयशरीरस्वतन्त्रस्य लोकवत्तु लीला-कैवल्यन्यायेन नित्य-लीलास्पदस्य सर्व्वनियन्तृतया सिद्धिः, लीलानुरोधेन नित्यधाम-तत्परिकराणां सिद्धिः, तादृशधामादिकं चिच्छक्त्याख्यपरशक्तिविलास एव, चिच्छक्त्यधिष्ठात्री देव्यपि वर्त्तते, सा च राधाद्या सच्चिदानन्दमयी अचिन्त्या भगवल्लीलोपयोगिनीति भगवद्भक्तानां भजनसिद्धानां नित्य-सिद्धानां च चिच्छक्तिविलासरूपाणि शरीराणीति दिक् ।

अत्रायमद्वैतवादिनां सात्वतानां निष्कर्षः :—अद्वयं ज्ञानं ब्रह्म, तदेव प्रकृत्युपाधिरीश्वरः परमात्मा च । प्रकृतिश्च सत्त्वरज-स्तमोगुणमयी सत्त्वप्रधाना, तस्याः समग्रसत्त्वांशोपाधिर्वासुदेवः, समुदितरजोगुणोपाधिर्ब्रह्मा, तमोगुणोपाधिः शिव इति मूर्त्तित्रयम् । तदुक्तम्—"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः" (भा० १. २. १३) इत्यादि । तत्र परः पुरुषः—प्रकृत्युपाधिरीश्वरः । तत्र च वासुदेवस्य सङ्कर्षणाख्यपुरुषः प्रथमोऽवतारः, सङ्कर्षणस्य प्रद्युम्नः, तस्य चानिरुद्ध इति व्यूहचतुष्टयम् ।

* "तस्य" इति वा पाठः ।

भगवति तासां शक्तीनामधिष्ठातृदेव्यः श्रूयन्ते, यथा केनोपनिषदि महेन्द्र-माययोः संवादः। तदास्तां; प्रस्तुतं प्रस्तूयते ॥ ३३ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

उच्यत इति। अधिष्ठातृदेव्य इति विन्ध्यादिगिरीणां यथाधिष्ठातृ-मूर्त्तयस्तद्वत्। केनेति—तस्यां, "ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये" इत्यादि-वाक्यमस्ति। 'तत्राग्निवायुमघोनः सगर्व्वान् वीक्ष्य तद्गर्व्वमपनेतुं परमात्माविरभूत्। तमजानन्तस्ते जिज्ञासयामासुः। तेषां वीर्य्यं परीक्षमाणः स तृणं निदधौ। सर्व्वं दहेयमित्यग्निः, सर्व्वमाददीयेति

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

तदुक्तम्—"एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया तच्चतुष्टयम्" इति।

वासुदेवस्य लीलाविग्रहो वैकुण्ठनाथो नारायणो भगवानिति। स च वासुदेवः सङ्कर्षणाख्येनांशेन प्रकृतिक्षोभेण महत्तत्त्वादिक्रमेण विश्वं ससृजे।

"स एवेदं ससर्ज्जाग्रे भगवानात्ममायया।
सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः॥"

तत्र महत्तत्त्वादिक्रमेण हिरण्यगर्भः सूक्ष्मसमष्ट्यात्मकः, ततः स्थूलरूपो वैराजः—रजोगुणप्रधानतया ब्रह्मणः स्थूल-सूक्ष्मरूपावेतौ, ब्रह्मणो लीलाविग्रहश्चतुराननः, शिवस्य च लीलाविग्रहा एकादश विज्ञेयाः, वासुदेवस्य च लीलाविग्रहाः—"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः" (भा० १. ३. ६.) इत्यादिना दर्शिताः। तेषु च केचित् सङ्कर्षणस्य चांशाः, केचिच्च तत्कलाः, कृष्णस्तु भगवान् स्वयं नारायण एवावतीर्णः, तदुक्तम्—

तत्र जीवस्य तादृशचिद्रूपत्वेऽपि परमेश्वरतो

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

वायुश्च ब्रुवंस्तन्निर्दग्धुमादातुश्च नाशकत् । ज्ञातुं प्रवृत्तान्मघोनस्तु स तिरोधत्त । तदाकाशे मघवा हैमवतीमुमामाजगाम, किमेतदिति पप्रच्छ । सा च—'ब्रह्मैतत्' इत्युवाच ; इति निष्कृष्टम्" ॥ ३२ ॥

तत्र जीवस्येति ;—"मायाञ्च तदपाश्रयाम्" इतीश्वरस्य माया-नियन्तृत्वं "यया सम्मोहितो जीवः" इति जीवस्य मायानियम्यत्वञ्च । तेन स्वरूपत ईशाज्जीवस्य भेदपर्य्यायं वैलक्षण्यं दृष्टवानिति प्रस्फुटम् । 'अपश्यत्' इत्यनेन कालोऽप्यानीतः । तदेवमीश्वर-जीव-माया-काला-ख्यानि चत्वारि तत्त्वानि समाधौ श्रीव्यासेन दृष्टानि । तानि नित्यान्येव ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

"एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।"

(भा० १. ३. २८) इति ।

अत्र स्वामिटीका—"तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्व्वज्ञत्व-सर्व्वशक्तिमत्त्वेऽपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणं, कुमार-नारदादिष्वाधिकारिकेषु यथोपयोगमंशकलावेशः, कृष्णस्तु भगवा-न्नारायण एव, आविष्कृतसर्व्वशक्तिमत्त्वात्" इति । प्रकृतिश्च मायाशक्ति-र्विश्वावरिका तदुपाधिर्दुर्गा, लक्ष्मीस्तु शुद्धसत्त्वांशोपाधिरिति ॥ ३२ ॥

जीवेश्वरयोर्देहसम्बन्धे वैलक्षण्यं द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये टीकायामाह,—"अयं भावः—जीवस्याविद्यया मिथ्यादेह-सम्बन्धः, ईश्वरस्य तु योगमायया चिद्घनलीलाविग्रहाविर्भाव इति महान् विशेषः" इति । मायाकृतावरणेन मिथ्यादेहसम्बन्धः कार्य्यदेहाभिमानं, योगमायया चिच्छक्त्या तिरस्कृतमायया चिद्घनलीलाविग्रहे आविर्भावो

वैलक्षण्यं—'तदपाश्रयां' इति, 'यया सम्मोहितः' इति दर्शयति ॥ ३४ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

"अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा कालः"

इत्येवं भाल्लवेयश्रुतेः ।

"नित्यो नित्यानाञ्चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्"

(कठ० ५, १३) इति काठकात् ।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपाः ।"

"अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः"

(श्वेत० ४. ५) इति श्वेताश्वतराणां मन्त्राच्च ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

न तु तदभिमानं, विग्रहस्य चिन्मयत्वं—शुद्धसत्त्वरूपत्वेन नियतज्ञानाविर्भावकत्वमिति । यद्वा, योगमायया—योगाख्यमायया, स्वेच्छयेति यावत् । तदुक्तं—"स्वेच्छामयस्य" इति, स्वेच्छा—स्वीयेच्छा, तन्मयस्य—तदनुरूपशरीरस्य ; न त्वदृष्टाकृष्टशरीरस्येति । "आत्ममाया तदिच्छा स्यात् गुणमाया जड़ात्मिका" इति वचनाच्च । एवं "अक्षय्यं हि * चातुर्म्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्यादिश्रुतौ यथाऽक्षय्यपदस्य—"इह कर्म्मजितो लोकः क्षीयते अमुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इत्यादिन्यायानुगृहीतश्रुत्या बलवत्या बाधेन कल्पपर्य्यन्तस्थायिपरता, तथा—"यत् सावयवं तदनित्यं" "यद्दृश्यं तदनित्यम्" इत्यादि न्यायानुगृहीतया बलवत्या—

"चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासनार्थं लोकानां ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥"

* "ह वै" इति वा पाठः ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

"अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।
सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्व्वजिष्णवे ॥
प्रधानं पुरुषञ्चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥
अव्यक्तं कारणं यत्तत् प्रधानमृषिसत्तमैः ।
प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥
अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज ! विद्यते ।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥" इति श्रीवैष्णवाच्च ।

तेष्वीश्वरः शक्तिमान् स्वतन्त्रः, जीवादयस्तु तच्छक्तयोऽस्वतन्त्राः ।

"विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा ।
अविद्याकर्म्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥" इति श्रीवैष्णवात् ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

"आकाशवत् सर्व्वगतं सुसूक्ष्मं, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, अरूपमस्पर्शं निष्क्रियं निरञ्जनं, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्या वाधेन,—

"नित्यां मे मथुरां विद्धि विद्धि वृन्दावनं तथा ।"
"साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरी",—
"नित्यावतारो भगवान् नित्यमूर्त्तिर्जगत्पतिः ।"
"सर्व्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः ॥"
"अनादिरादिर्गोविन्दः सच्चिदानन्दविग्रहः ।"—

इत्यादिवचनानामन्यार्थपरता कल्प्यत इति ।

अत्रोच्यते ; यथा प्रपञ्चोपादानत्वेन सिद्धा प्रकृतिरनिर्व्वचनीया सावयवा नित्या प्रत्यक्षगम्या सिध्यति, तस्या अनित्यत्वे तदुपादानस्यावश्यकत्वे पुनरनवस्था स्यात्, निरवयवत्वेन परिणामा-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

"स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि" [भा० १०. १. २२] इति श्रीभागवताच्च । तत्र विभुविज्ञानं—ईश्वरः, अणुविज्ञानं—जीवः । उभयं—नित्यज्ञानगुणकम् । सत्त्वादि-गुणत्रयविशिष्टं जड़ं द्रव्यं माया । गुणत्रयशून्यं भूतवर्त्तमानादि-व्यवहारकारणं जड़ं द्रव्यं तु कालः । कर्म्माप्यनादि विनाशि चास्ति ; "न कर्म्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्" [ब्र० २. १. ३५] इति सूत्रादिति वस्तुस्थितिः श्रुतिस्मृतिसिद्धा वेदितव्या ॥ ३४ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

सम्भव इति, तथा प्रकृतिप्रवर्त्तकतया सिद्धस्य चेतनस्याशरीरत्वे इष्टत्वानुपपत्तिरिति । तच्छरीरस्यानित्यत्वे तत्कारणशरीराङ्गीकारे पुनरनवस्था स्यादिति नित्यशरीरसिद्धिः, तथा "लोकवत्तु लीला-कैवल्यम्"[ब्र० २.१.३३]इति न्यायेन तद्धामादिकमप्राकृतं सिध्यतीति। वैकुण्ठधाम्नस्तथात्वमाह द्वितीयस्कन्धे,—

"तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः सन्दर्शयामास परं न यत् परम् ।
व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवद्भिः पुरुषैरभिष्टुतम् ॥
प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वञ्च मिश्रं न च कालविक्रमः ।
न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्च्चिताः" ॥ इति ।

तस्मै—ब्रह्मणे । एवं वृन्दावनादिकमपि नित्यधाम—कृष्ण-सन्दर्भादौ वक्तव्यम् । परमानन्दस्य भगवतो यथा प्रयोजनमनपेक्ष्य सृष्टि-लीलादौ प्रवृत्तिः, तथा निजपरिकरैः सह क्रीड़ादौ प्रवृत्तिः ।

तथोक्तं माध्वभाष्ये ;—

"देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा" इत्यादीति दिक् । वैलक्षण्यं—विरुद्धधर्म्माध्यासेन भेदं ;—इदं दर्शनक्रिया-कर्म्म, "मायाञ्च तदपाश्रयाम्" इत्यादि द्वयं—कर्त्तृ ॥ ३४ ॥

यर्ह्येव यदेकं चिद्रूपं ब्रह्म मायाश्रयतावलितं विद्यामयं, तर्ह्येव तन्मायाविषयतापन्नमविद्यापरिभूतश्चेत्युक्तमिति जीवेश्वर-विभागोऽवगतः । ततश्च

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

यत्तु—"एकमेवाद्वितीयं" [छान्दोग्य० ६. २. १] "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृ० आ० ३. ९. २८] "नेह नानास्ति किञ्चन" [बृ० आ० ४. ४. १९] इत्यादि श्रुतिभ्यो निर्व्विशेषचिन्मात्राद्वैतं ब्रह्म वास्तवं, अथ सदसद्विलक्षणत्वादनिर्व्वचनीयेन विद्याविद्यावृत्तिकेनाज्ञानेन सम्बन्धात्तस्माद्विद्योपहितमीश्वरचैतन्यमविद्योपहितं जीवचैतन्यञ्चाभूत्, स्वरूपज्ञानेन निवृत्ते त्वज्ञाने न तत्रेश्वरजीवभावः, किन्तु निर्व्विशेषाद्वितीयचिन्मात्ररूपावस्थितिर्भवेदित्याह मायी शङ्करः ; तत्राह—यर्ह्येव यदेकमिति, विस्फुटार्थम् । इत्युक्तमिति । युगपदेवाकस्मादेवाज्ञानयोगादेकस्य भागस्य विद्याश्रयत्वमन्यस्याविद्यापराभूति-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तत्र "मायाञ्च तदपाश्रयाम्" इत्यनेन परमेश्वरस्य मायाकृतमोहराहित्यं, "यया सम्मोहितो जीवः" इत्यनेन जीवस्य मायामोहितत्वमित्युक्तमिति मोहितत्व-तदभावरूपविरुद्धधर्म्मयोरेकस्मिन्नसम्भवादीश्वर-जीवयोर्भेदः सिद्ध इति दर्शयति—यदेकं चिद्रूपं ब्रह्मेति । मायाश्रयतेति—मायाश्रयो हि मायामपेक्ष्य व्यापकतया मायाकृतमावरणरूपं तद्विषयत्वं नार्हति, अतो विद्यामयं—अप्रतिरुद्धज्ञानं, तेन देहाभिमानरूपाऽविद्याकृतविषयभोगादि पराभवञ्च नाप्नोतीति भावः । जीवेश्वर-विभागः—जीवेश्वरयोर्मिथो भेदः । ततश्चेति—मायाश्रयत्वादि--मायामोहिताद्योर्मिथो—विरोधाज्जीवेश्वर--

स्वरूपसामर्थ्यवैलक्षण्येन तद्द्वितयं मिथो विलक्षण-स्वरूपमेवेत्यागतम् ॥ ३५ ॥

न चोपाधि-तारतम्यमयपरिच्छेद-प्रतिविम्वत्वा-दिव्यवस्थया तयोर्विभागः स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

रिति किमपराद्धं तेन ब्रह्मणा, येन विविधविक्षेपक्लेशानुभवभाजनताभूत् ? पुनरप्याकस्मिकाज्ञानसम्बन्धस्य शक्यत्वाद्वक्तुमिति न तदुक्तरीत्या तद्विभागो वाच्यः, किन्तु श्रीव्यासदृष्टरीत्यैव सोऽस्माभिरवगत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यत्तु "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" [वृ० आ० २. ५, १६] इत्यादिश्रुतेस्तस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो मायया परिच्छेदादीश्वरजीवविभागः स्यात् । तत्र विद्यया परिच्छिन्नो महान् स्वराड 'ईश्वरः',

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

विभागाच्चेत्यर्थः । स्वरूपसामर्थ्यवैलक्षण्येन,—स्वरूपयोः—स्वाभाविकयोः मायानियन्तृत्वप्रयोजकसामर्थ्यमायाकृतावरणनिवर्त्तनाक्षमस्वसामर्थ्ययोर्वैलक्षण्येन, मिथो-विलक्षणस्वरूपमेव तत् द्वितयं—ईश्वर-जीवोभयमित्यागतमित्यर्थः। भगवद्भजनकृतशक्त्या जीवानामपि मायानिरासात्—'स्वरूप'-इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

अद्वैतवादिमतं निरस्यति,—नचेति । उपाधिः—लिङ्गशरीरं,—तस्य तारतम्यं—धर्म्माधर्म्मविशेषकृतसुखदुःखादिवैचित्र्यं,—तन्मयं, तदध्यासेन विलक्षणत्वप्रयोजकं,—यत् परिच्छेद-प्रतिविम्वत्वादि,—तद्व्यवस्थया—ब्रह्मणि तत्-कल्पनया । तयोः—जीवेश्वरयोः, विभागः स्यात्—भेदव्यवहारः स्यादित्यर्थः । आदिना—अपरिच्छिन्नत्व-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

अविद्यया परिच्छिन्नः कनीयान् खण्डस्तु 'जीवः।' यथा घटेनावच्छिन्नः शरावेणावच्छिन्नश्चाकाशखण्डो महदल्पताव्यपदेशं भजति ।

"यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भित्त्वा बहुधैकोऽनुगच्छन् ।

"उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥"—

इत्यादिषु ब्रह्मणस्तस्य प्रतिविम्बश्रवणात्तद्विभागः स्यात् । विद्यायां प्रतिविम्ब ईश्वरः, अविद्यायां प्रतिविम्बस्तु जीवः । यथा

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

विम्बत्वयोर्ग्रहः । अत्रैव 'न च' इत्यस्यान्वयः । एतन्मतपोषकं द्वादशस्कन्धवचनं यथा ;—

"न हि सत्यस्य नानात्वमविद्वान् यदि मन्यते ।

नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव ॥" [भा० १२.४.२६]इति ।

अत्र स्वामि-टीका,—"ननु सत्यस्याप्यात्मनो जीवब्रह्मरूप-नानात्वमस्त्येव ? तत्राह ; यद्येवं नानात्वं मन्यते तर्ह्यविद्वान् । कथं तर्हि तयोर्भेदव्यवहारः ? उपाधिकृतः, इत्याह—नानात्वमिति, तत्र छिद्रयोः घटाकाश-महाकाशयोरिवेति परिच्छेदापरिच्छेदे दृष्टान्तः । ज्योतिषोः——जलस्थाकाशस्थसूर्य्ययोरिवेत्युपाधिकृत-विकार-सद्भावे, वातयोः वाह्य-शरीरस्थयोः वाय्वोरिवेति क्रियाभेदे दृष्टान्तः।" श्रुतिश्च—

"यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भित्त्वा बहुधैकोऽनुगच्छन् ।

उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥" इति ।

अयमर्थः,—ज्योतिर्म्मयो विवस्वान्—सूर्य्यः, एकः—गगने स्थितः सन्नपि अपो भित्त्वा अनुगच्छन्, बहुधा—नानारूपः प्रतीयते । कथं ? उपाधिना—तत्तज्जलवृत्तित्वादिना, भेदरूपः—भिन्न इव क्रियते । एवं—एवंरूपेण, क्षेत्रेषु—स्थूल-सूक्ष्मदेहेषु अजोऽयमात्मेति । एतेनात्मन ऐक्यं श्रुतिसिद्धं, नानात्वमौपाधिकमिति च ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

सरसि रवेः प्रतिबिम्बः, यथा च घटे प्रतिबिम्बो महदल्पत्वव्यपदेशं भजते, तद्वत्—इत्याह शङ्करः । तदिदं निरसनाय दर्शयति—न चेति, अनया रीत्या तयोर्विभागो न च स्यादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तत्र च मत-द्वयं ;—यथा घटाद्युपाधिना महाकाशविभागेनेव घटाकाशः क्रियते ; एवं देहेनात्मनो विभागेनेव जीवः पृथगिव क्रियते—इत्येकं मतम् । मतान्तरञ्च—सूर्य्यस्य जलवृत्तित्वरूप-विलक्षणसम्बन्धेन प्रतिबिम्बत्वं, गगनवृत्तित्वेन बिम्बत्वम् । न च तत्र बिम्ब-प्रतिबिम्बयोर्भेदः—पारमार्थिकः ; गगनस्थसूर्य्यस्यैव जलवृत्तित्व-स्वीकारात् जले सूर्य्यान्तरकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च । न च—जले चक्षुःसंयोगे कथं प्रतिबिम्ब-प्रत्यक्षं, सूर्य्ये चक्षुःसंयोगा-भावात्? इति वाच्यम् । जलस्य स्वच्छतया तत्र चक्षुषः संयोगे चक्षुरुच्छलितं गगनस्थसूर्य्ये लगति, तेन दोषवशान्मिथ्याजलवृत्तित्व-मवगाह्य सूर्य्यप्रत्यक्षं जायत इति सिद्धान्तादिति । एवमन्तःकरण-रूपोपाधौ ब्रह्मणः प्रतिबिम्बलक्षण एकः सम्बन्धः—तेन जीवत्वं, बिम्बत्वलक्षणसम्बन्धश्चापरः—तेन परमात्मत्वमिति विलक्षणसम्बन्ध-द्वयं श्रुतिबलात् कल्प्यते । न च—तन्मते ईश्वरपरिगृहीतशरीरेऽपि एतादृशसम्बन्धद्वयस्यावश्यकतया ब्रह्म-विष्णु-शिवादीनामपि जीवत्वं स्यात्—इति वाच्यं, प्रतिबिम्बत्वलक्षणदेहसम्बन्धं प्रति धर्म्माधर्म्म-सम्वलितलिङ्गशरीरस्य हेतुतया तदभावादेव शरीरिणोऽपीश्वरस्य जीवत्वाभावात् । ब्रह्मादीनाञ्च स्थूलं सूक्ष्मञ्च शरीरं विलक्षणं, न तु स्वादृष्टपरिगृहीतं किन्तु लोकादृष्टसहकारेण स्वेच्छया तत्तद्गुण-मयमाविस्कृतं, तत्र च केवलं बिम्बवत् सम्बन्ध इति ते न संसारिण इति संक्षेपः ॥ ३६ ॥

तत्र यद्युपाधेरनाविद्यकत्वेन वास्तवत्वं, तर्ह्यविषयस्य तस्य परिच्छेदविषयत्वासम्भवः। निर्धर्म्मकस्य व्यापकस्य निरवयवस्य च प्रतिविम्बत्वा-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

कुतो न वाच्य इति चेदनुपपत्तेरेवेत्याह,—तत्र यद्युपाधेरिति, परिच्छेदपक्षं निराकरोति—अनाविद्यकत्वेन, रज्जुभुजङ्गवदज्ञान-रचितत्वाभावेन वस्तुभूतत्वे सतीत्यर्थः। अविषयस्येति—"अगृह्यो न हि गृह्यते" इति [वृ० आ० ३. ६. २६] श्रुतेः सर्व्वास्पृश्यस्य तस्य—ब्रह्मण इत्यर्थः। इदमत्र बोध्यम् ;—न च टङ्कच्छिन्नपाषाण-खण्डवद्वास्तवोपाधिच्छिन्नो ब्रह्मखण्डविशेष ईश्वरो जीवश्च, ब्रह्मणो-ऽच्छेद्यत्वादखण्डत्वाभ्युपगमाच्च, आदिमत्त्वापत्तेश्चेश्वर-जीवयोः, यतः—'एकस्य द्विधा त्रिधा विधानं छेदः, नाप्यच्छिन्न एवोपाधि-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

एतन्मतद्वयोरपि क्रमेण दोषमाह ;—तत्रेति, परिच्छेदपक्षे इत्यर्थः। तर्हि—तदा, अविषयस्य—निर्गुणत्वेन प्रमाणागोचरस्य, परिच्छेद-विषयत्वासम्भवात् आकाशस्य सादिद्रव्यत्वेन परिणामित्वेन च उपाधिपरिच्छेदसम्भवः। यथा ब्रह्मणोऽंशभेदरूपवास्तवपरिच्छेद-परिणामित्वापत्तिः, परिच्छिन्नांशस्य मध्यमपरिमाणत्वेनानित्यत्वा-पत्तिः, अद्वैतविरोधश्चेति। व्यापकस्येति—जलदर्पणादौ जलदर्पणादि-गतवस्तूनां प्रतिविम्वत्वादर्शनात् सर्व्वव्यापकत्वेन तत्तदुपाधौ विम्ववत्स्थितस्य ब्रह्मणस्तत्र प्रतिविम्ववत् तत्प्रतिविम्बितत्वं आरोपिततद्वृत्तित्वं, वास्तव-तद्वृत्तिपदार्थस्यारोपित-तद्वृत्तित्वं वक्तुमशक्यमेवेति। न च—निरुक्तश्रुतिबलात् सम्बन्धद्वयकल्पनेन—

योगोऽपि ; उपाधिसम्वन्धाभावात्, विम्व-प्रतिविम्व-भेदाभावात्, दृश्यत्वाभावाच्च । उपाधिपरिच्छिन्ना-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

संयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेष एव स सः, उपाधौ चलत्युपाधिसंयुक्त-ब्रह्मप्रदेशचलनायोगात् प्रतिक्षणमुपाधिसंयुक्तब्रह्मप्रदेशभेदादनुक्षण-मुपहितत्वानुपहितत्वापत्तेः। न च कृत्स्नं ब्रह्मैवोपहितं स सः, अनुपहितब्रह्मव्यपदेशासिद्धेः। नापि ब्रह्माधिष्ठानम्, उपाधिरेव स सः, मुक्तावीशजीवाभावापत्तेरिति तुच्छः परिच्छेदवादः।

अथ प्रतिविम्वपक्षं निराकरोति—निर्धर्म्मकस्येत्यादिना, निर्धर्म्मकस्योपाधिसम्वन्धाभावात्, व्यापकस्य विम्ब-प्रतिविम्बभेदा-भावात्, निरवयवस्य दृश्यत्वाभावाच्च, ब्रह्मणः प्रतिविम्ब ईश्वरो जीवश्च नेत्यर्थः। रूपादिधर्म्मविशिष्टस्य परिच्छिन्नस्य सावयवस्य च सूर्य्यादे-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

एकसम्बन्धेन वास्तवोपाधिवृत्तित्वं, अन्यसम्बन्धेनावास्तवोपाधि-वृत्तित्वं ब्रह्मणः कल्प्यते ; इत्यत आह—निरवयवस्येति। न च—स्फटिकादौ जवालौहित्यस्य निरवयवस्य प्रतिविम्बत्वदर्शनान्निर-वयवस्य ब्रह्मणोऽपि प्रतिविम्बत्वसम्भवः—इति वाच्यम्, स्फटिकादौ सन्निहितजवादेरेव प्रतिविम्बितत्वस्वीकारात्। एतदस्वरसेनैव वाह—उपाधिसम्बन्धाभावादिति। ब्रह्मण इत्यादि * ब्रह्मणो-ऽसङ्गत्वश्रुतिबलादिति। ननु ब्रह्मणोऽसङ्गत्वं वास्तवसम्बन्धशून्यत्वं अवान्तरसम्बन्धश्च स्वीक्रियते ; तत्र मूलाविद्याकृतविलक्षणः अवास्तवसम्बन्धमादाय विम्बत्वं, अदृष्टविशेषाधीनावास्तवसम्बन्ध-

* "ब्रह्मण इत्यादि" इत्यस्य ग्रहणेन पाठान्तरमनुभूयते, तत्तु सुधीभिश्चिन्त्यम्।

काशस्थज्योतिरंशस्यैव प्रतिविम्बो दृश्यते, न त्वाकाशस्य, दृश्यत्वाभावादेव ॥ ३७ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

स्तद्विदूरे जलाद्युपाधौ प्रतिविम्बो दृष्टः, तद्विलक्षणस्य ब्रह्मणः स न शक्यो वक्तुमित्यर्थः। नन्वाकाशस्य तादृशस्यापि प्रतिविम्ब-दर्शनाद्ब्रह्मणः स भविष्यतीति चेत्तत्राह उपाधीति, ग्रह-नक्षत्र-प्रभा-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

विशेषं प्रति विम्बत्वनियामकः * इत्यत आह—दृश्यत्वाभावाच्चेति। जले चक्षुःसंयोगे चक्षुरुच्छलितमाकाशस्थज्योतिषि लग्नं जलवृत्तित्वेना-काशस्थज्योतिरंशं दर्शयति, वस्तुनोऽदृश्यत्वे चक्षुषोऽसद्वृत्तित्वेन तद्वस्तुबोधनासम्भवात् लिङ्गदेहस्याप्यदृश्यतया तद्वृत्तितया ब्रह्मण-श्चक्षुषा बोधनायोगात् न हि चक्षुरन्तरेण प्रतिविम्वे मानान्तरमस्ति। अदृश्यस्य प्रतिविम्बत्वायोगे दृष्टान्तं दर्शयति—उपाधिपरिच्छिन्नेति। ननु निरुक्तश्रुतिरेव ब्रह्मप्रतिविम्बे मानं मायानियन्तृत्व-माया-नियम्यत्वादिविरुद्धधर्म्मनिबन्धनेश्वरजीवभेदकसाधकन्यायानुगृहीतया बलवत्या—

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिसस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति, अनश्नन्नन्योऽभिचाकसीति।"

[मण्डूक० ३. १] इत्यादि श्रुत्या।

"अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः।"

[श्वेताश्व० ४. ५] इत्यादि श्रुत्या।

"एवं हैवमपस्येनाविनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नयते ब्रह्मलोकं,

* अत्र 'तत्र' इत्यारभ्य—'नियामकः' इत्यन्ता पङ्क्तिश्चिन्तनीया।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

मण्डलस्येत्यर्थः । अन्यथा वायु-काल-दिशामपि स दर्शनीयः । यत्तु ध्वनेः प्रतिध्वनिरिव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बः स्यादित्याह, तन्न चारु, अर्थान्तरत्वादिति प्रतिबिम्बवादोऽप्यतितुच्छः ॥ ३७ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामि-भट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

अत्र तस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" [प्रश्न० ५. ५] इत्यादि श्रुत्या च विरोधात् "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्" इत्यादि श्रुतेरर्थान्तरपरत्वात्, तथाहि—'अजोऽयमात्मा स्वगत-चित्कण-जीवाख्यांशवृन्दद्वारा क्षेत्रेषु बहुरूपः प्रतीयते, तेषां जीवानामपि चेतनत्वेनात्मत्वेन प्रतीतेरात्मन एव नानात्वप्रवादः'—इति श्रुतिसिद्धमात्मैक्यं सङ्गच्छते । श्रुतौ 'ब्रह्मलोकम्' इत्यस्य ब्रह्मैव लोकम्—आलोचनीयमित्यर्थः ।

तथाहि माध्वभाष्यधृतपद्मपुराणवचनम् ;—

"चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो ।
जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्द्दनः ॥
इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारो विधीयते ।" इति ।

सोपचारः—चेतनत्वलक्षणसादृश्येन लाक्षणिकः ।

"आततत्वाच्च मातृत्वादात्मा हि परमो हरिः ।"—

इत्युक्तव्यापकत्वलक्षणयोगस्य जीवेष्वसम्भवात्, तेषां सूक्ष्मत्वेन श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा हि श्रुति :—

"यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवात्मानो व्युच्चरन्ति ।" [बृ० २. १. २०] इति ।

"केशाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च । भागो जीवः ।" इति च,

जले तत्स्वभावेन सूर्य्याद्याकारेण परिणतसूर्य्यांशप्रभाविशेषस्य प्रतिबिम्बत्वमते निरुक्तश्रुतियथार्थतासम्भवोऽपि ॥ ३७ ॥

तथा वास्तवपरिच्छेदादौ सति सामानाधि-
न तस्यागश्च भवेत्। 'तत्पदार्थ-
प्रभावस्तत्र कारणम्' इति चेदस्माकमेव मत-
सम्मतम् ❀ ॥ ३८ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

'ब्रह्मैवाहम्' इति ज्ञानमात्रेण तद्रूपावस्थितिः स्यादिति यदभिमतं, तत् खलु उपाधेर्वास्तवत्वपक्षे न सम्भवतीत्याह ;—तथा वास्तवेति, आदिना प्रतिबिम्बो ग्राह्यः। न खलु निगडितः कश्चिद्दीनः 'राजैवाहम्' इति ज्ञानमात्राद्राजा भवन् दृष्ट इति भावः। (ननु)

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

वास्तवपरिच्छेदपक्षे दूषणान्तरमवास्तवापरिच्छेदादौ सतीति †। सामानाधिकरण्यज्ञानमात्रेण इति—"तत्त्वमसि" इति श्रुत्या तत्पदार्थ-परमेश्वर-त्वम्पदार्थजीवयोरैक्यग्रहमात्रेणेत्यर्थः। तत्त्यागः—वास्तव-परिच्छेदनाशः, परिच्छेदकारणस्य वास्तवोपाधिसम्बन्धस्य ब्रह्ममात्र-साक्षात्कारेऽपि नाशासम्भवात् ब्रह्मणि उपाधेरारोपितत्व एव तत्साक्षात्कारेण तन्नाशो भवेदिति भावः। तत्पादार्थप्रभाव इति—श्रुतिघटक-तत्पदार्थपरमेश्वरस्य प्रभावः;—स्वस्मिन् जीवैक्यसाक्षा-त्कारः, तत्र—वास्तवोपाधिसम्बन्धनाशद्वारा परिच्छेदकनाशे,—कारणं श्रुतिसिद्धमिति भावः। अस्माकमेवेति ;—श्रुतौ तत्पदेन परमेश्वर-

❀ "मतं सम्मतं" इति वा पाठः।

† "वास्तवपरिच्छेदादौ सति" इति मूलपाठः, अत्र विकृतत्त्वादर्शान्तराभावान्न चालितः।

उपाधेराविद्यकत्वे तु तत्र तत्परिच्छिन्नत्वादे-रप्यघटमानत्वादाविद्यकत्वमेवेति घटाकाशादिषु वास्तवोपाधिमय-तद्दर्शनया न तेषामवास्तवस्वप्न-दृष्टान्तोपजीविनां सिद्धान्तः सिध्यति, घटमाना-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

ब्रह्मानुसन्धिसामर्थ्याद्भवेदिति चेत्तत्राह—तत्पदार्थेति, तथा च त्व(त)न्मतत्तातिरिति ॥ ३८ ॥

अथोपाधेराविद्यकत्वपक्षे परिच्छेदादिवादद्वयं निराकरोति—उपाधेरिति, आविद्यकत्वे—रज्जुभुजङ्गादिवन्मिथ्यात्वे सतीत्यर्थः। तत्र उपाधिपरिच्छिन्नत्वतत्प्रतिबिम्बत्वयोः, अनुपपद्यमानत्वान्मिथ्यात्वमेवेति हेतोः, घटाकाशादिषु—घटपरिच्छिन्नाकाशे घटाम्बुप्रतिबिम्बाकाशे च * वास्तवोपाधिमय-तदुभयदृष्टान्तदर्शनया तेषां चिन्मात्राद्वैतिना-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

तदर्थांशलक्षणया तदंशत्वमित्यभेदबोधः। 'स्थूलसूक्ष्मदेहसम्बन्धनाशे जीवानां मुक्तिहेतुः' इति श्रुतिसिद्धमस्माकं मतमेव भवतामपि सम्मतमापद्येतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अघटमानत्वात्—वास्तविकत्वासम्भवात्, उपाधिमयेति—वास्तवोपाधिकृतेत्यर्थः। तद्दर्शनया—परिच्छेददृष्टान्तेन। यद्यपि तन्मते घटादेराकाशस्य तत्परिच्छेदस्य चावास्तवत्वात् तद्दृष्टान्तताऽसम्भवः, तथापि मिथ्याभूतानामपि ब्रह्मातिरिक्तानां द्विविधं सत्त्वं, केषाञ्चिद्व्यावहारिकं घटादिदेहादीनां, केषाञ्चिच्च प्रातिभासिकं यथा रज्जुसर्पादेरिति।

* "घटाम्बुप्रतिबिम्बाकाशे च" इत्यत्र "घटप्रतिबिम्बे च" इत्येव पाठः साधीयान् मन्येत, सुधीभिश्च चिन्तनीयः।

घटमानयोः सङ्गतेः कर्त्तुमशक्यत्वात् । ततश्च तेषां तत्तत् सर्व्वमविद्याविलसितमेवेति * स्वरूपमप्राप्तेन तेन तेन (च) तत्तद्व्यवस्थापयितुमशक्यम् ॥ ३६ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

मेकजीववादपरिनिष्ठत्वादवास्तवस्वप्नदृष्टान्तोपजीविनां सिद्धान्तो न सिध्यति । उपाधेर्मिथ्यात्वे तेन परिच्छेदः प्रतिविम्बश्च ब्रह्मणो मिथ्यैव स्यात्, अतो मिथ्योपाधिदृष्टान्तत्वेन सत्यघटघटाम्बुनोः प्रदर्शनमसमञ्जसमेव । घटघटाम्बुदृष्टान्त-प्रदर्शनं—घटमानं, विद्याऽविद्यावृत्तिरूपदार्ष्टान्तिक-प्रदर्शनं त्वघटमानम्; तयोः सङ्गतिः—सादृश्यविलक्षणा कर्त्तुमशक्यैव, सादृश्याभावात् । ततश्चेति, तत्तत् सर्व्वं—परिच्छेदप्रतिविम्बकल्पनं, अविद्याविलसितं—अज्ञान-विजृम्भितमेव, इति—एवमुक्तरीत्या, स्वरूपमप्राप्तेन—असिद्धेन,

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तथा चाकाशस्य सावयवत्वेन विकारित्वेन च व्यावहारिकस्य तत्-परिच्छेदस्योपाधिकृतस्य घटमानत्वं, ब्रह्मणश्च निरवयवत्वेन निर्विकार-त्वेन तदुपाधेराविद्यकत्वेन च तत्परिच्छेदकस्य व्यावहारिकस्याघट-मानत्वमिति प्रातिभासिकपरिच्छेद एवाङ्गीकार्य्य इति न घटाकाशस्य दृष्टान्ततासम्भवः, घटाकाशपरिच्छेदस्य तद्वास्तविकत्वमुक्तं तद्व्या-वहारिकस्य सत्त्वमेवेति भावः । स्वप्नस्य दृष्टान्तता च तन्मते सम्भवः । तथाहि 'देहादि-तत्कृतब्रह्मपरिच्छेदो मिथ्या स्वप्नदेहा-दिवत्' इत्येवं स्वप्नदृष्टान्तोपजीविनां सिद्धान्तः—व्यावहारिक-ब्रह्म-परिच्छेदो न सिध्यतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अघटमान-घटमानयो-

* "अविद्याविलास एवेति" इति श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

इति ब्रह्माविद्ययोः पर्य्यवसाने सति यदेव ब्रह्म—चिन्मात्रत्वेनाविद्यायोगस्यात्यन्ताभावास्पदत्वा-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

तेन—परिच्छेदवादेन, तेन—प्रतिविम्बवादेन च तत्तद्व्यवस्थापयितुं—प्रतिपादयितुमशक्यम् । ततश्च हन्तृहतन्यायेन व्यासदृष्टप्रकारक-स्तद्विभागो ध्रुवः ॥ ३६ ॥

ननु परिच्छेदादिवादद्वयेनास्माकं तात्पर्य्यं, तस्यावबोधनाय कल्पितत्वात्, किन्त्वेकजीववाद एव तदस्ति ।

"स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्व्वम् ।
स्त्रियन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत् परितुष्टिमेति ॥"

[कैवल्य० १२]—

इत्यादि कैवल्योपनिषदि तस्यैवोपपादितत्वात् । तद्वादश्चेत्थम् ; "एकमेवाद्वितीयम्" इत्याद्युक्तश्रुतिभ्योऽद्वितीयश्चिन्मात्रो ह्यात्मा । स चात्मन्यविद्यया गुणमयीं मायां तद्वैषम्यजां कार्य्यसंहतिञ्च कल्पयन्न-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

रिति, * सङ्गतेरेति—तुल्यतया सिद्धेरित्यर्थः, ततश्चेति—देहाद्युपाधिकृतब्रह्मपरिच्छेदस्य प्रातिभासिकत्वाच्चेत्यर्थः । अविद्याविलास एव—खपुष्पादिवदारोपविषय एव । स्वरूपमप्राप्तेन—व्यावहारिकसत्व-मप्राप्तेन, तेन तेनेति—तत्तदुपाधिकृतपरिच्छेदविशिष्टब्रह्मणा इत्यर्थः, तत्तदिति—संसारवैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

दूषणान्तरमाह—ब्रह्माविद्ययोरिति । पर्य्यवसाने—विचारेण स्वरूपनिर्णये सतीति,—'विरोधस्तदवस्थ एव' इत्यग्रेणास्यान्वयः । चिन्मात्रत्वेन स्वप्रकाशसुखात्मकत्वेन, अविद्यायोगस्य—अविद्याया

* शब्दद्वयमिदं मूलाद्विपर्य्ययेणोक्तं, अर्थस्त्वेक एव ।

च्छुद्धं, तदेव तद्‌योगादशुद्ध्या* जीवः, पुन-स्तदेव जीवाविद्याकल्पितमायाश्रयत्वादीश्वरस्तदेव च तन्मायाविषयत्वाज्जीव इति विरोधस्तदवस्थ एव स्यात् । तत्र च शुद्धायां चित्यविद्या, तद्विद्या-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

स्मदर्थमेकं युष्मदर्थांश्च बहून् कल्पयति । तत्रास्मदर्थः—स्वस्वरूपः पुरुषः । युष्मदर्थश्च—महदादीनि भूम्यन्तानि जड़ानि, स्वतुल्यानि पुरुषान्तराणि, सर्व्वेश्वराख्यः पुरुषविशेषश्च—इत्येवं त्रिविधः ।

"जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति ।"

[नृसिंह० ९] इति श्रुत्यन्तराच्च—

गुणयोगादेव कर्त्तृत्व-भोक्तृत्वे तत्रात्मन्यध्यस्ते, यथा स्वप्ने कश्चिद्राजधानीं राजानं तत्प्रजाश्च कल्पयति, तन्नियम्यमात्मानञ्च मन्यते, तद्वत् । जाते च ज्ञाने जागरे च सति, ततोऽन्यन्न किञ्चि-दस्तीति चिन्मात्रमेकमात्मवस्त्विति । तमिमं वादं निराकर्त्तुमाह—इति ब्रह्मेति । इति—एवं, पूर्व्वोक्तरीत्या परिच्छेदादिवादद्वयस्य प्रत्याख्याने जाते, 'ब्रह्म च अविद्या च'—इति द्वयोः पर्य्यवसाने सतीत्यर्थः । अत्यन्ताभावास्पदत्वादिति—'अगृह्यो न हि गृह्यते"

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

निरासेन तत्कृतमोहादेः । तद्‌योगादिति —अविद्यायोगेन परिच्छिन्नत्वात् प्रतिविम्वरूपत्वाद्वा इत्यर्थः । अशुद्ध्या—मुग्धतया, रागद्वेषादिमत्त्वेन जीवा इति । तथा च मोहामोहयोः सङ्गासङ्गयोश्च विरोधः । विरोधान्तरमाह—पुनरिति, तथेत्यर्थः । जीवाविद्याकल्पितेति—

* "तद्‌योगादशुद्धः" इति वा पाठः ।

कल्पितोपाधौ * तस्यामीश्वराख्यायां विद्येति, तथा विद्यावत्त्वेऽपि मायिकत्वमित्यसमञ्जसा च कल्पना स्यादित्याद्यनुसन्धेयम् ॥ ४० ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

[बृ० आ० ३. ६. २६] इत्यादि श्रुतेरेवेत्यर्थः । विरोधस्तदवस्थ इति—विरोधत्वादेवाशक्यव्यवस्थापयितुमित्यर्थः † । तत्र च शुद्धाया-मिति—'शुद्धे ब्रह्मण्यकस्मादविद्यासम्बन्धस्तत्सम्बन्धात्तस्य जीवत्वम्। तेन जीवेन कल्पिताया मायाया आश्रयो भूत्वा तद्ब्रह्मैवेश्वरः। तस्येश्वरस्य मायया परिभूतं ब्रह्मैव तज्जीवः।' इत्यादि विप्रलापो-ऽयमविदुषामेव, न तु विदुषामिति भावः। मायिकत्वं—प्रतारकत्व-मित्यर्थः। "स एव माया" इति श्रुतिस्तु ब्रह्मायत्तवृत्तिकत्व-ब्रह्मव्याप्यत्वाभ्यां ब्रह्मणोऽनतिरिक्तो ‡ जीव इत्येव निवेदयन्ती गतार्था, § "जीवेशौ" इति श्रुतिस्तु मायाविमोहिततार्किकादि-परिकल्पितजीवेशपरतया गतार्थेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ ४० ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तथा च जीवभावं विना न मायाश्रयत्वमीश्वरस्य, तथा ईश्वराश्रित-मायाकृतमोहं विना न जीवभावः—इत्यन्योन्याश्रय इति भावः। शुद्धायां चितीति—निरुपाधौ ब्रह्मणीत्यर्थः। तस्यामिति—चिती-त्यर्थः। तथा चैकस्याविद्या-विद्ययोर्विरोधः स्फुटः—इति दर्शयति,—विद्यावत्त्वेऽपीति ॥ ४० ॥

* "अविद्या तद्विद्याकल्पितोपाधौ" इत्यत्र "अविद्याकल्पितोपाधौ" इति पाठान्तरम्।

† "अशक्यव्यवस्थापन इत्यर्थः" इति वा पाठः।

‡ "नातिरिक्तः" इति वा पाठः। § "निवेदयद्गतार्था" इति वा पाठः।

किञ्च, यद्यत्राभेद एव तात्पर्य्यमभविष्यत्तर्ह्येकमेव ब्रह्माज्ञानेन भिन्नं, ज्ञानेन तु तस्य भेदमयं दुःखं विलीयत इत्यपश्यदित्येवावक्ष्यत्। तथा श्रीभगवल्लीलादीनां वास्तवत्वाभावे सति श्रीशुक-हृदय-विरोधश्च जायते ॥ ४१ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

अनुपपत्त्यन्तरमाह ;— किञ्चेति । अत्र—श्रीभागवते शास्त्रे । इत्येवेति,— 'पूर्णः पुरुषः कश्चिदस्ति, तदाश्रितया मायया जीवो विमोहितोऽनर्थं भजति, तदनर्थोपशमनी च पूर्णस्य तस्य भक्तिः' इत्यपश्यत्— इत्येवं नावक्ष्यदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

यद्यत्रेति, अत्र—श्रीभागवते,—"अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायाञ्च तदपाश्रयाम्" इति वचने । अपश्यदिति—व्यास इत्यादिः, अवक्ष्यदिति—सूत इत्यादि, तथोक्तावेव स्पष्टार्थः स्यादिति भावः । सूतस्याद्वैतमतस्वीकारस्तद्गुरु-शुकसम्मतिं विना न' इति विभाव्य दूषणान्तरमाह,—तथेति—अद्वैतवादस्य सूतसम्मतत्वे इत्यर्थः । वास्तवत्वाभावे—अद्वैतभङ्गभिया वास्तवत्वास्वीकारे, शुकहृदयविरोधश्चेति —शुकहृदयग्रन्थे श्रीभगवल्लीलाया वास्तविकत्वेन कथनादिति भावः । तथा च सर्व्वतोऽतिशयज्ञानस्य शुकस्याद्वैतवादस्वीकारेण तन्मतं न समीचीनमिति भावः ॥ ४१ ॥

तस्मात् परिच्छेद-प्रतिविम्बत्वादि—प्रतिपादक-शास्त्राण्यपि कथञ्चित्तत्सादृश्येन गौणयैव वृत्त्या

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

तस्मादिति ;— तत्सादृश्येन—परिच्छिन्नप्रतिविम्बतुल्यत्वेनेत्यर्थः । 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्र यथा गौणया वृत्त्या सिंहतुल्यत्वं देवदत्तस्योच्यते, न तु सिंहत्वं, तद्वदित्यर्थः । नन्वेवं केन निर्णीतम् ? इति चेत्, 'सूत्रकृता श्रीव्यासेनैव' इति तत् सूत्रद्वयं दर्शयति । तत्रैकेन तद्वादद्वयमसम्भवान्निरस्यति,—अम्बुवदिति ; यथाम्बुना भूखण्डस्य परिच्छेदः, एवमुपाधिना ब्रह्मप्रदेशस्य स स्यात् ? न, अम्बुना भूखण्डस्येव उपाधिना ब्रह्मप्रदेशस्य ग्रहणाभावात् । "अगृह्यो न हि गृह्यते" (बृह०, ३, ६, २६) इति हि श्रुतिः । अतो न तथात्वं, ब्रह्मण उपाधिपरिच्छिन्नत्वं न इत्यर्थः । यद्वा, अम्बुनि यथा रवेः प्रतिविम्बः परिच्छिन्नस्य गृह्यते, एवमुपाधौ ब्रह्मणः प्रतिविम्बो

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

"अम्बुवदग्रहणात्" इति पूर्व्वपक्षवेदान्तसूत्रम् । अस्यार्थः—परमात्म-जीवात्मनोरैक्यं, अग्रहणात्—भेदस्याग्रहणात् अभेदस्य श्रवणादिति यावत्, "सर्व्वं एकीभवन्ति" (प्रश्न० ४, २) इति श्रुतेः, "स ऐक्षत" "वहु स्याम्" इत्यादि श्रुतेश्च । तथा चैकमेव ब्रह्म तत्तदुपाधिभेदेन भिन्नमिव, तत्तदुपाधिविगमे पुनरैक्यं—अम्बुवत्, एकस्माज्जलादुद्धृतं जलं पुनस्तत्रैव जले निहितमेकीभवतीति—तद्वदिति । अत्र सिद्धान्तसूत्रम्—"वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्" इति । जलादुद्धृतं जलं अवयवविभागेन पूर्व्वजलनाशेन जलान्तरं उत्पन्नं, न तु तयोरैक्यं तदाधारभूतजलस्य

प्रवर्त्तेरन् । "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्" (ब्र० सू० ३, २, १९) "वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्" (ब्र०

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

व्यापकस्य न गृह्यते ; अतो न तथात्वं—तस्य प्रतिविम्बो न इत्यर्थः । तर्हि शास्त्रद्वयं कथं सङ्गच्छते ? तत्राह ;—वृद्धीति द्वितीयेन । तद्द्वयं न मुख्यवृत्त्या प्रवर्त्तते, किन्तु वृद्धिह्रासभाक्त्वं गुणांश-मादायैव, यथा महदल्पौ भूखण्डौ, यथा च रवितत्प्रतिविम्बौ वृद्धि-ह्रासभाजौ, तथा परेशजीवौ स्याताम् । कुतः ? अन्तर्भावात्, एतस्मिन्नंशे शास्त्रतात्पर्य्यपूर्त्तेः । एवं सत्युभयोः—दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः, सामञ्जस्यात्—सङ्गतेरित्यर्थः । पूर्व्वन्यायेन परिच्छेदादिवादद्वयस्य

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

ह्रासात् । पुनस्तत्र निक्षिप्तं तज्जलं मिलितमुभाभ्यां जलान्तरमुत्पन्नं, वृद्धिदर्शनात् । तदाह,—"वृद्धिह्रासभाक्त्वम्" इति । वृद्धिह्रासभाक्त्वं यतो भवति, अतो मिलितजलयोर्भेदः परमार्थः ।

ननु कथं तदा मिलितजलयोरेकत्वप्रतीतिः ? इत्यत आह— "अन्तभावात्" एकस्मिन् जलेऽपरजलस्यान्तर्भावात् विलक्षण-सम्बन्धादुभयसामञ्जस्यात् तयोर्भेदस्य तयोरैक्यप्रतीतेश्च, इति द्वयोरुपपत्तिरित्यर्थः । तथा चाभेदप्रतीतिर्न पारमार्थिकी, परिमाण-भेदेन द्रव्यभेदस्य सर्व्वसिद्धत्वात् । एवं जीवात्म-परमात्मनोरपि भेदः पारमार्थिकः, प्रागुक्तविरुद्धधर्म्माध्यासात् । अभेदप्रतीतिस्तु— अन्तर्भावात् उपाधिविगमे विलक्षणसम्बन्धापायात् । तथा च श्रुतिः—"यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति" (कठ० ४, १५) इति ।

सू० ३, २, २०) इति पूर्वोत्तरपक्षमयन्यायाभ्याम् ॥ ४२ ॥

तत एवाभेदशास्त्राण्युभयोश्चिद्रूपत्वेन * जीवसमूहस्य दुर्घटघटनाप्रतीयत्वा स्वाभाविक-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

खण्डनम्, उत्तरन्यायेन तु गौणवृत्त्या तस्य व्यवस्थापनमिति । 'ब्रह्मणः खण्डः प्रतिविम्बो वा जीव एव' इति सूत्रकृतां मतम्, 'ईशोऽपि ब्रह्मणः खण्डः प्रतिविम्बो वा'इति मायिनामीशविमुखानां मतमिति वोद्धव्यम ॥ ४२ ॥

तत इति—परिच्छेदादिशास्त्रद्वयस्य तत्सादृश्यार्थकत्वेन नीतत्वादेव हेतोः "त्वं वा अहमस्मि भगवो देव ! अहं वै त्वमसि तत्त्वमसि"

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

स्कान्दे च—"उदके तूदकं सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् ।
न चैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यते ।
एवमेव हि जीवोऽपि तादात्म्यं परमात्मना ।
प्राप्नोति नासौ भवति स्वातन्त्र्यादिविशेषणात्" इति ।

तादात्म्यं—मिश्रतां । नासौ भवतीति—न परमात्मा भवति । स्वातन्त्र्यादीति,—आदिना—निर्विकारत्वादिपरिग्रहस्तेन तयोर्मिलने पदार्थान्तरतापत्तिरपीति ॥ ४२ ॥

तत एव—गौणया लक्षणया प्रवर्त्तितत्वादेव, अभेदशास्त्राणि—योजनीयानीत्यन्वयः । 'सादृश्ये लक्षणा गौणी, इति तां प्रदर्शयति,—

* "चेतनत्वेन" इति श्रीमद्-गोस्वामिभट्टाचार्य्य-धृतः पाठः ।

तदचिन्त्यशक्त्या स्वभावत एव तद्रश्मिपरमाणु-गणस्थानीयत्वात्तद्व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेण च विरोधं

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

इत्यादीन्यभेदशास्त्राणि तदेतद्व्याससमाधिसिद्धान्तयोजनाय मुहुरप्यग्रे योजनीयानीति सम्बन्धः । केन हेतुना ? इत्याह—उभयोः—ईश-जीवयोश्चिद्रूपत्वेन हेतुना । यथा गौर-श्यामयोस्तरुणकुमारयोर्वा विप्रयोर्विप्रत्वेनैक्यम् । ततश्च जात्यैवाभेदो, न तु व्यक्त्योरित्यर्थः । तथा जीवसमूहस्य दुर्घटघटनापटीयस्या तदचिन्त्यशक्त्या स्वभावत एव तद्रश्मिपरमाणुगणस्थानीयत्वात्तद्व्यतिरेकेण, अव्यतिरेकेण च हेतुना विरोधं परिहृत्येति । परेशस्य खलु स्वरूपानुबन्धिनी पराख्या

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

उभयोः—ईश-जीवयोः 'चेतनत्वेन' इत्यस्य 'जीवसमूयस्य तदेकत्वेऽपि' इत्यनेनान्वयः * । 'चेतनत्वेन' इत्यभेदे तृतीया । तथा च चेतनत्वरूपैकधर्म्मत्वमेव ईश्वरजीवयोरेकत्वमित्यर्थः । यद्यपि तयोर्नैकं चेतनं, ईश्वरस्य नित्यसर्व्वविषयमेकं चैतन्यं, जीवानाञ्चानित्यमसर्व्वविषयकं नानाविधं, तथापि तदुभयोरेकं चैतन्याश्रयत्वमङ्गीकृत्य समाधेयम् । स्वभावत एव कारणं विना नित्यदैव तद्रश्मिपरमाणु-गणस्थानीयत्वात् तस्येश्वरस्य रश्मिपरमाणुगणतुल्यधर्म्मत्वात् रश्मितुल्यता च, प्रकाशमयत्वेन निरवयवस्य ब्रह्मणस्तेजस्वितानुपपत्त्या न वास्तवरश्मिता तेषाम् । ननु निरवयवत्वे ब्रह्मणः कथं जीवाश्रयत्वम् ? इत्यत आह—स्वाभाविकतदचिन्त्यशक्त्येति । तथा च—यथैकस्य सूर्य्यस्य तेजोमयस्य वहिर्निगच्छन्तो

* एतदंश-दृष्ट्या मूले "तदेकत्वेऽपि" इति पाठस्य सत्त्वाद्भूयते, सम्भवेदेव कस्मिंश्चित् पुस्तके ।

परिहृत्याग्रे * मुहुरपि तदेतद्व्याससमाधिलब्ध-सिद्धान्तयोजनाय योजनीयानि ॥ ४३ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

शक्तिरुष्णातेव रवेरस्ति— 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च'' इति मन्त्रवर्णात्, ''विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता'' इति स्मरणाच्च। सा हि तदितरान्निखिलान्नियमयति। यस्मात् तदन्ये सर्व्वेऽर्थाः स्व-स्वभावमत्यजन्तो वर्त्तन्ते। प्रकृतिः कालः कर्म्म च स्वान्तःस्थितमपीश्वरं स्पर्द्धुं न शक्नोति, किन्तु ततो विभ्यदेव स्वस्वभावे तिष्ठति। जीवगणश्च तत्सजातीयोऽपि न तेन संपर्च्चितुं शक्नोति किन्तु तमाश्रयन्नेव वृत्तिं लभते, मुख्यप्राणमिव श्रोत्रादिरिन्द्रियगण इति। तथा च ''यद्वृत्तिर्यदधीना स तद्रूपः'' इत्यभेदशास्त्रस्यापि भेदशास्त्रेण सार्द्धमविरोधोऽयं श्रीव्याससमाधि-लब्धसिद्धान्तसव्यपेक्ष इति। तथा चात्रेश-जीवयोः स्वरूपाभेदो नास्तीति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

रश्मिगणाः सूर्य्यमण्डले पुनः प्रविशन्तोऽपि न दृश्यन्ते, सूर्य्य-मण्डलाद्भिन्ना अभेदेनोपचर्य्यन्ते, तथाऽदृष्टादिवशाद् ब्रह्मणः सका-शान्निःसरन्तो देहसङ्गेन संसारिणः कदाचिद्विद्योत्पत्त्या देहसङ्ग-निर्म्मुक्ता ब्रह्मणि पुनः प्रविशन्तो ब्रह्मतो भिन्ना अपि अभेदेनोप-चर्य्यन्त इत्यर्थः। ननु ब्रह्मतो यदि जीवा निःसरन्ति, तदा किं ब्रह्म परिच्छिन्नम्? इत्यत आह—तद्व्यतिरेकेणेति। यद्यपि तद्व्यति-रेकस्थलमप्रसिद्धं, तथापि जीवानां देहसम्बन्धदशायामपि ब्रह्म·

* ''परिहृत्यैवाग्रे'' इति वा पाठः।

तदेवं मायाश्रयत्व-मायामोहितत्वाभ्यां स्थिते द्वयोर्भेदे * तद्भजनस्यैवाभिधेयत्वमायातम् ॥४४॥

अतः श्रीभगवत एव सर्व्वहितोपदेष्टृत्वात्, सर्व्वदुःखहरत्वात्, रश्मीनां सूर्य्यवत् सर्व्वेषां परम-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

तदेवमिति स्फुटार्थम् । तद्भजनस्य—मायानिवारकस्येत्यर्थः ॥४४॥

मायामोह-निवारकत्वाद्यस्य भजनमभिधेयं, स भगवानेव भजतां प्रेमयोग्य इत्यर्थादागतमित्याह ;—अत इति। अतः—मायामोह-निवारकभजनत्वाद्भगवत एव परमप्रेमयोग्यत्वमिति सम्बन्धः । जीवात्मा प्रेमयोग्यः, परमात्मा भगवांस्तु परमप्रेमयोग्य इत्यर्थः । कुतः ? इत्यपेक्षायां हेतुचतुष्टयमाह—सर्व्वेति । रश्मीनामित्यादि—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

सम्बन्धित्वादित्यत्र तात्पर्य्यम् । यद्वा, तस्य—ब्रह्मणः, व्यतिरेकेण—व्यतिरिक्तदेहसम्बन्धकृतभेदेन, अव्यतिरेकेण— देहसम्बन्धाभावे तदैक्यप्रायेण, विरोधं परिहृत्य—भेदाभेदबोधकश्रुति-स्मृति-न्यायादि-विरोधं परिहृत्येत्यर्थः । तथाच क्वचिच्चेतनत्वेनैक्यविवक्षया, क्वचिच्च धर्म्मधर्म्मिणोरभेद-विवक्षयाऽभेदवचनानि व्याख्येयानीति भावः ॥४३॥

तदेवं—निरुक्ततत्प्रकारेण, तयोर्भेदे इति—सिद्धे सतीति शेषः । अभिधेयत्वमिति—श्रीभागवते इत्यादिः ॥ ४४ ॥

सूर्य्यवत्—सूर्य्यस्येव, सर्व्वेषां—जीवानां, परमस्वरूपत्वादिति—अत्रैव सूर्य्यदृष्टान्तः, परमत्वात् स्वरूपत्वाच्चेत्यर्थः । परमत्वञ्च—

* "तयोर्भेदे" इति वा पाठः ।

स्वरूपत्वात्, सर्व्वाधिकगुणशालित्वात्, परमप्रेम-योगत्वमिति प्रयोजनञ्च स्थापितम् ॥ ४५ ॥

तत्राभिधेयञ्च तादृशत्वेन दृष्टवानपि, यतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं श्रीभागवताख्यामिमां सात्वतसंहितां प्रवर्त्तितवानित्याह,—अनर्थेति। भक्तियोगः—

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

सूर्य्यो यथा रश्मीनां स्वरूपं न, किन्तु परमस्वरूपमेव भवति एवं जीवानां भगवान्—इति स्वरूपैक्यं निरस्तम्। अन्तर्यामि-ब्राह्मणात् सौवालब्राह्मणाच्च 'जीवात्मानः परात्मनः शरीराणि भवन्ति, स तु तेषां शरीरी' इति भेदः प्रस्फुटो ज्ञातः। अतः सर्व्वाधिकेति ॥ ४५ ॥

तत्राभीति, तादृशत्वेन मायानिवारकत्वेन। दृष्टवानपि श्रीव्यासः। अनुष्ठानं—कृतिसाध्यम्। तत्प्रसादेति—भगवदनुग्रहेत्यर्थः। तस्य—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

निरतिशयसुखमयत्वं आत्मनः स्वतः प्रेमास्पदत्वं ततोऽप्यधिक-प्रेमास्पदत्वसूचकमिदमिति बोध्यम्। प्रयोजनमिति—भगवत्प्राप्ति-रूपमित्यर्थः। चकारात् तत्प्रेमापि तत्प्रयोजनम्। यद्वा; इति—भगवतः प्रेमयोग्यत्वात् तत्सूचनेन प्रागुक्तं प्रेमाख्यप्रयोजनं सुष्ठुत्वेन स्थापितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्र—समाधौ, अभिधेयं—भक्तियोगं, तादृशत्वेन—परमप्रेमास्पद-भगवत्प्राप्तिहेतुत्व-पुरस्कारेण। यतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं—भजनरूपाभिधेय-प्रवृत्त्यर्थं प्रवर्त्तितवान्, अतो दृष्टवानपीत्यर्थः। श्लोकस्य 'चक्रे'

श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणः साधनभक्तिः ; न तु प्रेम-लक्षणः । अनुष्ठानं ह्युपदेशापेक्षं, प्रेम तु तत्-प्रसादापेक्षमिति । तथापि तस्य तत्प्रसादहेतो-स्तत्प्रेमफलगर्भत्वात् साक्षादेवानर्थोपशमनत्वं, * न त्वन्य † सापेक्षत्वेन, "यत् कर्म्मभिर्यत् तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्" इत्यादौ, (भाः ११,२०,३२,)

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

श्रवणादिलक्षणस्य । अन्यसापेक्षत्वेन—कर्म्मादिपरिकरत्वेन । ज्ञाना-देस्त्विति—ज्ञानमत्र "यस्य ब्रह्म" इत्युक्तब्रह्मविषयकम् । सम्मोहा-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

इत्यस्य विवरणं—प्रवर्त्तितवानिति । आहेति—सूत इति शेषः । अनुष्ठानं—साधनक्रिया, तत्प्रसादसापेक्षं—साधनाधीनभगवदनुग्रह-सापेक्षम् । ननु साधनभक्तेन साक्षादनर्थोपशमनत्वम्, इति कथं 'अनर्थोपशमं' इत्युक्तम् ? इत्यत आह,—तथापीति,— भजनस्य भगवत्प्रसादव्यवधानेनानर्थोपशमत्वेऽपि । तस्य—भजनस्य, तत्प्रसाद-हेतोः—भगवत्प्रसादहेतोः, प्रेमभलगर्भत्वात्—प्रेमफलतात्पर्य्यकत्वात् ; तथा च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति भावः । अनर्थो-पशमत्वं—मायोपशमत्वम् । स तु—प्रसादलभ्यप्रेमा । अस्य—भजनस्य सापेक्षत्वेनेति । तथाच भजनं विना नानर्थशमनं, प्रसादः

* "अनर्थोपशमत्वम्" इति श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

† "न त्वन्य" इत्यत्र "स त्वस्य" इति पाठान्तरं श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्य-सम्मतम् ।

"सर्व्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा। स्वर्गापवर्गम्" (भाः ११, २०, ३३) इत्यादेः ज्ञानादेस्तु भक्ति-सापेक्षत्वमेव, "श्रेयःसृतिं भक्तिम्" (भाः १०,१४, ४) इत्यादेः। अथवा; अनर्थस्य—संसारव्यसनस्य तावत् साक्षात् अव्यवधानेनोपशमनं, सम्मोहादिद्वयस्य तु * प्रेमाख्यस्वीयफलद्वारेत्यर्थः। अतः पूर्व्ववदेवालाभिधेयं दर्शितम् ॥ ४६ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

दीत्यादिपदादात्मनो जड़देहादिरूपतामननं ग्राह्यम्। अत इति। अत्र—अनर्थेति वाक्ये ॥ ४६ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

प्रेमा च द्वारमेवेति भावः। प्रेमा च स्वतःसिद्ध एव, साध्यता च तस्य प्राकट्यमात्रम्— इति निरपेक्षकत्वकथनं तस्येति। तत्र हेतुमाह—'यत् कर्म्मभिः' इत्यादि। तथा च—"सर्व्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा" इत्यनेन भक्तेर्ज्ञानादिनिरपेक्षेण सर्व्वफलजनकत्वोक्त्याऽनर्थोपशमनत्वमिति भावः। 'ज्ञानादिकं भक्तिं विना निरर्थकम्' 'इति नादरः' इत्याह—ज्ञानादेस्त्विवति। ननु साक्षात्-साधनत्वं द्वारानपेक्षम्—इति सिद्धान्तः इत्यत आह,—अथवेति, मोहादिद्वयस्य तु—इत्यस्य 'उपशमम्' इत्यनुषङ्गेणान्वयात् 'तु'कारेण साक्षात्त्वव्यवच्छेदः, 'मोहादि' इति 'आदि'पदेन देहाभिमानपरिग्रहः ॥४६॥

* "मोहादिद्वयस्य तु" इति श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यमतः पाठः।

अथ पूर्व्ववदेव प्रयोजनञ्च स्पष्टयितुं, पूर्व्वोक्तस्य पूर्ण-पुरुषस्य च श्रीकृष्णस्वरूपत्वं व्यञ्जयितुं, ग्रन्थफलनिर्द्देशद्वारा तत्र तदनुभवान्तरं प्रतिपादयन्नाह,—यस्यामिति। भक्तिः—प्रेमा, श्रवणरूपया साधनभक्त्या साध्यत्वात्। उत्पद्यते—आविर्भवति। तस्यानुषङ्गिकं गुणमाह—शोकेति, अत्रैषां संस्कारोऽपि नश्यतीति भावः।

"प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत्" इति (भाः ५, ५, ६) श्रीऋषभदेववाक्यात्। परमपुरुषे पूर्व्वोक्त-पूर्णपुरुषे। किमाकारे? इत्यपेक्षायामाह, कृष्णे—"कृष्णस्तु

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

अथेति;—प्रयोजनं भगवत्प्रेमलक्षणम्। तत्रेति,—तत्र समाधौ श्रीव्यासस्यान्यमनुभवमित्यर्थः। आविर्भवतीति—प्रेम्णः परासारांश-त्वेनोत्पत्त्यसम्भवादित्यर्थः। अस्येति—प्रेम्णः। अत्र—प्रम्णि सति।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

प्रीतिः—प्रेमा, श्रीकृष्णविशेषणपरमपुरुषपदस्य पूर्व्वोक्तपूर्णपुरुष-परत्वं वर्णनीयत्वेन समाधिलब्धपूर्णपुरुषोपक्रमेण व्यक्तीकृतग्रन्थ-स्याभिधेयभजनसम्बन्धित्वेन श्रीकृष्णस्य कथनात् सुखगम्यमेवेति। ननु कृष्णपदार्थ एव कः? इत्याकाङ्क्षायामाह,—कृष्णस्त्वित्यादि, यन्नाममात्रेणेति—कृष्णेति नाममात्रेणेत्यर्थः। प्रथमप्रतीतिविषयः स्यादिति—औत्सर्गिकप्रतीतिविषयो भवतीत्यर्थः। आभिमुख्याय—अभिमुखीकरणाय। तदाकार इति—स आकारः—स्वाभाविक-शरीरविशेषविशिष्ट-ब्रह्मकृष्णपदार्थ इत्यर्थः। यशोदा-स्तनन्धये—

भगवान् स्वयम्" इत्यादि शास्त्रसहस्रभावितान्तःकरणानां परम्परया तत्प्रसिद्धिमवगच्छतामसंख्यलोकानां तन्नामश्रवणमात्रेण* यः प्रथमप्रतीतिविषयः स्यात्, तथा तन्नाम्नः प्रथमाक्षरमात्रं मन्त्राय कल्पमानं यस्याभिमुख्याय स्यात्—तदाकारे इत्यर्थः। आहुश्च नामकौमुदीकाराः ;—

"कृष्णशब्दस्य तमालश्यामलत्विषि यशोदायाः स्तनन्धये परब्रह्मणि रूढ़िः" इति ॥ ४७ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

"कृष्णस्तु भगवान्" इति—श्रीसूतादीनां श्रीजयदेवादीनाञ्चासंख्य-लोकानामित्यर्थः। 'तन्नाम' इति, 'तन्नाम्नः' इति चोभयत्र कृष्णेति नाम बोध्यम्। रूढ़िरिति,—प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धं विनैव यशोदासुते प्रसिद्धिर्मण्डपशब्दस्येव गृहविशेषे इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

यशोदास्तनपानकर्त्तरि, रूढ़िः—मुख्यावृत्तिः प्रसिद्धा, वृष्णिवंशावतीर्णमुपक्रम्य "कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इत्युक्तत्वाद् वासुदेवेति नामान्तरमस्यैवेति भावः। यशोदास्तनन्धय इति—शरीरपरिचयाय, न तु तद्घटितं कृष्णपद-प्रवृत्तिनिमित्तं, किशोरमूर्त्तौ यशोदा-स्तन-पानाभावात् यशोदाविशेषेणापरिचयाच्च। स्वयं भगवता कृष्णेन यस्याः स्तनपानं कृतं, तत्त्वेनोक्तौ परस्पराश्रयात्। न च यशोदात्व-त्वेनैव यशोदानिवेश इदानीन्तनयशोदातनयवारणाय नवतमालेति विशेषणमिति वाच्यम्, कृष्णपदेन यशोदास्तनपातृत्वेनानुपस्थितेः,

* "यन्नाममात्रेण" इति श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः।

अथ तस्यैव प्रयोजनस्य ब्रह्मानन्दानुभवादपि परमत्वमनुभूतवान् । यतस्तादृशं शुकमपि तदानन्दवैशिष्ट्यलम्भनाय तामध्यापयामासेत्याह,—स संहितामिति । कृत्वानुक्रम्य चेति—प्रथमतः स्वयं सङ्क्षेपेण कृत्वा, पश्चात्तु श्रीनारदोपदेशादनुक्रमेण विवृत्येत्यर्थः । अतएव श्रीमद्भागवतं भारतानन्तरं यदत्र श्रूयते, यच्चान्यत्राष्टादशपुराणानन्तरं भारतमिति, तद्द्वयमपि समा-

---

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

अथेति ;—ब्रह्मानन्दात्—यस्य ब्रह्मेत्युक्तवस्तुसुखादपि । परमत्वं—उत्कृष्टत्वमनुभूतवान् श्रीव्यासः । तादृशं—तदानन्दानुभविनमपि । तदानन्देति कृष्णप्रेमानन्दप्रापणायेत्यर्थः । अत एवेति । यदत्रेति ; अत्र—श्रीभागवते । अन्यत्र मात्स्यादौ ;—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

'पपौ यस्याः स्तनं हरिः' इत्यादौ कृष्णपर्य्यायहरिपदेन तथोपस्थितौ 'पपौ यस्याः स्तनम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः, "कृषिर्भूवाचकं शब्दो-णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म भुवि जातं न संशयः' इत्यादि शास्त्रलिङ्गव्युत्पत्त्या विरोधापत्तेश्चेति बोध्यम् ॥ ४७ ॥

अनुभूतवानिति—सूत इति शेषः । तादृशं—ब्रह्मानन्दानुभवशालिनम् । अतएवेति—आदौ सङ्क्षेपेण कृतस्य भागवतस्यानन्तरं विवृत्य कृतत्वादेव । अत्र—श्रीभागवते, अन्यत्र,—"अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे वेदोपबृंहितम्" इति वचने । समाहितम्—अविरुद्धं, तथाच—भागवतं पूर्व्वं सङ्क्षेपेण कृतं, भारतानन्तरं विस्तरतः—इति भावः । केचित्तु—

हितं स्यात्। ब्रह्मानन्दानुभवनिमग्नत्वात् निवृत्तिनिरतं—सर्वतो निवृत्तौ निरतं, तत्रेति निवृत्तावित्यर्थः ॥ ४८ ॥

तमेतं श्रीवेद-व्यासस्य समाधि-ज्ञानानुभवं श्रीशौनक-प्रश्नोत्तरत्वेन विशदयन् सर्वात्मारामानुभवेन सहेतुकं संवादयति,—आत्मारामाश्चेति। निर्ग्रन्थाः—विधिनिषेधातीताः, निर्गताहङ्कारग्रन्थयो वा। अहैतुकीं—फलानुसन्धिरहिताम्। अत्र सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह;—इत्थम्भूतः—आत्मारामाणामप्याकर्षणभावो गुणो यस्य स इति। तमेवार्थं श्रीशुकस्याप्यनुभवेन संवादयति, हरेर्गुणेति। श्रीव्यासदेवाद् * यत्किञ्चित् श्रुतेन

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

"अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः। चक्रे भारतमाख्यानं वेदार्थैरुपबृंहितम्"—इत्यनेनेत्यर्थः। तत्रेति—निवृत्तावित्यर्थः ॥ ४८ ॥

समाधिदृष्टस्यार्थस्य सर्व्वतत्त्वज्ञ-सम्मतत्वमाह,— तमित्यादिना। निर्गताहङ्कारेति, महतत्त्वाज्जातोऽयमहङ्कारः, न तु स्वरूपानुसन्दिनीति

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

अनुक्रम्य अनुक्रमेण कृत्वेति व्याख्यानं—अष्टादशपुराणानि कृत्वा भारताख्यानं अखिलं—पूर्णं चक्रे इति निरुक्तवचनार्थः, "मन्ये तद्दर्शनं खिलम्" इत्यत्र खिलशब्दस्योणार्थकत्वादिति भारतानन्तरमेवाष्टादश पुराणानीत्याहुः ॥ ४८ ॥

तं—ब्रह्मानन्दादप्यधिकतया कृष्णविषयकं, एवं—शुकमध्यापयामासेति वचनसूचितं, सर्व्वात्मारामानुभवेन— तादृशानुभवमूलक-

* "श्रीव्यासदेव" इति वा पाठः।

गुणेन पूर्वमाक्षिप्ता मतिर्यस्य सः, पश्चाद्‌ध्यागात् महद्विस्तीर्णमपि । ततश्च तत्संकथासौहार्देन नित्यं विष्णुजनाः प्रिया यस्य तथाभूतो वा, तेषां प्रियो वा स्वयमभवदित्यर्थः ।

अयं भावः ;—ब्रह्मवैवर्त्तानुसारेण पूर्वं तावदयं गर्भमारभ्य श्रीकृष्णस्य स्वैरितया मायानिवारकत्वं ज्ञातवान् । ततः स्वनियोजनया श्रीव्यासदेवेनानीतस्य तस्यान्तर्दर्शनात्तन्निवारणे सति, कृतार्थम्मन्यतया स्वयमेकान्तमेव गतवान् । तत्र श्रीवेद-व्यासस्तु तं वशीकर्त्तुं तदनन्यसाधनं श्रीभागवतमेव ज्ञात्वा, तद्‌गुणातिशयप्रकाशमयांस्तदीयपद्यविशेषान् कथञ्चित् श्रावयित्वा, तेन तमाक्षिप्तमतिं कृत्वा, तदेव पूर्णं तमध्यापयामासेति श्रीभागवतमहिमातिशयः प्रोक्तः ।

तदेवं दर्शितं—वक्तुः श्रीशुकस्य वेदव्यासस्य च समानहृदयम् । तस्माद्वक्तुर्हृदयानुरूपमेव सर्वत्र तात्पर्य्यं पर्य्यालोचनीयं,

---

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

बोध्यं, द्वितीये सन्दर्भे एवमेव निर्णेष्यमाणत्वात् । तदीयपद्यविशेषानिति—पूतनाधात्रीगतिदान-पाण्डवसारथ्य-प्रतीहारत्वादिप्रदर्शकान् कतिचित् श्लोकानित्यर्थः । ब्रह्मवैवर्त्ते शुको योनिजातः,

---

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

हरिभजनेन, सहेतुकं—कृष्णोत्कर्षरूपतद्धेतुबोधकं वचनं,संवादयति—ज्ञापयति । आक्षिप्ता—शिथिला । निष्टङ्कितं—ज्ञापितं,—'तस्मात्'

नान्यथा। यत्रतत्रान्यथा पर्य्यालोचनं, तत्र तत्र कुपथगामित-
वेति निष्टङ्कितम् ।१।७ श्रीसूतः ॥ ४९ ॥

अथ क्रमेण विस्तरतस्तथैव तात्पर्य्यं निर्णेतुं सम्बन्धा-
भिधेयप्रयोजनेषु षड्भिः सन्दर्भैर्निर्णेष्यमाणेषु प्रथमं यस्य
वाच्यवाचकतासम्बन्धीदं शास्त्रं, तदेव—"धर्म्मः प्रोज्झितकैतवः"
इत्यादिपद्ये सामान्याकारतस्तावदाह ;—"वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु"
(भाः १, १, २) इति ॥

टीका च,—"अत्र श्रीमति सुन्दरे भागवते वास्तवं परमार्थ-
भूतं वस्तु वेद्यं, न तु वैशेषिकादिवद् द्रव्यगुणादिरूपम्" इत्येषा
।१। श्रीवेदव्यासः ॥ ५० ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

भारते त्वयोनिजातः कथ्यते, दारग्रहणं कन्यासन्ततिश्चेति। तदेतत्
सर्व्वं कल्पभेदेन सङ्गमनीयम् ॥ ४९ ॥

संक्षेपेणोक्तं सम्बन्धादिकं विस्तरेण दर्शयितुमुपक्रमते अथेत्यादि ।
तथैवेति श्रीशुकादिहृदयानुसारेणेत्यर्थः। सामान्यत इति अनिर्द्दिष्ट-

---

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

इत्यनेनास्यान्वयः। श्रीसूत इति—सम्वादयतीति प्राक्तनेनान्वयः ॥४९॥

सम्बन्धः—वाच्यवाचकतालक्षणः, तत्र वाच्यतासम्बन्धि अभि-
धेयं ; तच्च द्विविधं—वास्तवतत्त्वं वस्तुतत्त्वञ्च, वाचकतासम्बन्धि
शास्त्रमिति विशेषतः सूतप्रोक्तं, सामान्यतो व्यासेनोक्तमित्याह—
अथेति। तथैव—निरुक्तैतत्प्रकारेणैव, निर्णेतुं—ज्ञापयितुं, अस्य

अथ किंरूपं तद्वस्तुतत्त्वमित्यत्राह ;—

"वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज् ज्ञानमद्वयम्" (भाः १,२,११) इति ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

स्वरूपगुणविभूतिकथनायेत्यर्थः । वैशेषिकादिवदिति—कणादगौतमोक्तशास्त्रवदित्यर्थः ॥ ५० ॥

स्वरूपनिर्देशपूर्व्वकं तत्त्वं वक्तुमवतारयति—अथ किमिति, स्वयंसिद्धेति—आत्मनैव सिद्धं खलु स्वयंसिद्धमुच्यते । "स्वयंदासास्तपस्विनः" इत्यत्र तपस्विदास्यमात्मना तपस्विनैव सिद्धं प्रतीयते, तद्वत् । तादृशञ्च—परेशवस्त्वेव, न तु तादृशमपि जीवचैतन्यं,

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

'निर्णीष्यमाणेषु' इत्यनेनान्वयः । यस्य वाच्यवाचकतासम्बन्धीति—यन्निष्ठवाच्यतानिरूपितवाचकतासम्बन्धीत्यर्थः । आहेति—श्रीवेदव्यास इति परेणान्वयः ॥ ५० ॥

चिदेकरूपमिति—चिता ज्ञानेन एकरूपं—स्व-स्वरूपभूतज्ञानवदित्यर्थः । तदुक्तं—"गुणैः स्वरूपभूतैस्तु गुण्यसौ हरिरीश्वरः" इति । अद्वयत्वञ्च—अद्वयपदवाच्यत्वञ्च, स्वतःसिद्धतादृशतत्त्वान्तराभावादिति—तथा च तादृशतत्त्वनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वमेवाद्वयत्वमिति भावः । ननु प्रकृत्यादिशक्तीनामपि तत्त्वता श्रूयते इति कथमद्वयत्वम्? इत्यत आह,—स्वशक्त्येकसहायत्वादिति स्वाश्रितशक्तिरूपत्वात् प्रकृत्यादीनामपि तत्स्वरूपत्वात् प्रकृतेर्वहिरङ्गत्वेऽपि तस्यानित्यतया धर्म्मतया च ब्रह्मणैक्यमिति भावः । ननु प्रकृतेः कथं धर्म्मत्वम्? इत्यत आह,—परमाश्रयं तं विनेति, असिद्धत्वात्—

ज्ञानं—चिदेकरूपम् । अद्वयत्वञ्चास्य स्वयंसिद्धतादृशा-तादृशतत्त्वान्तराभावात्, * स्वशक्त्यैकसहायत्वात्, परमाश्रयं तं विना तासामसिद्धत्वाच्च । 'तत्त्वम्' इति परमपुरुषार्थताद्योतनया

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

न त्वनादृशं प्रकृतिकाललक्षणं जड़वस्तु ; तदभावादद्वयत्वम् । तयोः स्वयंसिद्धत्वाभावः कुतः ? इत्यत्राह,—परमाश्रयं तं विनेति । स्वशक्त्यैकसहायेऽप्यद्वयपदं प्रयुज्यते,—'धनुर्द्वितीयः पाण्डुः' इति । ननु वेदान्ते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति, विज्ञानानन्दस्वरूपं ब्रह्म

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

अचेतनत्वेन कार्य्याक्षमत्वादिति भावः । तत्त्वमितीति—तत्पदप्रति-पाद्यं जगत्कर्त्तृरूपं वास्तवं वस्तुतत्त्वपदार्थः, वास्तवत्वं नित्यसत्त्वम् आत्मपदबोध्यमपि तदेव । तस्य परमप्रेमास्पदत्वमाह श्रुतिः—"न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति" (वृ० आ० २, ४, ५) इत्युपक्रम्य "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" (वृ० आ० २ ४, ५) इत्यादिका । न चात्रोपक्रमे आत्मपदं जीवपरमिति वाच्यं, आत्मपदेनात्मत्वेन बोधनात् परमप्रेमास्पदपरमात्मांशजीवात्मनोऽपि प्रेमास्पदत्वेन बोधनात् । तदभिप्रायेणैव दशमे—"ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्णे इयान् प्रेमा कथं भवेत्" इति परीक्षित्-प्रश्नोत्तरतया शुकदेव आह,—"सर्व्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः" इत्युक्त्वा -कृष्णमेनमवेहि त्वमा-त्मानमखिलात्मनाम्" इत्युक्तं, संसारिणां परमात्मानुभवविरहेणैव

* "स्वयंसिद्धतादृशातादृशतत्त्वान्तराभावात्" इत्यत्र—"स्वतःसिद्ध-तादृशतत्त्वा-न्तराभावात्" इति श्रीमद्-गोस्वामिभट्टाचार्य्यैरुक्तम् ।

परमसुखरूपत्वं तस्य * बोध्यते। अतएव तस्य नित्यत्वञ्च दर्शितम् ॥ १।२। श्रीसूतः ॥ ५१ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

पठ्यते, इह ज्ञानमिति कथं ? तत्राह,—तत्त्वमिति । इदमत्र तत्त्वमित्युक्ते सारे वस्तुनि तत्त्वशब्दो नीयते । सारञ्च सुखमेव, सर्व्वेषामुपायानां तदर्थत्वात्, तथा च सुखरूपत्वमपि तस्यागतम् । ननु ज्ञानं सुखञ्चानित्यं दृष्टं ? तत्राह ;—अतत्रवेति स्वयंसिद्धत्वेन व्याख्यानान्नित्यं तदित्यर्थः । "सदकारणं यत्तन्नित्यम्" इति हि तीर्थकाराः । एवञ्च तादृशब्रह्मसम्बन्धीदं शास्त्रमित्युक्तम् ॥ ५१ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तथाप्रियताननुभवात् । तथा प्रियताबीजञ्च परमानन्दमयत्वेनेत्यभिप्रायं दर्शयति,—परमपुरुषार्थद्योतनायेति । परमसुखत्वं—निरतिशयस्वाभविकसुखवत्त्वं, तस्य—ज्ञानस्य स्वाभाविकज्ञानवतः । एवञ्च ब्रह्मगतज्ञान-सुखयोः ब्रह्मस्वरूपतया तयोरैक्यप्रवादः । अतएव—ब्रह्मणो ज्ञानैकरूपतया कथनादेव तस्य—ज्ञानस्य सुखस्य च नित्यत्वम् । न च तज्ज्ञानसुखयोरैक्यं वास्तवं 'जानामि' इत्यनुव्यवसायसिद्धज्ञानस्य आत्मधर्म्मस्य 'अहं सुखी' इत्यनुभवसिद्धात्मधर्म्मसुखस्य च मिथो वैलक्षण्यावगमात् । न चात्मधर्म्मत्वं तयोरारोपितं, मानाभावात् । एवञ्च स्वाभाविकज्ञानसुखवत्स्वरूपत्वं तत्त्वस्य सिद्धम् । निरुक्तज्ञाने ज्ञानपदस्य निरुक्तसुखे सुखपदस्य शक्तेः सुप्रसिद्धतया—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति (तैत्ति० २, १, १) "आनन्दं ब्रह्म" इति (सर्व्वोप० ३) श्रुतावपि तादृशज्ञानसुखयोर्ज्ञानानन्दपदाभ्यां

* "ज्ञानस्य" इत्यधिक पाठः क्वचित् ।

ननु नीलपीताद्याकारं क्षणिकमेव ज्ञानं दृष्टं, तत् पुनरद्वय नित्यं ज्ञानं कथं लक्ष्यते, तन्निष्ठमिदं शास्त्रम्? इत्यत्राह* ;

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

आर्थिकं नित्यत्वं स्थिरं कुर्व्वन् शास्त्रस्य विशिष्टब्रह्मसम्बन्धित्व-माह ;—ननु नीलेत्यादिना । अनेन—जीवेनेत्यादि । तदीयोक्तौ—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

बोधनात् तयोरात्मधर्म्मत्वानुभवादीश्वरेऽपि तयोर्धर्म्मत्वमेव—"यः सर्व्वज्ञः" इत्यादिश्रुतौ—

"ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्म्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च" इति भगवद्वचने च बोधितमिति । ब्रह्म-पद-ज्ञानपदानन्दपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या ज्ञानपदानन्दप-दयोः स्वाभाविक-ज्ञानवत्-स्वाभाविकानन्दवत्परत्वावगमात् । तत्त्व-पदयोरिवेति 'ब्रह्मणो हि' इत्यत्र ब्रह्मपदं धर्म्मपरं, तेन ज्ञानस्येत्यर्थः । नीलकण्ठकृतटीकायां 'ब्रह्मपदमत्र वेदपरम्' इति व्याख्यातम् । केचित्तु—"मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्" (गीता० १४, ३) इति वचने ब्रह्मपदश्रवणात् "ब्रह्मणो हि" इत्यत्र ब्रह्मपदं प्रकृतिपरं, सर्व्वत्र श्रुतौ श्रीभागवते च ब्रह्म-कृष्णपदार्थयोरैक्यावगमात्—इत्याहुः ॥ ५१ ॥

इत्याहेति—'श्रीसूतः' इति पूर्व्वेणान्वयः । 'इत्यत आह'—इति तदर्थः । 'तन्निष्ठम्'इत्यन्तमस्य कर्म्मत्वेनान्वितम् । सर्व्ववेदान्तसारं —सर्व्ववेदान्तेषु मुख्यत्वेनाभिहितं, ब्रह्मणा सहात्मनो जीवस्य यदेकत्वं—तल्लक्षणं साधकतमं यस्य तत्—ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं,

* "इत्याह" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

—"सर्व्ववेदान्तसारं यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ! वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठम्" (भा० १२, १३, १२) इति ॥

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तैत्ति० २, १, १) इति यस्य स्वरूपमुक्तम्, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" (छान्दो० ६, १, ३)

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

परदेवतावाक्ये । तदात्मांशविशेषत्वेन—तद्विभिन्नांशत्वेन, न तु मत्स्यादिवत् स्वांशत्वेनेत्यर्थः । जीवात्मनो यदेकत्वमिति,—जीवस्य चिद्रूपत्वेन जात्या यद् ब्रह्मसमानाकारत्वं, तदेव तस्य ब्रह्मणा सहैक्यमिति व्यक्तिभेदः प्रस्फुटः । एवमेव यथेत्यादिदृष्टान्तेनापि दर्शितः । तदेतदिति,—उपनिषदः "सोऽकामयत बहु स्याम्" इत्याद्याः । निरंशत्वोपदेशिकेति,—

"सत्यं ज्ञानमनन्तं," (तैत्ति० २, १) "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

अद्वितीयं—ब्रह्मनिष्ठाभावाप्रतियोगि, तन्निष्ठमिति—तत्परमिदं शास्त्रमित्यर्थः । तथा च—ब्रह्मनिष्ठत्वमेवाद्वयत्वं, न तु ज्ञाननिष्ठमिति प्राग् व्याख्यातार्थ एव सूताभिप्रेत इति भावः । सूतोक्तवचनं विशेषेन व्याकरोति,—सत्यमित्यादि । येन—अचिन्त्यशक्त्या, ब्रह्मणा श्रुतेन शब्दतः साक्षादश्रुतमपि सर्व्वं जगत् तात्पर्य्यवृत्त्या श्रुतं भवतीति "येन" इत्यादि श्रुतेरर्थः । अत्र दृष्टान्तश्रुतिर्यथा,—"सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं मृन्मयं विज्ञातम्" (छान्दो० ६. १. ४.) इत्यादिरूपा । अत्र तद्दृष्टान्तेन जगदुपादानत्वं लभ्यते, उपादानधर्म्मस्यैव कार्य्ये दृश्यते, न तु कारणधर्म्मस्येति । न च—ब्रह्मणश्चेतनस्य निरवयवस्य निर्व्विकारस्य कथमचेतनजगदाकारेण परिणामः ? इति

इति "यद्विज्ञानेन सर्व्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं" "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" (छान्दो० ६, २, १) इत्यादिना निखिलजगदेक-कारणता, "तदैक्षत बहु स्याम्" (छान्दो० ६, २, ३) इत्यनेन सत्यसङ्कल्पता च यस्य प्रतिपादिता, तेन ब्रह्मणा स्वरूप-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

निरवद्यं निरञ्जनम् ।" (श्वेता० ६ १९) इत्याद्या श्रुतिस्तु—केवल-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

वाच्यं, तादृशस्यापि ब्रह्मणो जगदुपादान-प्रकृत्याख्यशक्त्याऽभेदस्यापि तादृशश्रुत्या ज्ञापनात् शक्ति-शक्तिमतोरभेदात् । न च—तादृशशक्तेः परिणामितयाऽनित्यत्वादचेतनत्वाच्च तस्या न ब्रह्मणा सहैक्यमिति वाच्यं, यथैकस्मिन् शरीरे करचरणादि-तत्तदवयवभेदः—पारमार्थिकः, तथा मिथोविलक्षणसम्बन्धकरचरणाद्यवयवसमुदायाभेदोऽपि ; समुदायस्य प्रत्येककाऽनतिरेकात् । एवं प्रत्येकावयवे शरीरभेदो वर्त्तते, न तु समुदाये इति प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगितावच्छेदकभेदेनाभेद-भेदयोरेकत्र सत्त्वात्, तथा चेतनाचेतनत्वाभ्यां मिथो ब्रह्म-तच्छक्त्यो-र्भेदेऽपि धर्म्म-धर्म्मिभावापन्नयोस्तयोरैक्यमव्यभिचारि-सम्बन्धादिति । प्रकृतेर्नित्यत्वमपि,—"पुरुष एव प्रकृतिरेव आत्मैष ब्रह्मैष नाक आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद्धिश्वरूपः" इति माध्वभाष्यधृतश्रुत्या ब्रह्मणः प्रकृतिरूपताबोधनात् "परास्यशक्ति-र्विविधैव श्रूयते । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वेताश्व० ६.८.) इति श्रुतेश्च । तत्र स्वाभाविकत्वं—स्वरूपभूतत्वम् । यद्वा ; ब्रह्मणो जगदुपादानप्रकृतिर्भिन्नैव, अभेदप्रत्ययस्त्वौपचारिकः । तथा च माध्व-भाष्यधृतवचनम्,—

शक्तिभ्यां सर्व्वबृहत्तमेन सार्द्धम्, अनेन जीवेनात्मना इति तदीयोक्ताविदन्तानिर्द्देशेन ततो भिन्नत्वेऽप्यात्मतानिर्द्देशेन तदात्मांशविशेषत्वेन लब्धस्य वादरायणसमाधिदृष्टयुक्तेरत्यभिन्नतारहितस्य * जीवात्मनो यदेकत्व,† "तत्त्वमसि" (छान्दो० ६,

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

"अविकारो हि भगवान् प्रकृतिं तु विकारिणीम् । अनुप्रविश्य गोबिन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयते" इति ।

"अथैष आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्यात्मानं वहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरिति व्याचक्षते" इति माध्वभाष्यधृतभाल्लवेयश्रुतिश्चेति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रत्यभिविशन्ति ; तद् ब्रह्म विजिज्ञासस्व" (तैत्ति० ३. १. १.) इति श्रुतौ यद्ब्रह्मनिलयश्रवणं—तद्विश्वलयाश्रयप्रकृतिलयाभिप्रायेण । "अक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देव एकीभवति" इति श्रुतेः ।

"एकोऽविभक्तः परमः पुरुषो विष्णुरुच्यते ।
प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रय एते विभागतः ।
चतुर्थश्च महान् प्रोक्तः पञ्चमोऽहङ्कृतिस्तथा ।
तद्विभागेन जायन्ते आकाशाद्याः पृथक् पृथक् ।
यो विभागी विकारः सः सोऽविकारी हरिः परः ।
अविभागात् परानन्दो नित्यो नित्यगुणात्मकः ॥"

इति माध्वभाष्यधृतबृहत्संहितावचनाच्च । एवञ्च—"येनाश्रुतं श्रुतं भवति" (छान्दो० ६. १. ३.) इति प्रतिज्ञातश्रुति-तद्दृष्टान्तश्रुतिभ्यां

* "अत्यन्ताभिन्नतारहितस्य" इति वा पाठः ।

† अत्र "तद्वाक्यैकवाक्यतया" इति पाठाधिक्यं श्रीमद्-गोस्वामिभट्टाचार्य्य-टिप्पणीदृष्ट्यानुमीयते ।

८,७) इत्यादौ * ज्ञाता † तदंशभूतचिद्रुपत्वेन समानाकारता, तदेव लक्षणं प्रथमतो ज्ञाने साधकतमं यस्य ; तथाभूतं यत् सर्व्ववेदान्तसारमद्वितीयं वस्तु, तन्निष्ठं—तदेकविषयमिदं श्रीभाग-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

साक्षादनिर्देश्य--परब्रह्मोपासनायामुपास्यतावच्छेदक--रूप—जिज्ञासायां तादृशरूपप्रदर्शनम् । तथाहि "माया विश्वं सृजते" इत्यादिश्रुति-सहकारेण निरुक्तप्रतिज्ञाश्रुत्या जगदुपादानत्वेन ब्रह्मबोधने साक्षात्तद्बाधात् 'शिखी विनष्टः' इत्यादिवद् विशेषणीभूतमायायां जगदुपादानत्वं बोध्यते । तेन जगदुपादानमायाश्रयत्वेन ब्रह्मोपास्यं, सर्व्वाधारत्वेन ज्ञानसुखमयत्वेन सर्व्वनिमित्तकारणत्वेन ब्रह्मैव नित्यमुपादेयं, मायाया अचेतनत्वेनासुखत्वेन तत्कार्य्यस्य जगतस्तथा-भूतत्वेनानित्यत्वेन चानुपादेयत्वञ्च आयातमिति । "मायाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्" इत्यनेन ब्रह्मणो निमित्तता, प्रकृतेश्चो-पादानताबोधनात् "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" (वृ० आ० २.५.१३.) इति श्रुतेश्च सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म" (छान्दो, ३. १४. १.) इत्यादि-श्रुतिरपि ब्रह्माधिष्ठितत्वेन ब्रह्मशक्तिमयत्वेन चोपपद्यते । स देवेति,—इदं—जगत्, अग्रे सदेवासीत्—सद्रूपे लीनमासीत् इत्यर्थः । तेन जगत्कारणतापि लक्ष्यते, उपादानकारण एव कार्य्यलयश्रवणात् । आदिपदेन—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (तैत्ति, ३. १. १.) इत्यादि श्रुतिपरिग्रहः । सत्यसङ्कल्पतेति—अप्रतिरुद्धज्ञानवत्त्वेत्यर्थः । यस्येति—यत्पदद्योतितं परामृश्य तदर्थं विवृणोति तेन ब्रह्मणेति ।

* "इत्यादिश्रुतौ" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

† "ज्ञाता" इति "समानाकारता" इत्यस्यान्ते पठितम्, तत्तु विद्वद्भिरव-धेयम् ।

त्वमिति [illegible] । यथा * जन्मप्रभृति कश्चिद्-गृहगुहावरुद्धः सूर्य्यं विविदिषुः कथञ्चिद्गवाक्षपतितं, सूर्य्यांशुकणां

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

स्वरूपं—ज्ञानसुखादि । शक्तिः—जगदुपादानमायादि ताभ्यां सर्व्व-वृहत्तमेन—सर्व्वत उत्तमेन, सार्द्धमित्यस्य यदेकत्वमिति परेणान्वयः । अनेन जीवेनात्मनेत्यादि तदीयोक्तौ—"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" (छान्दो० ६. ३. २.) इत्यादिश्रुतिवचने, इदन्तानिर्द्देशेन—'अनेन' इति 'इदं'पदेनापरोक्षत्वनिर्द्देशेन, ततो भिन्नत्वेऽपि—परोक्षब्रह्मसकाशाद्भिन्नत्वसिद्धावपि, आत्मतानिर्द्देशेन—'आत्मना' इत्यात्मपदेन चेतनत्वनिर्द्देशेन, इदञ्चात्मांशविशेषत्वे हेतुः । तदात्मांशविशेषत्वेन—ब्रह्मांशविशेषत्वेन अनुप्रविश्य "नामरूपे व्याकरवाणि" इति वाक्यं समभिव्याहृतात्मपदेन, कर्त्तृभूतब्रह्मण एवात्मीयत्वरूपांशत्वबोधनादिति भावः । लब्धस्येति—'जीवेन' इति श्रुतिपदेनेत्यादिः 'जीवात्मनः' इति परेणास्यान्वयः । ब्रह्म-जीवयोर्भेदे प्रागुक्तयुक्तिमपि स्मारयति—वादरायणेति, अत्यभिन्नत्वेति धर्म्म-धर्म्मिभावतया, भेदोऽप्यतिशब्देन सूचितः । तदेकत्वमिति—ब्रह्मनिष्ठैकत्वस्य जीवात्मनि वाधितत्वात् । तद्वाक्यैकवाक्यैकतया—इत्यादौ एकपदस्य समानाकारकता-परत्वस्य सर्व्वमतसिद्धतयाऽत्राप्येकपदस्य समानाकारपरतामाह,—तदंशचिद्रूपत्वेनेति—अभेदे तृतीया ; तदंशचिद्रूपत्वरूपसमानाकारतेतर्थः । तदंशत्वं—तद्धर्म्मत्वं, तत्पदं—ब्रह्मपरं, चिद्रूपत्वं—चेतनत्वम् । तथा च तद्धर्म्मत्वे सति चेतनत्वं—एकपदेन विवक्षितम् । यद्वा ; तदंशत्वं—तन्निष्ठभेद-

---

* "तथा" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

दर्शयित्वा केनचिदुपदिश्यते 'एष सः' इति, एतत्तदंशज्योतिः-समानाकारतया तन्महाज्योतिर्मण्डलमनुसन्धीयता-* मित्यर्थ-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

प्रतियोगितावच्छेदकाणुत्वम् । तथा च ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगिताव-च्छेदकाणुत्वे सति चेतनत्वमत्र समानाकारत्वं सादृश्यपर्य्यवसितम् ।

अत्र श्रुतिं सम्वादयति—"तत्त्वमसि" इत्यादिश्रुतौ ज्ञातेति,—'तत्'-पदमत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्यादि प्रागुपदर्शितब्रह्मसदृशे लाक्षणिकं ब्रह्माभेदस्य 'त्वं'पदवाक्यबोधितत्वात् । 'सोऽयं गकारः । 'तदौषधमिदं' इत्यादौ 'तत्'पदस्य प्राग्बुद्धिस्थ-सदृशपरत्वदर्शनाच्च । साधक-तममिति — ज्ञापक-मित्यर्थः । सर्व्व-वेदान्त-सारं प्राग्-दर्शितोपनिषत्प्रतिपाद्यम् । साधकतमत्वं दर्शयति—तथेति । एष स इति—एष सूर्य्यांशतेजोमय इत्यर्थः । तथा चैतज् ज्ञानमुपमान-विधया 'सूर्य्य एतादृशो महान्' इति ज्ञानं जनयति । एवमत्रापि 'त्वं ब्रह्मांशचिद्रूपः' इति ज्ञानमुपमानविधया ब्रह्मत्वं—'सदृशम्' इति ज्ञानजनकमित्यर्थः । त्वत्सादृशयश्च—चिद्रूपत्वे सति सर्व्वबृहत्तमत्व-मिति । यद्वा,—'अनुसन्धीयते' इत्यनेन 'अनुमीयते' इत्यर्थः । अनुमानाकारश्च ;—सूर्य्यः—एतत्सदृशमहाज्योतिर्मण्डलरूपः, एत-दंशित्वे सति ज्योतिर्म्मयत्वादित्यादिरूप इति । तद्वदिति,—जीवस्य यद् ब्रह्मसादृश्यं तदपि ब्रह्मज्ञापकं, यथा ब्रह्म निरतिशयचेतनं त्वम्पपद-वाच्यत्वांशित्वे सति 'चेतनत्वात्' इत्यादिरूपमनुमानमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो निरवयवस्य सर्व्वव्यापकस्यैकस्य जीवे कथमंशत्वसम्भवः ? इत्यत आह,—'तदंशत्वञ्च'इति । तदचिन्त्यशक्तिविशेषसिद्धत्वेनेति—अचिन्त्यशक्तिविशेषो योगमायादिः, तत्सिद्धत्वेनेत्यर्थः । तथाच,—

* "अनुसन्धीयते" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

स्तद्वत् । जीवस्य तथा तदंशत्वञ्च तच्छक्ति-* विशेषसिद्धत्वे-नैव परमात्मसन्दर्भे स्थापयिष्यामः । तदेतज्जीवादिलक्षणांश-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

'अचिन्त्यशक्त्याऽनन्तजीवाश्रयः' इति जीवानामपि शक्तित्वात् तद्विशिष्टब्रह्मणोऽपि परमात्मपदवाच्यत्वात् तद्विशेषेण जीवानामपि परमात्मत्वमुपचर्य्यते इति जीवस्य सर्व्वशक्तिविशिष्टपरमात्मांशत्वं, 'एव' कारेण—केवलब्रह्मांशत्वव्यवच्छेद इति । तथा च—"सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः, सति विशेष्ये वाधे" इति न्यायेन विशेषणीभूतशक्तीनामेकस्य जीवस्य,—"ममैवांशो जीव"—इति भगवद्वचनादौ तदंशत्वेन वोधनं, यथा साधारणधनानां प्रत्येकं धनस्य लोकेऽंशत्वेन व्यवहारः ; न तु चिद्घनानन्दस्वरूपैकदेशत्व-रूपमंशत्वं तत्र वोध्यते, असम्भवादिति भावः । एवं योगमायादि-शक्तीनामपि शक्तिविशिष्टनिरूपितमेव अंशत्वं वोध्यम् । तदिति—जीवानां जीवाख्यशक्तिविशिष्टब्रह्मनिरूपितांशत्वादेवेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि जीवादिलक्षणांशविशिष्टतयैव—तद्वैशिष्ट्यावच्छेदेनैव, तस्य—ब्रह्मणः, अंशित्वमुपनिषदः क्वचिदुपदिशन्तीत्यर्थः । केवलतन्निष्ठेति—शक्त्यनवच्छिन्नब्रह्मनिष्ठेत्यर्थः । अत्र केचित् "ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम्" इत्यस्य द्वन्द्वोत्तरत्वप्रत्ययेन ब्रह्मत्वात्मत्वैकत्वानि लभ्यन्ते ; तानि लक्षणानि विशेषणानि यस्य तदित्यर्थः । तत्र ब्रह्मत्वं—सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म" (तैत्ति० २. १. १.) "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (वृ० आ० ३. ६. २८.) इत्यादिश्रुत्या स्वाभाविकज्ञानसुखादिमत्स्वरूपं वोध्यम् । आत्मत्वं—"एष आत्माऽन्तर्य्याम्यमृतम्" (वृ० आ० ३. ७. ३.) इत्यादि श्रुत्या—

* "तच्छक्ति—" इत्यत्र "तदचिन्त्यशक्ति" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।

विशिष्टतयैवोपनिषदस्तस्य सांशत्वमपि क्वचिदुपदिशन्ति। निरंशत्वोपदेशिका श्रुतिस्तु केवलतन्निष्ठा। अत्र 'कैवल्यैकप्रया-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका

"अहमात्मा गुड़ाकेश ! सर्व्वभूताशये स्थितः।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः" (गीता० १०. २०.)

इत्यादिश्रुत्या सर्व्वनियन्तृत्वादिरूपम्।

एकत्वञ्च—मूख्यत्वं निरतिशयत्वमिति यावत्; "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादि श्रुतेः। अद्वयत्वञ्च—असमत्वं, "स्वयन्त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः" इत्यादि श्रीभागवतात् "वस्तु वसत्यस्मिन् सर्व्वम्" इति व्युत्पत्त्या सर्व्वाधारमिति समुदितार्थः। यद्वा,—ब्रह्मेति विशेष्यं, आत्मैकत्वलक्षणं, "सर्व्वे एकीभवन्ति" इति "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतेः, तत्रैकत्वं—वास्तवमिति। द्वैताद्वैतवादिनस्तेषां संसारिता* भेदः, मुक्तत्वदशायां भेदाभावः—इति कालविशेषावच्छेदेनैकत्रैव जीवानां भेदस्वीकारात्' वस्तुतः—"निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इत्यादि श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया युक्त्या च साम्यरूपमेकत्वं ब्रह्मणि जीवानां मुक्तादशायां स्वीकारः, साम्यञ्च—स्वरूपावस्थानात्यन्तिकदुःखाभाव-नित्यसुखसाक्षात्काररूपम्। एवं ब्रह्मणि जीववैशिष्ट्यमपि नाधाराधेयभावरूपसम्बन्धः; किन्तु गगने भूतसम्बन्धवत् सम्बन्धमात्रं वोध्यते, "आकाशवत् सर्व्वगतं सुसूक्ष्मम्" इति श्रुतेः। स च सम्बन्धः पुष्करपलाशे जलसम्बन्धवत् एकतानापादक इति। ब्रह्मणोऽसङ्गत्वश्रुतिसङ्गतिः—सङ्गशब्देन सम्यक् सम्बन्ध-

* अत्र 'संसारिता' इत्यस्यान्ते "दशायां" इति पाठे सति अर्थः प्रस्फुटः स्यात्, अस्माकमादर्शे तदसद्भावान्नात्र सन्निवेशितः।

जनम्' इति चतुर्थपादश्च कैवल्यपदस्य शुद्धत्वमात्रवचनत्वेन, शुद्धत्वस्य च शुद्धभक्तित्वेन पर्य्यवसानेन प्रीतिसन्दर्भे व्याख्यास्यते । १२।१३। श्रीसूतः ॥ ५२ ॥

तत्र यदि त्वम्पदार्थस्य जीवात्मनो ज्ञानत्वं नित्यत्वञ्च प्रथमतो विचारगोचरः स्यात्तदैव तत्पदार्थस्य * तादृशत्वं सुबोधं

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

तन्निष्ठाः विशेष्यमात्रपरेत्यर्थः । अनभिव्यक्तसंस्थानगुणकं ब्रह्म वदतीति यावत् ॥ ५२ ॥

जीवात्मनि ज्ञाते परमात्मा सुज्ञातः स्यादित्युक्तं, तदर्थं जीवा-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

स्यैकतापादकस्य विलक्षणस्य बोधनात् निर्व्विकारस्य ब्रह्मणस्तदसम्भवाच्च । तत्त्वमस्यादिवाक्यानि च "अहं ब्रह्मास्मि" इति भावनामयोपासनातात्पर्य्यकाणि, तथोपासकानां "कीटपेषस्कृत्" न्यायेन निरुक्तब्रह्मैक्यलाभो भवतीति प्राहुः । अत्रेति—"सर्व्ववेदान्तसारम्" इत्यादिसूतवचने इत्यर्थः । कैवल्यशब्दस्यैकत्वे ब्रह्मैकत्वपर्य्यवसन्ने जीवस्य मायाकृतोपाधित्यागेन स्वरूपावस्थानरूपशुद्धत्वे च मूख्यतया मुक्तिपरत्वमेव यद्यप्यायाति ; तथाप्यस्मिन् मुक्तेरप्यधिकतया प्रेमाख्यभक्तेरुक्ततया तत्परतामाह,—कैवल्यपदस्येत्यादि । शुद्धभक्तत्वदशायामपि मायाराहित्यरूपशुद्धसत्त्वेन सामान्यशब्दविशेषपरत्वाभिप्रायेण तत्पर्य्यवसानमुक्तं, मूख्यार्थकैकपदस्वरसात् मुक्तिप्रयोजनकत्वमपि बोध्यम् ॥ ५२ ॥

ज्ञानत्वं—चिद्रूपत्वं, चेतनमिति यावत् । नित्यत्वं विना ब्रह्मां-

* श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यटिप्पण्यां "तस्य" इति पाठाधिक्यं— "तत्-पदार्थस्य" इत्यस्यान्त एव सम्भवेत् ।

स्यादिति तद्बोधयितुं "अन्यार्थश्च परामर्शः" * (ब्र० सू० १, ३, २०) इति न्यायेन जीवात्मनस्तद्रूपत्वमाह ;

"नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि ।
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो
यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥" (भा० ११, ३, ३८)

आत्मा—शुद्धो जीवः, न जजान—न जातः जन्माभावादेव तदनन्तरास्तिता-† लक्षणो विकारोऽपि नास्ति । नधते न वर्द्धते ;

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

त्मानं निरूपयिष्यन्नवतारयति ;—तत्र यदीत्यादिना, अन्यार्थश्चेति ब्रह्मसूत्रम् । दहरविद्या छान्दोग्ये पठ्यते ; "यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" (छान्दो० ८, १, १) इति । अत्रोपासकस्य शरीरं ब्रह्मपुरं, तत्र हृत्पुण्डरीकस्थो दहरः परमात्मा ध्येयः कथ्यते, तत्रापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमन्वेष्टव्यमुपदिश्यते इति सिद्धान्तितम् । तद्वाक्य-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

शत्वं न निर्व्वहतीत्यभिप्रायेणाह—नित्यत्वमिति । तस्य—ब्रह्मणः, तादृशत्वं—निरुक्तजीवतुल्यत्वं तद्बोधयितुमिति । अन्यार्थः—तदन्यार्थः, परामर्श्यः—'परामृश्यते' इति व्युत्पत्त्या—परामर्शविषयः ; निरूपणविषय इति यावत् । नात्मेति—शरीरविशिष्टस्य जन्यत्व-

* "परामर्श्यः" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्यधृतः पाठः ।
† "अस्तित्व" इति गोस्वामिभट्टाचार्य्याः ।

वृद्ध्यभावादेव विपरिणामोऽपि निरस्तः हि—यस्मात्, व्यभि-
चारिणां—आगमापायिनां,—

कारदेहानां वा, सवनवित्—तत्तत्फलद्रष्टा; नह्यवस्थावतां द्रष्टा तद-
वस्थो भवतीत्यर्थः। निरवस्थः कोऽसावात्मा? अत आह,
उपलब्धिमात्रं—ज्ञानस्वरूपम्। कथम्भूतम्? सर्वत्र—देहे,
शश्वत्—सर्वदा अनुवर्त्तमानमिति। ननु नीलज्ञानं नष्टं, पीत-
ज्ञानं जातम्, इति प्रतीतेन ज्ञानस्यानपायित्वम्? तत्राह,—

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

मध्ये—"स एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुप-
सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुषः" इति वाक्यं
पठितम्। तत्र सम्प्रसादो—लब्ध-विज्ञानो जीवस्तेन यत् परं
ज्योतिरुपपन्नं स एव पुरुषोत्तम इत्यर्थः। दहरवाक्यान्तराले जीव-
परामर्शः किमर्थम्? इति चेत्तत्राह,—अन्यार्थ इति। तत्र जीव-
परामर्शोऽन्यार्थः। यं प्राप्य जीवः स्वस्वरूपेणाभिनिष्पद्यते; स

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

व्यवहारेणाह—शुद्ध इति। तदनन्तरास्तित्वलक्षणेति,—जन्या-
नामपि जन्मपूर्व्वं सत्ता-नामास्तित्वाभावादाह—तदनन्तरेति,
विपरिणामः—रूपान्तरापत्तिः ह्रासश्च, ज्ञानस्वरूपमिति स्वाभाविक-
ज्ञानवत्। एतेन जीवज्ञानस्यापि नित्यत्वं, जीवस्य महत्त्वं नास्तीति
ब्रह्मतो भेदः। ज्ञानस्यानपायित्वमिति—ज्ञानस्यापायित्वे नित्यस्य
जीवस्य न ज्ञानस्वभावतासम्भव इति भावः। विविधं कल्पितमिति
—इन्द्रियाणां विषयसम्बन्धेन जायमानविषय-विशेषाकारमनो-वृत्ति-
वैशिष्ट्येन विविधं कल्पितं, न तु वास्तवम्। विशेषेण जन्म-

इन्द्रियस्थैर्येति, सदैव ज्ञानमेकमिन्द्रियभेदेन त्रिविधं कल्पितम्। नीलाद्याकारा वृत्तय एव जायन्ते नश्यन्ति च, न ज्ञानमिति भावः। अयमागमापायि-तदवधिभेदेन प्रथमस्तर्कः *। द्रष्टृ-दृश्यभेदेन द्वितीयोऽपि तर्को ज्ञेयः। व्यभिचारिष्ववस्थितस्या-व्यभिचारे दृष्टान्तः—प्राणा यथेति ॥ ५३ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

परमात्मेति,—परमात्मज्ञानार्थ इत्यर्थः। न जजानेति,—'जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति च' इति भावविकाराः षट् पठिताः ते जीवस्य न सन्ति इति समुदायार्थः। ननु नील-ज्ञानमित्यादिज्ञानरूपमात्मवस्तु ज्ञातृ भवति, प्रकाशवस्तु सूर्य्यः प्रकाशयिता यथा। ततश्च स्वरूपानुबन्धित्वाज् ज्ञानं तस्य नित्यं, तस्येन्द्रियप्रणाल्या † नीलादिनिष्ठा या विषयता—वृत्तिपदवाच्या, सैव नीलाद्यपगमे नश्यतीति ॥ ५३ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

विनाशाभिप्रायेण विशिष्टज्ञानजन्यनाश इति नीलाद्याकारा इति। देहस्यागमापायधर्म्मः; आत्मनश्च तद्बाधः। तदभावः—इति विरुद्ध-धर्म्मयोरेकत्र समावेशाभावरूपस्तर्कस्तयोर्भेदसाधक इत्यर्थः। द्रष्टृत्वं—स्व-परप्रकाशकज्ञानवत्त्वं, दृश्यत्वं—अन्यनिष्ठज्ञानप्रकाश्यत्वम्। अचेतनत्वमिति—तयोर्विरोधनिबन्धनस्तयोर्भेदसाधको द्वितीयस्तर्कः इति श्लोकेनानेन सूचित इति भावः ॥ ५३ ॥

---

* अत्र तर्कद्वयात्मके वाक्ये श्रीमद्गोस्वामिभट्टाचार्य्यटीकादृष्ट्या पाठवैलक्षण्य-मनुभूयते, तत्तु सुधीभिश्चिन्त्यम्।

† "प्रणाल्या" इत्यत्र "प्रणाल्पा" इति वा पाठः।

दृष्टान्तं विवृण्वन्निन्द्रियादिलयेन निर्व्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति;—
"अण्डेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र।
सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः।"
(भा० ११, ३, ३९)

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

दृष्टान्तमिति,—प्राणस्य नानादेहेष्वैकरूप्यान्निर्व्विकारत्वमित्यर्थः । तस्मिन्—आत्मनि । उपाधेः—लिङ्गशरीरस्य, अभावात्—विश्लेषादित्यर्थः । तदाप्यतिसूक्ष्माया वासनायाः सत्त्वान्मुक्तेरभाव इति

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

सविकार इवेति—मनोवृत्तिसम्बन्धेन सविकार इव प्रतीयते, न तु तत्प्रतीतिर्वास्तविकीति भावः । वास्तवविकाराभावं दर्शयितुमाह,—यदा तु प्रसुप्तमिति । निर्विकार इति—तथा च तदानीं विकारहेतोरभावात् स्वाभाविकज्ञानेनैव परमात्मानुभवो वक्तव्य इति तज्ज्ञानस्यैव जाग्रत्स्वप्नदशायां मनोवृत्तिवैशिष्ट्येन विषयप्रकाशकत्वं, न तु तदानीमात्मनि ज्ञानं जायत इति निर्व्विकारत्वमात्मन इति भावः । सुषुप्तिसाक्षिणः—सुषुप्तिदशायां जीवं स्वसुखमनुभावयितुर्ब्रह्मणः । श्रुतौ पश्यन्निति 'परमात्मानम्' इत्यादिः । सुखं—ब्राह्मं सुखम् । सुखान्तरस्य सामग्रीविरहेण तदानीमभावात्, आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्" इति श्रुतेः । "सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति, प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्" (वृ० आ० ४. ३. २१.) इति । अत्र सुषुप्तस्याधारतया प्रसिद्धो जीवादर्थान्तरभूतः । "प्राज्ञः परमात्मा" इति रामानुजभाष्यम् । अस्य परमात्मनस्तदानीं जीवसुखानुभव-हेतुत्वात् तदानीं श्वासहेतुप्राणसञ्चारहेतुत्वात् पुनर्जागरण-हेतु-शब्दश्रवणादिबोध-हेतुत्वाच्च साक्षित्वं, जीवस्य च तन्नियम्यत्वेन साक्ष्यत्वमिति तयोर्विरोधनिबन्धनस्तर्कः परमात्मजीवात्मनोर्भेदसाधकः । अत्रेदमवधेयम,—सुषुप्तौ देहेन्द्रियादेर्लयोऽद्वैतमतं, वस्तुतस्तेषां लयोत्थापने गौरवात्मानाभावाच्च ।

अण्डेषु—अण्डजेषु। पेशिषु—जरायुजेषु। तरुषु—उद्भिज्जेषु। अविनिश्चितेषु—स्वेदजेषु उपधावति—अनुवर्त्तते। एवं दृष्टान्ते निर्व्विकारत्वं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकेऽपि दर्शयति,—कथं? तदेवात्मा सविकार इव प्रतीयते, यदा जागरे इन्द्रियगणाः यदा च स्वप्ने

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

ज्ञेयम्। प्राकृताहङ्कारे लीनेऽपि स्वरूपानुबन्धिनोऽहमर्थस्य सत्त्वात्तेन 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति विमर्शो भवतीति प्रतिपादयितुमाह :—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

एवञ्च 'सन्ने' इत्यस्य क्रियारहिते इत्यर्थः, तत्क्रियाहेत्वात्ममनो-योगविरहात्। अहमि—अन्तःकरणे, मनसीति यावत्। प्रसुप्ते—पुरी-तन्नाड्यां गत्वा निश्चलयता स्थिते। "अथ सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हितानाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीत-तमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते, स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते" (बृ० आ० २. १. १९.) इति बृहदारण्यकोपनिषदः। तदानीं मनसात्म-संयोगाभावान्न ज्ञानसुखादिरूपमनोवृत्त्युत्पत्तिरिति तदानीं ब्रह्म-सुखानुभवः, तद्विरोधिमायाकृतावरणाभावात्, एवं सूर्य्यस्य प्रकाशात्मत्वं न प्रकाश्यत्वं, प्रकाशप्रकाशिनोर्भेदप्रतीतेः, किन्तु पृथिव्यादेर्न स्वतःप्रकाशः किन्तु तैजसालोकसम्बन्धात् काचित्कः। सूर्य्यादेस्तु स्वतःप्रकाशः सार्व्वदिकः—इत्येवं स्वाभाविकप्रकाशप्रचुरः सूर्य्य इति। तथा च जीवस्यापि न ज्ञानरूपता, ज्ञानस्य निष्क्रियतया "आत्मनो व्युच्चरन्ति" इति श्रुतिसिद्धव्युच्चारणासम्भवात् किन्तु स्वाभाविकज्ञानवत्ता यथा ब्रह्मणः, तत्र ब्रह्म-जीवयोर्नैकं ज्ञानं—"यस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति यः सर्व्वज्ञः" (मुण्ड० २. २. १.) इत्यादि श्रुत्या "जीवोऽल्पशक्तिरल्पज्ञः" इत्यादि श्रुत्या च तयोर्ज्ञानवैलक्षण्याव-गमात्। एवं ब्रह्मज्ञानस्याप्रतिरुद्धत्वं; जीवस्य च मायाप्रतिरुद्ध-ज्ञानत्वं, "तज्ज्योतिषां ज्योतिः" (बृ० आ० ४. ४. १६.) इत्यादि

तत्संस्कारवानहङ्कारः। यदा तु प्रसुप्तं, तदा तस्मिन प्रसुप्ते, इन्द्रियगणे सर्व्वे—लीने, अहमि—अहङ्कारे च मनो—लीने, कूटस्थः—निर्व्विकार एवात्मा। कुतः? आशयमृते—लिङ्गशरीरमुपाधिं विना, विकारहेतोरुपाधेरभावात् इत्यर्थः। नन्वहङ्कार-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

नन्वित्यादि। शून्यमेवेति—अहंप्रत्ययं विनात्मनोऽप्रतीतेरिति भावः। अखण्डात्मन इति—अणुरूपत्वाद्विभागानर्हस्येत्यर्थः। ननु स्वापादुत्थितस्यात्मनोऽहङ्कारेण योगात् 'सुखमहमस्वाप्सम' इति विमर्शो

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

श्रुत्या ब्रह्माधीनज्ञानत्वञ्चेति जीवानामपि मिथो विभिन्नज्ञानत्वं सकलज्ञानसाधारणमेकं ज्ञानत्वमादाय ब्रह्म-जीवयोः साजात्यं वर्णनीयम्। अथ जीवात्मनः किं वाह्यविषयकमनः-परिणाम-विशेषवृत्त्याख्या-कल्पनेनात्मन्येवात्ममनःसंयोगादिना ज्ञानोत्पाद एव स्वीक्रियते न चात्मनो विकारित्वापत्तिरिति वाच्यम्। प्रतिविम्बपक्षस्यावच्छेदकपक्षस्य च दूषितत्वात् मनोवृत्तिपक्षेऽपि जीवात्मनि तत्सम्बन्धस्वीकार आवश्यकः कथमन्यथा तदुपहितत्वं जीवज्ञानस्येति तत्सम्बन्धस्यापि जन्यतया जन्यधर्म्मानाश्रयत्वरूपं निर्व्विकारत्वं वक्तुमशक्यं, किन्तु जन्म-मरण-ह्रास-वृद्धि-रूपान्तरापत्ति-रुप-विकार-शून्यत्वं वक्तव्यम्; तच्चात्मनि ज्ञान-सुखाद्युत्पादेऽपि न क्षतिः। सुषुप्तिदशायाञ्च ज्ञानोत्पादकसामग्रीविरहे नित्यज्ञानान्तरमति स्वीकार्य्ये, संसारितादशायां तत्सत्त्वेऽपि ज्ञानान्तरोत्पत्तौ वाधकाभावात्तदानीं मायाया भ्रमत्कल्पत्वात्। सुषुप्तिदशायां मुक्तादशायाञ्च नानाजन्यज्ञानकल्पने गौरवात्। संसारितादशायां ज्ञानस्य कादाचित्कतया प्रामाणिकत्वात् नानाकल्पनं न दूषणम्, न च जीवस्य ब्रह्म-साक्षात्कार-ज्ञान-स्वप्रकाशताभङ्ग इति वाच्यम्। जीवस्य तदधीनज्ञानत्वेनापि स्वप्रकाशतोपपत्तेः—"भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः" इति वचनवलात् तथा कल्पनात्। एवं जीवस्य जन्यज्ञानानभ्युपगमे संस्काराना-

पर्य्यन्तस्य सर्व्वस्य लये शून्यमेवावशिष्यते, क तदा कूटस्थ आत्मा? अत आह,—तदनुस्मृतिर्नः ; तस्य—अखण्डात्मनः सुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिः नः—अस्माकं जाग्रद्द्रष्टॄणां जायते ;—"एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिदवेदिषम्" इति ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

जागरे सिध्यति, सुषुप्तौ तु चिन्मात्रः सः? इति चेत्तत्राह,—अतोऽननुभूतस्येति । अनुभव-स्मरणयोः सामानाधिकरण्यादित्यर्थः ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

अयत्वमप्यात्मनो वाच्यम् इति, सुषुप्तौ ब्रह्मानुभवेन कुत्र संस्कारो जननीयः? संस्काराजनने सुषुप्त्यनन्तरं "सुखमहमस्वाप्सम्" इति स्मरणानुपपत्तिः, स्मृतेः संस्कारजन्यत्वात्, न च सुषुप्तौ मायावृत्तिभिरतिसूक्ष्माभिरावरकज्ञाननिवृत्त्यात्मसाक्षात्कार इति वाच्यम्, मायावृत्तिजनितसंस्कारस्य विद्यायामेव सम्भवेन, मनसि तदसम्भवेन च जाग्रद्दशायां "सुखमहमस्वाप्सम्" इति स्मरणस्य मनस्यसम्भवात् । न च—सुषुप्तौ मनोवृत्तिरप्यस्ति' संस्कारोऽपि मनस्येव कल्पनीयः, मुक्तौ ब्रह्मसुखानुभवानुरोधेन नित्यज्ञानस्याप्यङ्गीकारादिति वाच्यम्, सुषुप्तौ तु शुद्धज्ञानेनैव ब्रह्मसुखविषयीकरणस्य श्रुतत्वात्, अन्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्येन तद्विषयीकरणे वृत्तेरपि तत्र ज्ञानस्वीकारे द्वैतभानापत्तेः । यदि च सुषुप्तौ न मनसो लयः, अभिमानव्यापारकाहङ्कारस्यैव लय इति, तदानीं स्थूलसूक्ष्मदेहाभिमानविरहेणेतरविषयाग्रहणं ब्रह्माकारा वृत्तिर्मनसो जायते इत्युच्यते ; तदापि निरुक्तज्ञानाद्युत्पत्तिस्वीकारे यथाश्रुतसंसारिता-मुक्तयोरुपपत्तेः इति किं मनोवृत्तिवैशिष्ट्यकल्पनया तयोरुपादानस्यायुक्तत्वापत्तेरिति, "मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादयुगाश्रयाः" (भा० १०. ४८. ६७) इत्यादौ वृत्तिपदस्य जन्यज्ञानपरत्वान्न मनः-परिणामरूपवृत्तिकल्पनं, मनसा आत्मनि ज्ञानस्यैव जननात्—इति कल्पनागौरवम् इति ।

अतोऽननुभूतस्य तस्यास्मरणादस्त्येव सुषुप्तौ तादृगात्मानुभवः, विषयसम्बन्धाभावाच्च न स्पष्ट इति भावः। अतः स्वप्रकाशमात्र-वस्तुनः सूर्य्यादेः प्रकाशवदुपलब्धिमात्रस्याप्यात्मन उपलब्धिः—स्वाश्रयेऽस्त्येवेत्यायातम्। तथा च श्रुतिः ;—

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

तस्मात्तस्यामपि—'अनुभवितैवात्मा' इति सिद्धम्। ननूपलब्धिमात्र-मित्युक्तं, तस्योपलब्धृत्वं कथं ? तत्राह,—अत इत्यादि। यद्वै इति

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

एवञ्च श्लोकद्वयव्याख्यायां—सदेव नित्यमेव ज्ञानमेकं, एवकारेण —'नित्यान्यज्ञ ज्ञानमनेकम्' इत्यस्य लाभः। अत्र तात्पर्य्यवशादेव-कारादिकं पूरितं, विविधं नानाविधज्ञानवृत्त्येकधर्म्मवत् जन्यज्ञानानां नित्यैकज्ञानस्य च सविषयकत्वसाम्यात् 'जानामि' इत्यनुव्यवसायाच्च तेषु ज्ञानत्वमेकं सिद्धमिति भावः। वृत्तय एवेति—इन्द्रियवृत्ति-सापेक्षाण्येव ज्ञानानीत्यर्थः। न निरुक्तं ज्ञानं कथमित्यादिसंस्कार-वानहङ्कार इत्यन्तं पूर्व्वपक्षः। यद्वा—कथमिति कथं निर्व्विकारत्वम् ? हर्ष-शोकादिविकारदर्शनादित्यर्थः। शङ्कां भावार्थद्वारा निवर्त्तयन्नाह तद्वेति। विकारहेतोरुपाधेरभावादिति—विकाराश्रयस्योपाधेरभावा-दित्यर्थः। यथाश्रुतासङ्गतेः। जाग्रत्स्वप्नदशायां विकारहेतुसत्त्व-प्रतीतेर्व्विकार एव प्रतीयते, न सविकार इवेति। तथाच,—जाग्रत्-स्वप्नदशायामुपाधिविकार आत्मनि प्रतीयते इति भावः।

अयं यथाश्रुतोऽर्थो मायावादमत एव सङ्गच्छते, स्वमते तु—'आत्मा कथं निर्व्विकारः, लिङ्गशरीरस्य स्वाभाविकत्वेन लिङ्गशरीर-रूपत्वात् ? इत्यत आह—सन्न इत्यादि, आशयभूते कूटस्थः काल-व्यापी आत्मा वर्त्तत इत्यर्थः। तथाच लिङ्गशरीरं नात्मनः स्वाभाविकं, सुषुप्तौ व्यभिचारादिति भावः। ननु तदानीमात्मसत्त्वे किं मानम् ? इत्यत आह, तदनुस्मृतिर्न इति। अस्यार्थो विवृत एवेति अथ ज्ञानं जीवस्यैकं नित्यं, विकाराभिमानात्मनो अन्यं ज्ञानं मन्यते किन्तु

"यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै द्रष्टव्यान्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" (बृ० आ० ४. ३. २३) इति ।

अयं साक्षि-साक्ष्यविभागेन तृतीयस्तर्कः । दुःखि-प्रेमास्पदत्व-विभागेन चतुर्थोऽपि तर्कोऽवगन्तव्यः ॥ ५४ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

तदात्मचैतन्यं कर्त्तृ सुषुप्तौ न पश्यतीति यदुच्यते, तत् खलु द्रष्टव्य-विषयाभावादेव, न तु द्रष्टृत्वाभावादित्यर्थः । स्फुटमन्यत् ॥ ५४ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

मनःपरिणामवृत्तिविशेषस्य परम्परासम्बन्धेन नित्यज्ञानविशेषणतया तद्विशिष्टस्य घटादिभासकत्वम् । एवं कृतीच्छाद्वेषदुःखसंस्कारा अपि मनोविकारविशेषाः स्वरूपसम्बन्धेनात्मनि वर्त्तन्ते । ज्ञानमिव सुखमप्यात्मनो नित्यधर्म्मः ; ब्रह्मांशत्वात्, "स्वसुखनिभृतचेताः" इत्यादि वचनाच्च । तच्च सुखं ब्रह्मानुभवादेव प्रकाशते, अन्यदा त्वात्मनो मायामलिनतया न तत् प्रकाशः, अतएव तत्सुखानुभवरूप-मुक्तिमपेक्ष्य भगवत्सेवासुखस्याधिक्यं, संसारितादशायाञ्च मनोवृत्ति-विशेषसहकारेण तत्सुखांशाविर्भावस्वीकारात्—इति चेत्, 'जानामि' इत्याद्यनुभवेन ज्ञानविशेषानवगाहनात् निरुक्तयुक्त्यैवोपपत्तौ किं निरुक्तनानाविधकल्पनेनेति । जीवात्मनि नित्यसुखाङ्गीकारेऽपि ज्ञानवज्जन्यसुखस्यापि स्वीकारात्, एवंभगवच्छरीरस्य तदिन्द्रिय-दीनाञ्च नित्यतया निर्व्विकारतया—"वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे" (भा० १०. २६. १.) इत्यादिषु भगवतो जन्यज्ञानस्यापि श्रवणात् तत्र कुत्र तज्जननीयं ? तस्य तन्मनसश्च निर्व्विकारत्वादिति निरुक्तक्रमेण जन्यज्ञानादिस्वीकारेऽपि विकारित्वाभाव इति ।

अत्रेदं बोध्यम्—ब्रह्मणो ज्ञान-सुख-महत्त्वैकत्वानि चत्वारि स्वरूप-भूतगुणाः, संयोग-विभागौ तटस्थौ सर्व्वमतसिद्धौ, इच्छा-कृत्योः कार्य्यानुकूलयोस्तटस्थत्वमद्वैतवादिनः प्राहुः । द्वैतवादिनां मते

तदुक्तम् ;—

"अन्वयव्यतिरेकाख्यस्तर्कः स्याच्चतुरात्मकः ।
आगमापायि-तदवधिभेदेन प्रथमो मतः ॥
द्रष्टृदृश्यविभागेन द्वितीयोऽपि मतस्तथा ।
साक्षिसाक्ष्यविभागेन तृतीयः सम्मतः सताम् ॥
दुःखिप्रेमास्पदत्वेन चतुर्थः सुखबोधकः । ११।३ ।

इति श्रीपिप्पलायनो निमिम् ॥ ५५ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

पद्यर्थाव्याख्याने चत्वारस्तर्का योजितास्तानभियुक्तोक्ताभ्यां सार्द्ध-कारिकाभ्यां निर्द्दिशति ;—अन्वयेति । तर्कशब्देन तर्काङ्गकमनुमानं वाध्यम् । आगमापायिनो दृश्यात् साक्षाद् दुःखास्पदाच्च देहादेरात्मा भिद्यते । तदवधित्वात्, तद्द्रष्टृत्वात्, तत्साक्षित्वात् प्रेमास्पदत्वाच्चेति क्रमेण हेतवो नेयाः । व्यतिरेकश्चोह्यः ॥ ५५ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तयोरपि स्वरूपसद्गुणः, "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः । तत्र बलं—इच्छा तस्या अप्रतिहतत्वेन बलत्वोपचारात् । क्रिया—कृतिः, कृ-धातुनिष्पन्नत्वात्. "गुणैः स्वरूपभूतैस्तु गुण्यसौ हरिरीश्वरः" इति माध्वभाष्यधृतवचनाच्च । अन्ये च गुणा भगवत्त्व-निरूपणे विवरणीया इति । जीवात्मनस्तु नित्यसुखे मानाभावः, सुषुप्तौ मुक्तौ च ब्रह्मसुखानुभवस्य श्रुतत्वात् "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (मुण्ड० ३. २. ९.) इति श्रुत्यान्तु तथैव तात्पर्य्यावगमात्, "सिद्धा ब्रह्मसुखे मग्ना दैत्याश्च हरिणा हताः" इति रसामृतसिन्धुधृतवचनाच्च । "स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावः" इत्यादौ यत् 'स्वसुख' इत्युक्तं, तत्तस्य मुक्तस्य शुकस्य ब्रह्माध्यानावस्थितस्य ब्रह्मसुखे स्वीयत्वोपचारादिति ॥ ५४—५५ ॥

एवम्भूतानां जीवानां चिन्मात्रं यत् स्वरूपं, तयैवाकृत्या तदंशित्वेन च, तदभिन्नं यत् तत्त्वं तदत्र वाच्यम् इति व्यष्टिनिर्द्देशद्वारा प्रोक्तम्। तदेव आश्रयसंज्ञकम्। महापुराणलक्षणरूपैः सर्गादिभिरर्थैः समष्टिनिर्द्देशद्वारापि लक्ष्यते; इत्यत्राह द्वाभ्याम्:—

"अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः॥
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा॥"

(भा० २,१०,१२)

मन्वन्तराणि चेशानुकथाश्च मन्वन्तरेशानुकथाः। अत्र सर्गादयो दशार्था लक्ष्यन्त इत्यर्थः। तत्र च दशमस्य विशुद्ध्यर्थं—तत्त्वज्ञानार्थं, नवानां लक्षणं स्वरूपं वर्णयन्ति। नन्वत्र नैवं

श्रीवलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

ईश्वरज्ञानार्थं जीवस्वरूपज्ञानं निर्णीतम्। अथ तत्साहश्येनेश्वरस्वरूपं निर्णेतुं पूर्व्वोक्तं योजयति:—एवम्भूतानामित्यादिना। चिन्मात्रं यत् स्वरूपमिति—चेतयितृ चेति वोध्यं, पूर्व्वनिरूपणात्। तयैवाकृत्येति—चिन्मात्रत्वे सति चेतयितृत्वं याकृतिर्ज्जातिस्तयेत्यर्थः। "आकृतिस्तु स्त्रियां रूपे सामान्यवपुषोरपि" इति मेदिनी। तदंशित्वेन—जीवांशित्वेन चेत्यर्थः। तदभिन्नं—जीवाभिन्नम, यद्—ब्रह्मतत्त्वम्। अंशः खलु अंशिनो न भिद्यते, पुरुषादिव दण्डिनो दण्डः। व्यष्टीति; समुदायः—समष्टिः, तदेकदेशस्तु—व्यष्टिः

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

आकृत्या—चेतनरूपया, तदभिन्नं—तदभिन्नत्वेन प्रतीतम्, तत्त्वं—सर्व्वकारणत्वेन सर्व्वाधारत्वेन च मुख्यं वस्तु। व्यष्टिनिर्द्देशद्वारा—व्यष्टिनिर्द्देश-तात्पर्य्यवृत्त्या। समष्टिजीवः—वैराजस्तन्निर्द्देशद्वारा।

प्रतीयते ? अत आह,—श्रुतेन—श्रुत्या कण्ठोक्त्यैव स्तुत्यादि-स्थानेषु, अञ्जसा—साक्षाद्वर्णयन्ति, अर्थेन—तात्पर्य्यवृत्त्या च तत्तदाख्यानेषु ॥ ५६ ॥

तमेव * दशमं विस्पष्टयितुं तेषां दशानां व्युत्पादिकां सप्त-श्लोकीमाह ;—

"भूतमात्रेन्द्रिय-धियां जन्म सर्ग उदाहृतः
ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः" ॥
(भा० २, १, ३)

भूतानि—खादीनि, मात्राणि च—शब्दादीनि, इन्द्रियाणि च । धी-शब्देन महदहङ्कारौ । गुणानां वैषम्यात्—परिणामात् । ब्रह्मणः—परमेश्वरात् कर्त्तुर्भूतादीनां जन्म—सर्गः । पुरुषो वैराजो ब्रह्मा, तत्कृतः—पौरुषः ; चराचरसर्गो विसर्ग इत्यर्थः ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

इत्यर्थः । जीवादिशक्तिमद्ब्रह्म—समष्टिः, जीवस्तु व्यष्टिः । तादृश-जीवनिरूपणद्वारा शास्त्रस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वमुक्तम् । अथ जीवादि-शक्तिविशिष्टसमष्टिब्रह्मनिरूपणेन तस्य तथात्वं वक्तव्यमित्यर्थः । दशमस्य चेश्वरस्य । अवशिष्टः स्फुटार्थः ॥ ५६ ॥

सर्गादीन् दश व्युत्पादयति—तदेवमित्यादिना । ब्रह्मणः—परमेश्वरादिति । कारणसृष्टिः—पारमेश्वरी, कार्य्यसृष्टिस्तु—

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

मन्वन्तरेशानुकथेति लक्षणद्वयं, अन्यथा दशसंख्यापूर्त्त्यनुप-पत्तेः ॥ ५६ ॥

दशानां—सर्गादिपदार्थानां, व्युत्पादिकां—विशेषार्थपरताबोधि-काम् । गुणानां—प्रकृतिगुणानां,सत्त्वरजस्तमसाम्, भूतादीनां जन्म—

* "तदेवं" इति वा पाठः

"स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्धर्म्म ऊतयः कर्म्मवासनाः ॥
अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्त्तिनाम् ।
पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ॥"

(भा० २, १०, ४-५)

वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः—सृष्टानां तत्तन्मर्य्यादापालनेनोत्कर्षः, स्थितिः—स्थानम् । ततः स्थितेषु स्वभक्तेषु तस्यानुग्रहः—पोषणम् । मन्वन्तराणि तत्तन्मन्वन्तरस्थितानां मन्वादीनां तदनुगृहीतानां सतां चरितानि, तान्येव धर्म्मस्तदुपासनाख्यः सद्धर्म्मः । तत्रैव स्थितौ नानाकर्म्मवासना—ऊतयः । स्थितावेव हरेरवतारानुचरितं अस्यानुवर्त्तिनाञ्च कथाः—ईशानुकथाः प्रोक्ता इत्यर्थः ।

"निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।
मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥"

(भा० २, १०, ६)

स्थित्यनन्तरञ्चात्मनो जीवस्य शक्तिभिः स्वोपादिभिः सहास्य हरेरनुशयनं, हरिशयनानुगतत्वेन शयनं निरोध इत्यर्थः । तत्र

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

वैरिञ्चीत्यर्थः । मुक्तिरिति—भगवद्वैमुख्यानुगतयाऽविद्यया रचितमन्यथारूपं देवमानवादिभावं हित्वा, तत्साम्मुख्यानुप्रवृत्तया तद्भक्त्या विनाश्य, स्वरूपेणापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टेन जीवस्वरूपेण

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

हिरण्यगर्भ-वैराजयोः सूक्ष्मस्थूलशरीराज्जन्मेति यावत् । स्थानशब्दं विवृणोति—स्थितिरिति । तदनुग्रह इत्यस्यादौ पूरयति—तत्र-

हरेः शयनं—प्रपञ्चं प्रति दृष्टिनिमीलनं, जीवानां शयन—तत्र लय इति ज्ञेयम् । तत्रैव निरोधेऽन्यथारूपमविद्याध्यस्तमज्ञत्वादिकं हित्वा स्वरूपेण व्यवस्थितिः—मुक्तिः ॥ ५७ ॥

"आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्त्यध्यवसीयते ।
स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ॥"

(भा० २, १०, ७)

आभासः—सृष्टिः, निरोधः—लयश्च यतो भवति, अध्यवसीयते—उपलभ्यते जीवानां ज्ञानेन्द्रियेषु प्रकाशते च, स ब्रह्मेति परमात्मेति प्रसिद्ध आश्रयः कथ्यते । इति शब्दः—प्रकारार्थः, तेन भगवानिति च । अस्य विवृतिरग्रे विधेया ॥ ५८ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

जीवस्य व्यवस्थितिर्विशिष्टा पुनरावृत्तिशून्या भगवत्सन्निधौ स्थिति-र्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ नवभिः सर्गादिभिर्लक्षणीयमाश्रयतत्त्वमाह ;—आभास-श्चेति । यत इति—हेतौ पञ्चमी ॥ ५८ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

स्थितेषु भक्तेष्विति । अस्य—जीवस्य, अनुगतत्वेन—पश्चाद्भावित्वे-ऽतिशयेन नियतत्वेन वा । दृष्टिनिमीलनं—सृष्टिविषये इक्षणाभावः । लयः—ऐक्यम् । तत्रैव निरोध इति—निरोधान्तर्गतमित्यर्थे । सप्तम्या अन्तर्गतत्वस्य विवक्षणादिति ॥ ५७ ॥

अस्तीत्यर्थः—भवतीति । भवतीति पूरणं वा । अस्तीत्यस्य तिष्ठतीत्यर्थः, यतः स्थितिरिति पर्य्यवसितम् । अध्यवसीयत इत्यत्रापि यत इत्यस्यान्वयः ; तथाच, ज्ञानेन्द्रियप्रवर्त्तक इति ॥ ५८ ॥

स्थितौ च तत्राश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेन व्यष्टिद्वारापि स्पष्टं दर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह ;—

"योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।
यस्तत्रोभयविच्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥
एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे ।
त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ।"

(भा० २, १०, ८-९)

योऽयमाध्यात्मिकः पुरुषश्चक्षुरादिकरणाभिमानी द्रष्टा जीवः, स एवाधिदैविकश्चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्य्यादिः । देहसृष्टेः पूर्व्वं करणानामधिष्ठानाभावेनाक्षमतया करणप्रकाशकर्त्तृत्वाभिमानि-तत्-सहाययोरुभयोरपि तयोर्वृत्तिभेदानुदयेन जीवत्वमात्राविशेषात् ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

ननु करणाभिमानिनो जीवस्य करणप्रवर्त्तकसूर्य्यादित्वमत्र कथं ?—तत्राह,— देहसृष्टेः पूर्व्वमिति करणानामिति,— अधिष्ठानाभावेन—चक्षुर्गोलकाद्यभावेनेत्यर्थः । उभयोरपि तयोर्वृत्तिभेदानुदयेनेति—करणानां विषयग्रहणं वृत्तिः, देवतानान्तु तत्र प्रवर्त्तकत्वं वृत्तिः । अयमत्र निष्कर्षः ;—देहोत्पत्तेः पूर्व्वमपि जीवेन सार्द्ध-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

द्रष्टा—प्रकाशकः । अक्षमतयेत्यस्य सहायतायां हेतुताकरण-प्रकाशकर्त्तृत्वाभिमानीति करणविषयदर्शनकर्त्तृत्वयोरभिमानीत्यर्थः । तत्सहायपदेन करणप्रकाशकर्त्तृत्वाभिमानि-जीवसहायसूर्य्यादिलाभः । वृत्तिभेदानुदयेनेति—देवतासृष्टेः पूर्व्वमित्यनेनावृत्त्याऽन्वयः, वृत्ति-भेदः—विषयगतचक्षुरादिपरिणामविशेषः । जीवत्वमात्राविशेषादिति—'उभयोरपि तयोः' इत्यनेनास्यान्वयः । इदञ्च 'स एवाधिदैविकः' इत्यत्र हेतुः । 'जीवत्वमात्रविशेषात्' इत्यस्य उपाधिवैशिष्ट्यरूप-जीवत्वांशेऽविशेषादित्यर्थः । तथाच 'स एव' इत्यस्य जीवत्वेन

ततश्चोभयः—करणाभिमानि-तदधिष्ठातृदेवतारूपो द्विरूपो विच्छेदो यस्मात्, स आधिभौतिकश्चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो दृश्यो देहः पुरुष इति—पुरुषस्य जीवस्योपाधिः । "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" (तैत्ति० २, १, १,) इत्यादिश्रुतेः ॥ ५६ ॥

'एकमेकतराभावे' इत्येषामन्योन्यमापेक्षसिद्धत्वे नानाश्रयत्वं दर्शयति ;—तथाहि दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सिध्यति, नापि द्रष्टा, न च तद्विना करणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्य्यादिः, न च तं विना करणं प्रवर्त्तते, न च तद्विना दृश्यम्—इत्येकतरस्याभावे एकं नोपलभामहे । तत्र—तदा, तत् त्रितयमालोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद—साक्षितया पश्यति, स

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

मिन्द्रियाणि तद्देवताश्च सन्त्येव, तदा तेषां तेषाश्च वृत्त्यभावाल्लिङ्गेऽन्तर्भावो विवक्षितः । उत्पन्ने तु देहे तयोर्विभागो यद्भवतीत्याह ततश्चोभय इति ॥ ५६ ॥

आध्यात्मिकादीनां त्रयाणां मिथः सापेक्षत्वेन सिद्धत्वेनैषामाश्रयत्वं नास्तीति व्याचष्टे : एकमेकतरेत्यादिना । त्रितयं—आध्यात्मिकादि-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तत्तुल्य इत्यर्थः । तत्पदस्य तत्तुल्यार्थकत्वे तात्पर्य्यग्राहक एव शब्दः 'स एवायं गकारः' इत्यादौ तथा दर्शनात् । तत्र सूर्य्यादेः करणक्रियाजननद्वारा, करणाऽभिमानिनश्च तद्दर्शनप्रवृत्तिद्वारा करणवृत्तिभेदजनकत्वेन तयोरुपयोग इति दर्शितम् ॥ ५६ ॥

अन्यसापेक्षसिद्धत्वेन अन्यसापेक्षयानुपपत्तिसाधकसिद्धत्वेन, अनात्मत्वं—स्वप्रकाशत्वेनन्यैकरूपात्मभिन्नत्वम । नापि द्रष्टा नापि तदभिमानी साक्षी चेत्यर्थः । दृश्यं—देहादि घटादि न । नोपालभामहे इति—स्वतः प्रकाशो नास्तीति सूचितम । आलोचनात्मकेन

परमात्मा आश्रयः। तेषामपि परस्परमाश्रयत्वमस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणम् ;—स्वाश्रयः—अनन्याश्रयः, स चासावन्येषामाश्रयश्चेति। तत्रांशांशिनोः शुद्धजीव-परमात्मनोरभेदांश-स्वीकारे-णैवाश्रय उक्तः। ततः "परोऽपि मनुतेऽनर्थम्" इति।

"जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तञ्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः।
तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विवक्षितः"॥

(भा० ११, १३, २६)

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

त्रयम्। ननु शुद्धस्य जीवस्य देहेन्द्रियादिसाक्षित्वाभिधानेनान्यानपेक्षत्वसिद्धेस्तस्याश्रयत्वं कुतो न ब्रूषे? तत्राह—अत्रांशांशिनोरिति,

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

अपरोक्षानुभवेन। साक्षितया—उपाध्युपलक्षिततया, न तु विशिष्टतया, पश्यतीति दर्शनक्रियायां प्रत्ययेनेति तृतीयार्थाभेदान्वयो वोध्यः। स परमात्मेति—मूलस्थात्मपदस्य परमात्मपरतया वर्णनं—जीव-परमयोरभेदलाभायेति। अत्रायंभावः— उपाधेः स्थूलसूक्ष्मदेहस्य जड़तया विषयानवभासकतया तद्विशिष्टस्यापि न तद्भासकत्वं, विशेषणे तद्बाधादिति। उपाध्युपलक्षितचैतन्यमात्रस्य प्रकाशकत्वं आलोचनात्मकज्ञानमेव, अभेदेऽपि यो वेदेति। वेदनक्रियाश्रयत्वरूपकर्त्तृत्वमंशांशिभावोपगमेन वोध्यम्, तथाच 'अयं घट' इति ज्ञानं स्वप्रकाशतया 'घटमहं जानामि' इत्याकारकमपि विषय-घटादिकमवभासयत् शरीरमात्मांशे स्थुल-सूक्ष्मदेहाभेदघटाद्याकारमनोवृत्तिविशिष्ट-चैतन्यस्वरूपञ्चावगाहमानमपरोक्षं परमात्मशोधकमिति भावः। तत्र दृश्यवस्तुभाने इन्द्रियमनोवृत्त्यपेक्षावृत्तिभानेन वृत्त्यन्तरापेक्षाऽनवस्था-भयात्। ननु चैतन्यस्य वृत्त्यपेक्षणे कथं स्वप्रकाशकता, इति चेत्? नहि विषयभासकत्वे वृत्त्यपेक्षा किन्तु विषयावरकतमोऽभिभवार्थमित्युपगमात् विषयावरकतमसोऽस्वीकारे चैतन्यस्य निरपेक्षतया सर्व्वदा विषयभानप्रसङ्गादिति पर्य्यवसितम्। ननु तथाप्यद्वैत-

इति "शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्त्तुः" (भा० ५, ११, १२) इत्याद्युक्तस्य साक्षिसंज्ञिनः शुद्धजीवस्याश्रयत्वं न शङ्कनीयम्। अथवा ;—नन्वाध्यात्मिकादीनामप्याश्रयत्वमस्त्येव ? सत्यम् ; तथापि परस्पराश्रयत्वान्न तत्राश्रयताकैवल्यमिति ते त्वाश्रयशब्देन मुख्यतया नोच्यन्ते इत्याह—एकमिति। तर्हि साक्षिण एवास्तामाश्रयत्वम् ? तत्राह,—त्रितयमिति। स आत्मा साक्षी जीवस्तु,

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

—अंशिनांशोऽपीह गृहीत इत्यर्थः। असन्तोषाद्व्याख्यान्तरं अथवेति।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

वादमते व्यष्ट्युपहितचैतन्यस्य परमात्मत्वसम्भवे स्वमते व्यष्ट्यात्मनो भिन्नत्वात् कथं परमात्मत्वम् ? इत्यत आह ;—अत्रांशांशिनोरिति, अभेदांशस्वीकारेणेति—तुल्यताभिप्रायेणेत्यर्थः। तथाच—यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रय इत्यन्वयेनापरोक्षविषयीभूतात्मनाऽनन्याश्रय सर्व्वाश्रयस्य परमात्मनः तुल्यतात्मकैक्येन तादृशपरमात्मनो बोध इति भावः। अतः परमात्माभेदविवक्षयाऽत्र जीवात्मन आश्रयत्व-कथनात्। आसां—जाग्रदादिवृत्तीनां, साक्षित्वेन—साक्षाद्दर्शित्वेन, विलक्षणः—शुद्धचैतन्यैकरूपः। न शङ्कनीयमिति—तत्र पदमात्म-तात्पर्य्यबोधकपदाभावेन शुद्धजीवमात्रपरत्वादिति भावः। ननु परमात्माभेदविवक्षयाऽपि शुद्धस्याश्रयत्वं न घटते ? इत्यत आह—अथवेति। एकमितीति—तथा चैतेषां निराश्रयत्वाभावान्न मुख्याश्रयत्वमिति भावः। 'स आत्मा' इति तस्य मुख्याश्रयत्वाभावे हेतुभूतविशेषणमाह – स्वाश्रयाश्रय इति। तथाच तस्याश्रयः परमात्मा, स एव निराश्रय आश्रयपदेनात्र विवक्षितः, न तु तदाश्रितो जीव इति भावः। परमात्मनस्तथात्वं, न तु जीवस्य इति दर्शयितुमाह,—वक्ष्यते चेति। अन्ये तु एकमिति एकतया भाने एकं निरुक्तत्रयाणां तदन्यमपरं नेत्युपलभामहे—अनुमानेन जानीम इति जीवानां न

यः स्वाश्रयोऽनन्याश्रयः परमात्मा, स एवाश्रयो यस्य तथाभूत इति। वक्ष्यते च हंसगुह्यस्तवे ;—

"सर्व्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्व्वज्ञमनन्तमीडे" (भा० ६, ४, २५) इति। तस्मात् 'आभासश्च' इत्यादिनोक्तः परमात्मैवाश्रय इति। २।१०। श्रीशुकः ॥ ६० ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

तर्हि इति ; साक्षिणः—शुद्धजीवस्य। सर्व्वमिति ; पुमान्—जीवः ॥ ६० ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

साक्षाद्दर्शित्वम्। नच—जीवानां स्वात्मसाक्षात्कारोऽस्तीति वाच्यं, तत्साक्षात्कारस्य देहाभेदेनैव ; न तु स्वरूपेणेति। स्वरूपग्रहस्य च जीवस्य संसारितादशायां अनुमानाधीनत्वादिति। साक्षात् तत्त्रितयदर्शी सर्व्वज्ञः परमात्मैवाश्रयनीय इत्याह—त्रितयं तत्र यो वेदेति। यच्चोक्तं देहवैशिष्ट्योपहितवैलक्षण्यं जीवस्य ; तन्न अद्वैतवादिनां मतं, देहसम्बन्धमात्रस्यैव जीवानां संसारिताप्रयोजकता, न तु तद्वैशिष्ट्यस्यापीति। अद्वैतवादिनामेव देहवैशिष्ट्यस्य ब्रह्मांशपरिच्छेदेन ब्रह्मणोऽंशेन च जीवत्वव्यवस्थापकत्वात्, एवं जीवात्मनोऽणुतया युगपत् प्राणेन्द्रियादिसमुदायात्मक-लिङ्गशरीरवैशिष्ट्यासम्भवः, सम्बन्धस्तु साक्षात्परस्परासाधारणं सम्भवतीति न तेन संसारिता। एवं जीवात्मनो देहविशिष्टस्य स्थुलसूक्ष्मदेहाद्यभिमानतत्कृतानर्थौ देहाद्युपहितस्य तस्यैव तदभाव इति मायामोहितत्व-तदभावयोरेकत्र स्वीकारे पर्य्यवसिते कथं परात्म-जीवयो र्भेदस्वीकारः? उपलक्षितस्य शुद्धजीवस्य गृह-गृहान्तर्व्वर्त्तिघटाकाशयोरभेदवत् मायोपहितचैतन्यात्मकादीश्वरादभिन्नतया मायाश्रयत्वाविरोधात् ॥ ६० ॥

अस्य श्रीभागवतस्य महापुराणत्वव्यञ्जकलक्षणं प्रकारान्तरेण च वदन्नपि तस्यैवाश्रयत्वमाह, द्वयेन ;—

"सर्गोऽस्यार्थ विसर्गश्च वृत्ती रक्षान्तराणि च ।
वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥
दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।
केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् ! महदल्पव्यवस्थया ॥"

(भा० १२, ७, ८-९)

अन्तराणि—मन्वन्तराणि । पञ्चविधं—

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंश्यानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्"—इति केचिद्वदन्ति ।

स च मतभेदो महदल्पव्यवस्थया—महापुराणमल्पपुराणमिति भिन्नाधिकरणत्वेन । यद्यपि विष्णुपुराणादावपि दशापि तानि लक्ष्यन्ते, तथापि पञ्चानामेव प्राधान्येनोक्तत्वात्—अल्पत्वम् । अत्र दशानामर्थानां स्कन्धेषु यथाक्रमं प्रवेशो न विवक्षितः,

---

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

अस्येति । प्रकारान्तरेणेति—क्वचिन्नामान्तरत्वादर्थान्तरत्वाच्चेत्यर्थः । एतानि दश लक्षणानि केचित्तृतीयादिषु क्रमेण स्थूलधियो योजयन्ति, तान्निराकुर्व्वन्नाह—द्वितीयस्कन्धोक्तानामिति । अष्टादशसहस्रित्वं द्वादशस्कन्धित्वञ्च भागवतलक्षणं व्याकुप्येत, अध्यायपूर्त्तौ

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

तस्यैवेति ब्रह्मण एवेत्यर्थः, तद्विदः पुराणविदः । महापुराणाल्पपुराणभिन्नाधिकरणेनेति—महापुराणाल्पपुराणयोर्भेदेन भिन्नमधिकरणं ययोस्तत्त्वेन दशलक्षण-पञ्चलक्षणेति लक्षणद्वयमित्यर्थः । तेषां स्कन्धानाम् । ननु द्वितीयस्कन्धशेषे लक्षणान्युक्तानि, ततः क्रमेण तृतीयादिषु किमुक्तानि ? इत्याशङ्क्याह,—द्वितीयस्कन्धोक्तानामपि, तेषामिति—तेषां दशलक्षणानाम्, तेषामपि मतं—श्रीधरस्वामिनामपि

"दशमे कृष्णसंकीर्त्तिवितानायोपकल्प्यते ।
सत्तु निरोधो इति, भक्तादिचतुर्द्धा यो निरोधः स तु वर्णितः" इति । अतोऽत्र स्कन्धे श्रीकृष्णरूपस्याश्रयस्यैव वर्णनप्राधान्यं तैर्विवक्षितम् । उक्तञ्च स्वयमेव ;
दशमे दशमं लक्ष्यमाश्रिताश्रय-विग्रह" इति ।

एवमन्यत्राप्युन्नेयम् । अतः प्रायशः सर्वेऽर्थाः सर्वेष्वेव स्कन्धेषु गुणत्वेन वा मुख्यत्वेन वा निरूप्यन्त इत्येव तेषामभिमतम् । "श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा" इत्यत्र च तथैव प्रतिपन्नं, सर्वत्र तत्तत्सम्भवात् । ततश्च प्रथम-द्वितीययोरपि महापुराणतायां प्रवेशः स्यात् क्रमो न गृहीतः ॥ ६१ ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

भागवतत्वोक्तिश्च न सम्भवेदिति च बोध्यम् । शुकभाषितञ्चेद्भागवतं ; तर्हि प्रथमस्य द्वादशशेषस्य च तत्त्वानापत्तिः । तस्मादष्टादशसहस्रि तत्पितुराचार्य्याच्छुकेनाधीतं कथितञ्चेति साम्प्रतं, संवादास्तु तथैवानादिसिद्धा निबद्धा इति साम्प्रतम् ॥ ६१ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

मतम् । प्रायशः स्यादिति—तृतीयादिषु क्रमेणैव दशलक्षणवर्णनेनेति द्वितीय-तृतीययोस्तल्लक्षणाक्रान्तपुराणता न स्यादिति भावः । तस्मात् क्रमवर्णनस्यासम्भवात् क्रमो न विवक्षित इति । तथा चाश्रयस्य परब्रह्मणः कृष्णस्य मुख्यत्वेन वर्णनीयतया उपक्रमे तस्यैवादौ वर्णनमुपक्रान्तं, मध्ये मध्ये अन्ते च तस्यैव वर्णनं कृतं, तत्प्रसङ्गात् तदाधिक्यतात्पर्य्याद्वा यथायोगमितराणि लक्षणानि वर्णितानीति

अथ सर्गादीनां लक्षणमाह ;—

"अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः ।
भूतमात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥"

(भा० १२, ७, ११)

प्रधानगुणक्षोभान्महान्, तस्मात्त्रिगुणोऽहङ्कारः, तस्माद्भूतमात्राणां भूतसूक्ष्माणां इन्द्रियानाञ्च, स्थूलभूतानाञ्च, तदुपलक्षिततद्देवतानाञ्च सम्भवः सर्गः ; कारणसृष्टिः सर्ग इत्यर्थः ।

"पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।
विसर्गोऽयं समाहारो वीजाद्वीजं चराचरम् ॥"

(भा० १२, ७, १२)

पुरुषः—परमात्मा । एतेषां—महदादीनां, जीवस्य पूर्वकर्म्मवासनाप्रधानोऽय समाहारः— कार्य्यभूतश्चराचरप्राणिरूपो वीजाद्वीजमिव प्रवाहापन्नो विसर्ग उच्यते ; व्यष्टिसृष्टिर्विसर्ग इत्यर्थः । अनेनोतिरप्युक्ता ।

"वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च ।
कृता स्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा ॥"

(भा० १२, ७, १३)

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

उद्दिष्टानां सर्गादीनां क्रमेण लक्षणानि दर्शयितुमाह ;— अथेत्यादि । अव्याकृतेति—त्रिवृत्पदं महतोऽपि विशेषणं वोध्यम् ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

भावः । तथोक्तं—"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये" इति क्रमेण श्रीकृष्णपरमिदं शास्त्रमिति भावः ॥ ६१ ॥

अव्याकृतशब्दः—प्रधानपर इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे, प्रधानगुणक्षोभादिति । गुणः—सत्त्वादिः, क्षोभः—किया, महान्—महत्तत्त्वम्,

चराणां—भूतानां सामान्यतोऽचराणि च-काराच्चराणि च कामाद् वृत्तिः। तत्र तु नृणां स्वेन स्वभावेन कामाच्चोदनयापि वा या नियता वृत्तिर्जीविका कृता, सा वृत्तिरुच्यते इत्यर्थः।

"रक्षाच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे।
तिर्य्यङ्मर्त्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः॥"
(भा० १२, ७, १४)

यैः—अवतारैः। अनेन—ईशकथा, स्थानं, पोषणञ्च—इति त्रयमुक्तम्।

"मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्रा सुरेश्वराः।
ऋषयोऽंशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते॥
(भा० १२, ७, १५)

मन्वाद्याचरणकथनेन सद्धर्म्म एवात्र विवक्षित इत्यर्थः। ततश्च प्राक्तनग्रन्थेनैकार्थ्यम्।

"राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः।
वंश्यानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च वे॥"
(भा० १२. ७. १५.)

तेषां राज्ञां ये च वंशधरास्तेषां वृत्तं वंश्यानुचरितम्॥ ६२॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका।

"सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्" इति श्रीवैष्णवात्। पुरुषः—परमात्मा विरिञ्चान्तःस्थः" इति वोध्यम्। स्फुटार्थानि शिष्टानि॥ ६२॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका।

वासना—संस्कारः, तत्प्रधानः—तदधीनः, 'तेन' इत्यस्य स्वभावेन इत्यर्थः। मन्वन्तरं षड्विधमित्यर्थः। त्रैकालिकोऽन्वयः—सन्तानं वशः, वंशपदेनेह विवक्षितः॥ ६२॥

नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ।
संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्द्धास्य स्वभावतः ॥”
(भा० १२. ७. १७.)

अस्य—परमेश्वरस्य । स्वभावतः—शक्तितः । 'आत्यन्तिकः' इत्यनेन मुक्तिरप्यत्र प्रवेशिता ।

“हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्म्मकारकः ।
यञ्चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे ॥”
(भा० १२. ७. १८.)

हेतुः—निमित्तम्, अस्य—विश्वस्य, यतोऽयमविद्यया कर्म्मकारकः। यमेव हेतुं केचिच्चैतन्यप्राधान्येनानुशयिनं प्राहुः ; अपरे उपाधिप्राधान्येनाव्याकृतमिति ।

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

पूर्व्वोक्तायां दशलक्षणायां मुक्तिरेकलक्षणम्, अस्यान्तु चतुर्व्विधायां संस्थायां आत्यन्तिकलयशब्दिता मुक्तिरानीतेति । यञ्चानु-

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

वादरायणेति—तत्समाधिलब्धब्रह्मजीवभेदेन विरोधादित्यर्थः । जाग्रदादिषु जीववृत्तिषु मायामयेषु देहादिषु जीवस्वरूपस्योपाध्युपहितस्योपाधिव्यतिरेकोऽस्ति ; तेन शुद्धस्य तस्य विषयावभासकत्वं, उपाधौ तस्य विलक्षणसम्बन्धरूपान्वयोऽपि जाग्रदादिकालेऽस्ति ; तेन तदानीमभिमानितेति । शुद्धजीवोऽपि श्लोकेऽत्र तात्पर्य्यविषयो भवितुमर्हति, तथापि तस्य ब्रह्मत्व न घटते ; प्रागुक्तसमाधिलब्धार्थविरोधात् सुषुप्ते निरुक्तान्वयासत्त्वाच्च न जीवपरतया व्याख्यायते इति भावः । केवल-स्वस्वरूपेण निरुपाध्यंसेन व्यतिरेक इति ; तेन ब्रह्मणस्तुरीयत्वं परमसाक्षितया शुद्धजीवस्य साक्षाद्दर्शनशक्त्युद्बोधकतयाऽन्वयश्चेति, “शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते” (नृसिंह० पु० ४. २.) इति, श्रुतेः तुरीयं त्रिषु सन्ततम्” इति स्मृतेश्च, “एकादशात् जीवोऽल्पशक्तिरल्पज्ञः” इत्यादिश्रुत्या जीवस्य स्वतःसिद्धज्ञानाभावात्,

मेवाश्रयत्वेन न ; किन्तु अयमेवार्थः—जाग्रदादि-
ष्ववस्थासु, मायामयेषु—मायाशक्तिकल्पितेषु महदादिद्रव्येषु च,
केवलस्वरूपेण व्यतिरेकः परमसाक्षितयान्वयश्च यस्य तद् ब्रह्म
जीवानां वृत्तिषु—शुद्धस्वरूपतया सोपाधितया च वर्त्तनेषु स्थिति-
ष्वपाश्रयः, सर्व्वमत्यतिक्रम्याश्रय इत्यर्थः । 'अप' इत्येतत्
खलु वर्ज्जने, वर्ज्जनञ्चातिक्रमे पर्य्यवस्यतीति । तदेवमपाश्रया-
भिव्यक्तिद्वारभूतं हेतुशब्दव्यपदिष्टस्य जीवस्य शुद्धस्वरूपज्ञानमाह,
द्वाभ्याम् ;—

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

शयिनमिति—भुक्तशिष्टकर्म्मविशिष्टो जीवः 'अनुशयी' इत्युच्यते ।
रूपेति—मूर्त्या संज्ञया चोपेतेष्वित्यर्थः । कार्य्यदृष्टिमिति घटा-

---

श्रीराधारमोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

बुद्धेश्चोदयिता यश्च चिदात्मा पुरुषो विराट् ।" इति गायत्र्यर्थ-
विवरणायाज्ञवल्क्यवचनात् । "को ह्येवान्यात् कः प्राणयात् यदेष
आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति जीवान्" इति रामानुज-
भाष्यधृतश्रुतेश्च, जीवस्य मुक्तावस्थायां दशात्रयातीतत्वेऽपि न तदानीं
दशात्रयान्वय इति तद्व्यावृत्तिः । रूपनामात्मकेषु—रूपनामात्मकेषु ।
पञ्चता—मरणं, द्रव्यस्य—पृथिव्यादेः घटादावुपादानतया व्यापकस्य
योगायोगौ सम्भवतः । जीवस्याणुतयाऽनुपादानतया च कथमेकदा
देहायोगायोगौ सम्भवतः ? इत्यत आदौ पूरयति—अविद्ययेति,
देहवैशिष्ट्यावच्छेदेनाविद्यया मोहनं ; तदुपहिते मोहनाभाव इति
पर्य्यवसितम् । दृष्टान्तुस्तु योगयोगांशमात्रे । स्वतस्तु देहादि-

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

दिभ्यः पृथगपि पृथिव्यादेः प्राप्तेरित्यर्थः। अपाश्रयेति—ईश्वर-ध्यानयोग्यो भवतीत्यर्थः। स्वयमिति—वामदेवः खलु गर्भस्थ एव परमात्मानां बुबुधे, योगेन देयहूतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

विशेषणान्तर्भावेन अयुतमिति। एतेन जीवस्य न स्वाभाविको-ऽविद्यासम्बन्ध येन न तत्यागः स्यात्; किन्त्वौपाधिक इति, ज्ञानं वैराग्योपयोगि-तत्तरणसाधनप्रवृत्त्युपयोगीति तद्दर्शितमिति भावः। यदा चित्तं विरमेत, वियुक्तं सदात्मनिष्ठं भवति। स्वतो योगेन वा वृत्तित्रयं—जाग्रदाद्यवस्थात्रयं हित्वा आत्मानं—परमात्मानं वेद—पश्यति, तत ईहायाः—इतरसाधनान्निवर्त्तते इत्यर्थः। "यदात्मानं विजानीयादयमस्मीति पुरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय संसार-मनुसंसरेत्" (वृ० आ० ४. ४. १२.) इतिश्रुतेः। अयमस्मि—देहादिव्यतिरिक्तब्रह्मांशचिद्रूपोऽस्मीति, "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।"

ष्ठितेन योगेन वा । ततश्च ईहायाः—तदनुशीलनव्यतिरिक्तचेष्टायाः ।
१।७। श्रीसूतः । उद्दिष्टः सम्बन्धः । ६३ ॥

इति कलियुगपावन-स्वभजनविभजनप्रयोजनावतार श्रीश्रीभगवत्-
कृष्णचैतन्यदेवचरणानुचरविश्ववैष्णवराजसभा-सभाजन-
भाजन-श्रीरूप-सनातनानुशासनभारतीगर्भे
श्रीभागवतसन्दर्भे "तत्त्वसन्दर्भो"
नाम प्रथमः सन्दर्भः ॥

श्रीबलदेव-विद्याभूषणकृत-टीका ।

इति कलीति ;—कलियुगपावनं यत् स्वभजनं, तस्य वितरणं प्रयोजनं यस्य, तादृशः अवतारः प्रादुर्भावो यस्य, तस्य श्रीभगवत्कृष्ण-चैतन्यदेवस्य चरणयोरनुचरौ विश्वस्मिन् ये वैष्णवराजास्तेषां सभासु यत् सभाजनं सत्कारस्तस्य भाजने पात्रे च यौ श्रीरूप-सनातनौ, तयोरनुशासनभारत्य उपदेशवाक्यानि गर्भे मध्ये यस्य तस्मिन् ॥ ० ॥

टिप्पनी तत्त्वसन्दर्भे विद्याभूषणनिर्म्मिता ।
श्रीजीवपाठसंपृक्ता सद्भिरेषा विशोध्यताम् ॥

इति श्रीमद्बलदेवविद्याभूषण-विरचिता—
तत्त्वसन्दर्भ-टिप्पनी समाप्ता ।

श्रीराधामोहन-गोस्वामिभट्टाचार्य्यकृत-टीका ।

इति श्रवणात्—"ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, निरञ्जन परमं साम्यमुपैति" इत्यादि श्रुतेश्च जीव-परयोरेव ज्ञानं श्रेयःसाधनमिति पर्य्यवसितम् । इत्यञ्च पुराणलक्षणे आश्रयपदं सर्व्वाधारं सर्व्वकारणं सर्व्वान्तर्य्यामि तुरीयचैतन्यैकर[illegible]ति निर्व्यूढं, "एको वशी सर्व्वगः कृष्ण ईड्यः" इत्यादि गोपालतापन्यादिश्रुतेरिति । सम्बन्ध इति—श्रीभागवत-तदभिधेय-तत्प्रयोजनानां मिथः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

इति कलियुगपा[illegible]नावतार-श्रीमदद्वैतकुलोद्भव-श्रीराधा-
मोहनगोस्वामि-भट्टाचार्य्य-कृता तत्त्वसन्दर्भ-
टिप्पनी सम्पूर्णा ।